भारतीय राष्ट्रीय उद्याने आणि अभयारण्ये

संपादक:
प्राचार्य शशिकांत कर्डेकर

भाग १

अरुणाचल प्रदेश, अंदमान, आसाम, उत्तर प्रदेश, उत्तराखंड, आंध्र प्रदेश, ओरीसा, कर्नाटक

जैवविविधता आणि नैसर्गिक वारशाचे जतन
एक परिपूर्ण अभ्यास

ई साहित्य प्रतिष्ठान

सादर करत आहे

भारतीय राष्ट्रीय उद्याने आणि अभयारण्ये

भाग १

प्राचार्य शशिकांत कर्डेकर

भारतीय राष्ट्रीय उद्याने आणि अभयारण्ये- १

लेखक: प्राचार्य शशिकांत कर्डेकर

‘श्रेयस’, नांदिवली रोड,डोंबिवली पूर्व,

भ्रमण दरध्वनी ९८३३३९९७९४

इ मेल shashikardekar@gmail.com

मुखपृष्ठ- प्राचार्य शशिकांत कर्डेकर

या पुस्तकातील लेखनाचे सर्व हक्क लेखकाकडे सुरक्षित असून पुस्तकाचे किंवा त्यातील अंशाचे पुनर्मुद्रण वा नाट्य, चित्रपट किंवा इतर रुपांतर करण्यासाठी लेखकाची लेखी परवानगी घेणे आवश्यक आहे. तसे न केल्यास कायदेशीर कारवाई (दंड व तुरुंगवास) होऊ शकते.

This declaration is as per the Copyright Act 1957 read with Sections 43 and 66 of the IT Act 2000. Copyright protection in India is available for any literary, dramatic, musical, sound recording and artistic work. The Copyright Act 1957 provides for registration of such works. Although an author’s copyright in a work is recognised even without registration. Infringement of copyright entitles the owner to remedies of injunction, damages and accounts.

प्रकाशक :- ई साहित्य प्रतिष्ठान

www.esahity.com

esahity@gmail.com

Whatsapp- 9987737237

(विनामूल्य ईपुस्तकांसाठी फ़क्त नाव गाव कळवा)

प्रकाशन : १८ जून २०२६

छापिल प्रत खासगी वितरणासाठी उपलब्ध
देणगी मूल्य- रु. २८०/- फक्त
(१००% रक्कम लेखकाकडे छपाईचा खर्च म्हणून जाईल.)
(संपर्क- प्राचार्य शशिकांत कर्डेकर- ९८३३३९९७९४

©esahity Pratishthan®2026

- विनामूल्य वितरणासाठी उपलब्ध.
- आपले वाचून झाल्यावर आपण हे फ़ॉरवर्ड करू शकता.
- हे ई पुस्तक वेबसाईटवर ठेवण्यापुर्वी किंवा वाचनाव्यतिरिक्त कोणताही वापर करण्यापुर्वी ई-साहित्य प्रतिष्ठानची लेखी परवानगी घेणे आवश्यक आहे.

लेखक परिचय

प्राचार्य शशिकांत कर्डेकर

एम. ए. बी. एड.

• ३५ वर्षे अध्यापन. त्यातील २५ वर्षे गणेश विद्यालय व कनिष्ठ महाविद्यालय टिटवाळा येथे प्राचार्य म्हणून कार्यरत.

• अध्यापकांच्या वरिष्ठ श्रेणी व निवड श्रेणीच्या सेवांतर्गत प्रशिक्षणात तज्ज्ञ मार्गदर्शक म्हणून जिल्हा व राज्य पातळीवर कार्यरत.

• डोंबिवली येथील राष्ट्रीय शिक्षण संस्थेचे माजी अध्यक्ष.

• विविधवनियतकालिकांतून कथा व समीक्षापर लेखन, विविध दिवाळी अंकांसाठी मान्यवरांच्या मुलाखती.

• सामाजिक, शैक्षणिक व विज्ञानविषयक अनेक विषयांवर व्याख्याने.

• **'जागतिक वैज्ञानिक कोशा'चे** निर्माते. सध्या ई साहित्य प्रतिष्ठान कडून **'या दिवशी विज्ञानात'** ही ई बुक मालिका व **भौगोलिक संज्ञाकोश, जागतिक पर्वतरांगा, लोकमाता नदी, ज्वालामुखी, वाळवंटे, सागर इत्यादि १९ पुस्तके** प्रकाशित. अनेक पुस्तके प्रकाशनाच्या मार्गावर आहेत.

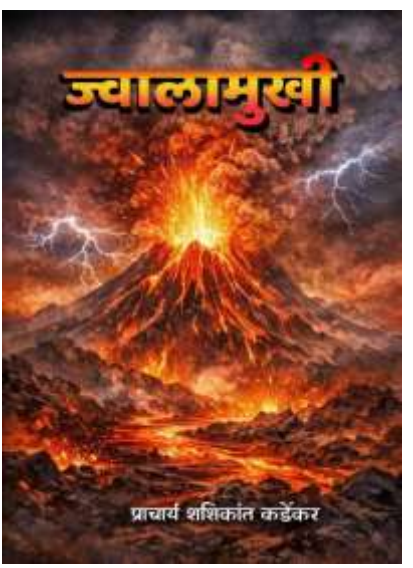

||•||अर्पण पत्रिका||•||

ज्यांनी अरण्यवाचनाचा मंत्र दिला आणि

निसर्गातील गूढ विश्वाचे कवाड मराठी साहित्यात उघडले,

असे ज्येष्ठ निसर्ग अभ्यासक आणि ऋषितुल्य लेखक

आदरणीय मारुती चितमपल्ली

वनविद्या आणि निसर्गसाहित्यातील त्यांच्या उत्तुंग कार्याप्रती

त्यांच्या पावन स्मृतीस आदरपूर्वक अर्पण!

|प्रस्तावना||

निसर्ग आणि मानव यांचे नाते अनादी काळापासून चालत आले आहे. भारत हा जगातील अशा काही देशांपैकी एक आहे, जिथे भूगोलाचे वैविध्य—हिमालयाची उत्तुंग शिखरे, वाळवंटातील अथांगता, दख्खनचे पठार आणि किनारपट्टीची वनराई—एकाच भूभागात पाहायला मिळते. या भौगोलिक विविधतेमुळेच भारताला समृद्ध जैवविविधतेचे वरदान लाभले आहे. परंतु, वाढते शहरीकरण आणि औद्योगिक विकासामुळे या नैसर्गिक संपत्तीचे रक्षण करणे आज काळाची गरज बनली आहे.

प्रस्तुत पुस्तक, 'भारतीय राष्ट्रीय उद्याने आणि अभयारण्ये', याच नैसर्गिक वारशाचा परिचय करून देण्याचा एक प्रयत्न आहे. वन्यजीव संरक्षण कायदा १९७२ च्या अंमलबजावणीनंतर भारताने आपल्या वनसंपत्तीच्या जतनासाठी 'राष्ट्रीय उद्याने' आणि 'अभयारण्ये' अशी वर्गवारी केली. या दोन्ही संकल्पनांमधील सूक्ष्म फरक आणि त्यांचे पर्यावरणीय महत्त्व सामान्यांपर्यंत पोहोचवणे हा या लेखनाचा मुख्य उद्देश आहे.

या पुस्तकात भारताच्या कानाकोपऱ्यातील महत्त्वाच्या संरक्षित क्षेत्रांची माहिती संकलित करण्यात आली आहे. आसाममधील एकशिंगी गेंडा असो, गुजरातमधील आशियाई सिंह असो किंवा महाराष्ट्रातील व्याघ्रप्रकल्प, या सर्वांचे भौगोलिक स्थान, तेथील वैशिष्ट्यपूर्ण वनस्पती आणि प्राणिजीवन यांचा सखोल आढावा यात घेतला आहे. केवळ पर्यटन हा हेतू न ठेवता, एक अभ्यासक म्हणून या जंगलांकडे कसे पहावे, याचे मार्गदर्शनही येथे करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

निसर्गप्रेमी, भूगोल विषयाचे विद्यार्थी आणि स्पर्धा परीक्षेची तयारी करणाऱ्या उमेदवारांसाठी हे पुस्तक माहितीचा एक विश्वासार्ह स्रोत ठरेल, अशी मला खात्री आहे. आपली ही वनसंपदा केवळ पाहण्यासाठी नसून ती अनुभवण्यासाठी आणि पुढच्या

पिढीसाठी जतन करण्यासाठी आहे, ही जाणीव या पुस्तकामुळे वाचकांच्या मनात निर्माण झाल्यास या श्रमाचे सार्थक झाले असे मी समजेन.

हे पुस्तक साकारताना अनेक वनतज्ज्ञ, भूगोल संशोधक आणि संदर्भग्रंथांचे साहाय्य लाभले, त्याबद्दल मी सर्वांचा ऋणी आहे.

शशिकांत कर्डेकर

पुढील दोन भाग

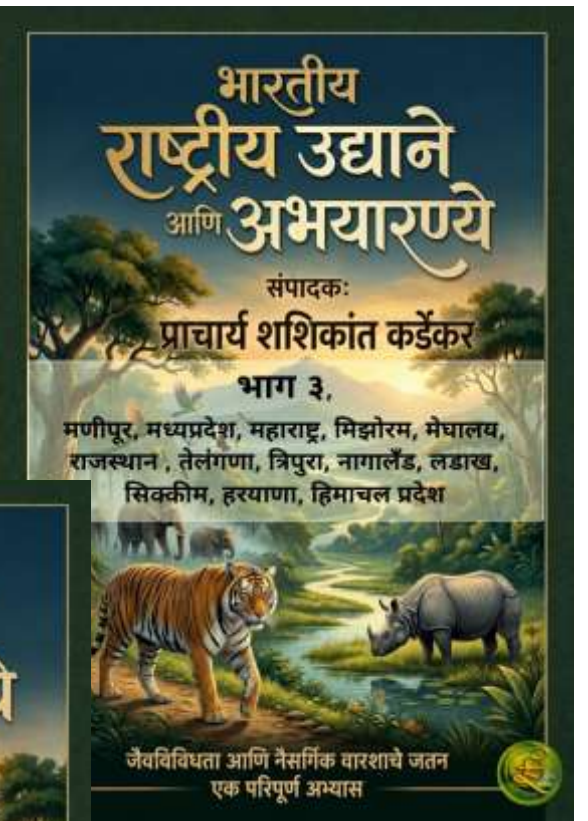

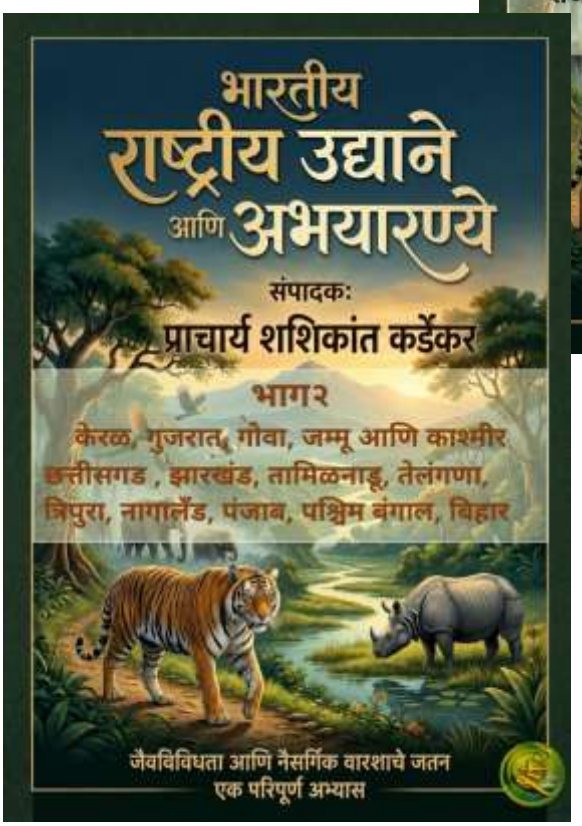

भारतीय राष्ट्रीय उद्याने आणि अभयारण्ये

प्राचार्य शशिकांत कर्डेकर

1. जगातील पहिले अभयारण्य
2. वन्यजीव (संरक्षण व शिकार नियंत्रण) कायदा १९७२
3. अभयारण्याची संकल्पना आणि महत्त्व
4. राष्ट्रीय उद्यान आणि अभयारण्य यातील फरक
5. अरुणाचल प्रदेश
6. अंदमान आणि निकोबार
7. आसाम
8. आंध्र प्रदेश
9. उत्तर प्रदेश
10. उत्तराखंड
11. ओडिशा
12. कर्नाटक

||जगातील पहिले अभयारण्य||

जगातील पहिले अभयारण्य निर्माण करण्याचा प्रयत्न करणा-या चार्ल्स वॉटरटन यांचा परिचय करून घेणे आपल्या विषयाच्या दृष्टीने योग्य ठरेल..

चार्ल्स वॉटरटन यांचा जन्म ३ जून १७८२ रोजी यॉर्कशायरमधील वेकफिल्ड येथील वॉल्टन हॉलमध्ये थॉमस वॉटर्टन आणि ॲन बेडिंगफिल्ड यांच्या पोटी झाला. हे एक रोमन कॅथोलिक जमीनदार घराण्यातल झाला. इंग्लिश धर्मसुधारणेनंतरही

वॉटरटन कुटुंब कॅथोलिक राहिले आणि परिणामी त्यांच्या बहुतेक मालमत्ता जप्त करण्यात आल्या. चार्ल्स वॉटरटन स्वतः एक धर्मनिष्ठ आणि तपस्वी कॅथोलिक होते आणि त्यांनी व्हॅटिकनशी घनिष्ठ संबंध राखले होते.

त्यांचे शिक्षण लँकेशायरमधील स्टोनीहर्स्ट कॉलेजमध्ये झाले, जिथे त्यांची शोधमोहीम आणि वन्यजीवनातील आवड आधीच दिसून येत होती. एकदा वॉटर्टन इमारतीच्या पुढील भागातील मनोऱ्यांवर चढत असताना शाळेच्या जेसुइट सुपीरियरने त्यांना पकडले; जवळजवळ शिखरावर पोहोचल्यावर, सुपीरियरने त्यांना ज्या मार्गाने ते वर गेले होते त्याच मार्गाने खाली येण्याचा आदेश दिला. वॉटर्टन त्यांच्या आत्मचरित्रात नोंदवतात की, ते शाळेत असताना:

"परस्पर सामंजस्यानुसार, जेव्हा तरुण कावळे उडण्यायोग्य झाले, तेव्हा मला संस्थेसाठी उंदीर पकडणारा, तसेच कोल्हे पकडणारा, फौमार्ट मारणारा आणि क्रॉसबो

चालवणारा मानले जात असे . मी माझे काम मोठ्या यशाने केले. उपद्रवी प्राणी डझनभर नाहीसे झाले; पुस्तके बऱ्यापैकी हाताळली गेली होती; आणि माझ्या समजुतीनुसार, सर्व काही अगदी व्यवस्थित चालले होते."

१८०४ मध्ये ते जॉर्जटाऊनजवळील आपल्या काकांच्या गुलाम मळ्यांचा ताबा घेण्यासाठी ब्रिटिश गयाना येथे गेला . १८१२ मध्ये त्यांने वसाहतीच्या अंतर्भागाचे अन्वेषण करण्यास सुरुवात केली, त्यानंतर आणि १८२४ दरम्यान चार प्रवास केले आणि पावसाळ्यात अनवाणी चालत ब्राझीलला पोहोचला. त्याने आपल्या शोधांचे वर्णन *'वॉटरटन्स वँडरिंग्ज इन साऊथ अमेरिका'* या पुस्तकात केले , ज्याने चार्ल्स डार्विन आणि अल्फ्रेड रसेल वॉलेस सारख्या ब्रिटिश शालेय विद्यार्थ्यांना प्रेरणा दिली . त्याच्या अन्वेषणांनी रॅलेच्या लेक पारिक्रमेबद्दलच्या प्रचलित मिथकाला पूर्णविराम दिला, कारण त्याने असे सुचवले की रुपूनुनी सव्हानाच्या हंगामी पुराला चुकीने तलाव म्हणून ओळखले गेले होते.

वॉटरटन एक कुशल टॅक्सीडर्मिस्ट (प्राणी-अवयव जतन करणारा) होता आणि त्याने आपल्या मोहिमांमध्ये आढळलेल्या अनेक प्राण्यांना जतन केले. त्याने टॅक्सीडर्मीची एक अनोखी पद्धत वापरली, ज्यामध्ये तो नमुन्यांना 'पाऱ्याचे ऊर्ध्वपातन' (sublimate of mercury) नावाच्या पदार्थात भिजवत असे. अनेक जतन केलेल्या ('स्टफ्ड') प्राण्यांप्रमाणे नसून, त्याचे नमुने पोकळ आणि जिवंत वाटणारे आहेत. त्याने आपल्या काही टॅक्सीडर्मीमध्ये आपली अराजक विनोदबुद्धी देखील दाखवली: त्याने तयार केलेल्या एका दृश्यात (जे आता उपलब्ध नाही) प्रसिद्ध इंग्लिश प्रोटेस्टंट लोकांच्या वेशात सरपटणारे प्राणी होते आणि त्याचे शीर्षक 'द इंग्लिश रिफॉर्मेशन झूलॉजिकली डेमॉन्स्ट्रेटेड' (The English Reformation Zoologically Demonstrated) असे होते. दुसरा नमुना एका हॉलर माकडाचा मागचा भाग होता, ज्याला त्याने जवळजवळ मानवी चेहऱ्याचे रूप दिले आणि त्यावर फक्त 'द

नॉनडिस्क्रिप्ट' (The Nondescript) असे लेबल लावले. हा नमुना अजूनही वेकफिल्ड संग्रहालयात , वॉटरटनच्या संग्रहातील इतर वस्तूंसह प्रदर्शनात आहे.

ब्रिटिश गयानामध्ये असताना वॉटर्टनने त्याचे कौशल्य त्याच्या काकांच्या गुलामांपैकी एक असलेल्या जॉन एडमनस्टोनला शिकवले . एडमनस्टोन, जो तोपर्यंत मुक्त झाला होता आणि एडिनबर्गमध्ये टॅक्सीडर्मीचा (प्राण्यांचे सांगाडे जतन करण्याचा) सराव करत होता , त्याने पुढे किशोरवयीन डार्विनला शिकवले.

वॉटरटनला युरोपमध्ये *वूराली* (क्युरारे) हे भूल देणारे औषध आणण्याचे श्रेय दिले जाते

१८२० च्या दशकात वॉटर्टन वॉल्टन हॉलमध्ये परत आले आणि त्यांनी इस्टेटीच्या तीन मैल (५ किमी) भागाभोवती नऊ फूट उंच भिंत बांधली, ज्यामुळे ते जगातील पहिले पाणपक्षी आणि निसर्ग राखीव क्षेत्र बनले , आणि ते जगातील पहिल्या पर्यावरणवाद्यांपैकी एक बनले. त्यांनी पक्ष्यांसाठी घरट्याच्या पेटीचा (बर्ड नेस्टिंग बॉक्स) शोधही लावला. वॉटर्टन संग्रह, जो १९६६ पर्यंत स्टोनीहर्स्ट कॉलेजमध्ये प्रदर्शनात होता , तो आता वेकफिल्ड संग्रहालयात आहे. वॉटर्टन यांच्याकडे एक कुत्रा होता जो आधुनिक इंग्लिश मास्टिफच्या पायाभरणीत प्रमुख होता आणि या जातीच्या सर्व जिवंत कुत्र्यांच्या वंशावळीत त्याचा शोध घेतला जाऊ शकतो. वॉटर्टन यांना यॉर्कशायर फिलॉसॉफिकल सोसायटीच्या स्थापना वर्षात, १८२२ मध्ये मानद सदस्य म्हणून निवडण्यात आले.

११ मे १८२९ रोजी, वयाच्या ४७ व्या वर्षी, वॉटर्टनने एका अरावाक नेटिव्हची जात असलेल्या १७ वर्षीय ॲन एडमनस्टोनशी लग्न केले. त्यांचा मुलगा एडमंडला जन्म दिल्यानंतर काही काळातच , वयाच्या अवघ्या १८ व्या वर्षी त्यांच्या पत्नीचा मृत्यू झाला. तिच्या मृत्यूनंतर तो, "तिच्या आत्म्यासाठी स्वतःहून

ओढवून घेतलेल्या प्रायश्चित्ताप्रमाणे!" जमिनीवर लाकडाचा ठोकळा उशी म्हणून वापरून झोपायचा.

वॉटरटन हे प्रदूषणाचे सुरुवातीचे विरोधक होते . त्यांनी १८३९ मध्ये त्यांच्या इस्टेटीजवळ उभारलेल्या एका साबण कारखान्याच्या मालकांविरुद्ध एक दीर्घकाळ चाललेला न्यायालयीन खटला लढला. या कारखान्याने विषारी रसायने पाठवून उद्यानातील झाडांचे मोठे नुकसान केले होते आणि तलाव प्रदूषित केला होता. अखेरीस, तो साबण कारखाना दुसरीकडे हलवण्यात त्यांना यश आले.

२७ मे १८६५ रोजी, आपल्या इस्टेटीवर पडल्यामुळे बरगड्यांना फ्रॅक्चर होऊन आणि यकृताला इजा झाल्याने वॉटर्टन यांचे निधन झाले. बेव्हरलीच्या बिशप यांच्या नेतृत्वाखालील अंत्ययात्रेत, त्यांची शवपेटी हॉलमधून एका तराफ्याने अपघाताच्या जागेजवळ असलेल्या त्यांच्या निवडलेल्या विश्रामस्थानी नेण्यात आली, आणि तलावाकाठी अनेक स्थानिक लोक तिच्यामागे चालत होते. ती कबर दोन ओक वृक्षांच्या मध्ये होती, जे आता तिथे नाहीत.

वॉटरटन हे प्रामुख्याने क्युरारेसोबतच्या त्यांच्या संबंधांसाठी आणि नैसर्गिक इतिहास व संवर्धनावरील त्यांच्या लेखनासाठी ओळखले जातात. डेव्हिड ॲटनबरो यांनी त्यांचे वर्णन "नैसर्गिक जग केवळ अत्यंत महत्त्वाचे आहे हेच ओळखणाऱ्या नव्हे, तर मानवतेने त्यावर अधिकाधिक मागण्या लादल्यामुळे त्याला संरक्षणाची गरज आहे हे ओळखणाऱ्या जगातील पहिल्या व्यक्तींपैकी एक" असे केले आहे.

वॉटर्टनचे घर, वॉल्टन हॉल, जिथे फक्त एका पादचारी पुलानेच त्याच्या स्वतःच्या बेटावर जाता येते, ती आता एका हॉटेलची मुख्य इमारत आहे. परिसरात एक गोल्फ कोर्स आणि विविध सार्वजनिक पादचारी मार्ग आहेत, त्यापैकी काही 'अँग्लर्स कंट्री पार्क' नावाच्या निसर्ग अभयारण्याकडे जातात.

कॅनडातील अल्बर्टा येथील वॉटर्टन लेक्स , जे आता एक राष्ट्रीय उद्यान आहे, त्याला थॉमस ब्लेकिस्टन यांनी १८५८ मध्ये त्यांचे नाव दिले. यॉर्कशायरमधील वेकफिल्ड येथील एका रस्त्याला आणि शाळेलाही त्यांचे नाव देण्यात आले आहे.

वॉटरटन हा गुलाम मालक होता, तरी त्याने नंतर लिहिले: "गुलामगिरीचा कधीही बचाव केला जाऊ शकत नाही: ज्याचे हृदय लोखंडाचे नाही तो त्याचा बचाव करण्याची इच्छा कधीही करू शकत नाही."

२०२४ मध्ये, हिस्टोरिक इंग्लंडने वॉटर्टन पार्कची ग्रेड II मध्ये नोंदणी केली , जेणेकरून वॉटर्टनने वन्यजीवांच्या संरक्षणासाठी डिझाइन केलेल्या लँडस्केपचे संरक्षण करता येईल आणि ते जगातील पहिले निसर्ग राखीव क्षेत्र मानले जाते.

अभयारण्यांचा मुख्य उद्देश हा दुर्मीळ होत जाणाऱ्या जैवसंपदेचे संरक्षण करणे आहे. आज काही जातींचे किंवा प्रकारचे जीव आढळत नाहीत (उदा. डायनोसॉर किंवा भीमसरट, स्मायलोडॉन किंवा कट्यारदंती वाघ, वूली मॅमथ किंवा केसाळ हत्ती, डोडो पक्षी, वगैरे). यातील काही प्राणी नष्ट होण्यामागील कारण पूर्णपणे नैसर्गिक होते पण डोडो पक्षी मात्र पूर्णपणे मानवी लोभामुळे नाहीसा झाला. 'डोडो' हे एकच उदाहरण नाही तर रोज २० प्राण्यांच्या जाती, ८ पक्ष्यांच्या जाती, ३३ झाडांच्या जाती तर अंदाज वर्तविण्याच्या बाहेर इतर जीवांच्या जाती नष्ट होत आहेत. त्यामुळे आज विपुल प्रमाणात आढळणाऱ्या जीवांच्या जाती अभयारण्यांचा माध्यमातून संरक्षित करण्याचा प्रयत्न केला जात आहे आणि तो बऱ्याच प्रमाणात यशस्वीही होत आहे.

||वन्यजीवांचे संरक्षण आणि शिकारीवर नियंत्रण करणारा कायदा १९७२||

निसर्ग आणि मानव यांचे नाते अनादी काळापासून चालत आले आहे. भारत हा जगातील अशा काही देशांपैकी एक आहे, जिथे भूगोलाचे वैविध्य—हिमालयाची उत्तुंग शिखरे, वाळवंटातील अथांगता, दख्खनचे पठार आणि किनारपट्टीची वनराई—एकाच भूभागात पाहायला मिळते. या भौगोलिक विविधतेमुळेच भारताला समृद्ध जैवविविधतेचे वरदान लाभले आहे. परंतु, वाढते शहरीकरण आणि औद्योगिक विकासामुळे या नैसर्गिक संपत्तीचे रक्षण करणे आज काळाची गरज बनली आहे.या दृष्टीने भारत सरकारने वन्यजीव संरक्षण कायदा, १९७२ (Wildlife Protection Act, 1972) हा भारतातील वन्यजीवांचे संरक्षण आणि शिकारीवर नियंत्रण मिळवण्यासाठी संमत करण्यात आलेला एक अत्यंत महत्त्वाचा कायदा आहे. पर्यावरणाचे संतुलन राखणे आणि नामशेष होणाऱ्या प्रजातींचे रक्षण करणे हा यामागचा मुख्य उद्देश आहे.

या कायद्यातील महत्त्वाचे मुद्दे खालीलप्रमाणे आहेत:

कायद्याची मुख्य उद्दिष्टे

शिकारीवर बंदी: वन्य प्राण्यांची शिकार करणे आणि त्यांच्या अवयवांचा (कातडी, शिंगे, दात) व्यापार करणे यावर पूर्णपणे बंदी घालणे.

प्रजातींचे रक्षण: संकटग्रस्त किंवा दुर्मिळ होत चाललेल्या प्राण्यांना विशेष संरक्षण देणे.

नैसर्गिक अधिवासाचे रक्षण: राष्ट्रीय उद्याने (National Parks) आणि अभयारण्ये (Wildlife Sanctuaries) घोषित करून प्राण्यांच्या नैसर्गिक घरांचे संरक्षण करणे.

कायद्यातील महत्त्वाच्या तरतुदी

या कायद्यात वन्यजीवांची विभागणी वेगवेगळ्या 'अनुसूची' (Schedules) मध्ये केली आहे:

१..अनुसूची १ आणि २ (Schedule I & II):* यामध्ये वाघ, सिंह, काळवीट यांसारख्या अतिशय महत्त्वाच्या प्राण्यांचा समावेश होतो. या प्राण्यांना सर्वोच्च दर्जाचे संरक्षण दिले जाते. यांची शिकार केल्यास किंवा तस्करी केल्यास कठोर कारावास आणि मोठ्या दंडाची तरतूद आहे.

२..अनुसूची ३ आणि ४ (Schedule III & IV):* यामध्ये कमी धोक्यात असलेल्या प्रजाती येतात. तरीही यांच्या शिकारीवर बंदी असून नियमांचे उल्लंघन केल्यास शिक्षेची तरतूद आहे.

३..अनुसूची ५ (Schedule V):* यामध्ये अशा प्राण्यांचा समावेश होतो ज्यांची विशिष्ट परिस्थितीत शिकार करण्यास परवानगी दिली जाऊ शकते (उदा. उंदीर, कावळे).

४..अनुसूची ६ (Schedule VI):* यामध्ये दुर्मिळ वनस्पतींच्या लागवडीवर आणि व्यापारावर निर्बंध घालण्यात आले आहेत.

प्रशासकीय यंत्रणा

या कायद्याची प्रभावी अंमलबजावणी करण्यासाठी दोन प्रमुख पदे निर्माण करण्यात आली आहेत:

भारतीय वन्यजीव मंडळ: हे मंडळ केंद्र सरकारला वन्यजीव संरक्षणाबाबत सल्ला देते.

मुख्य वन्यजीव रक्षक (Chief Wildlife Warden): राज्याच्या स्तरावर वन्यजीवांच्या व्यवस्थापनाची जबाबदारी या अधिकाऱ्यावर असते.

शिक्षा आणि दंड

या कायद्याचे उल्लंघन केल्यास गुन्ह्याच्या स्वरूपानुसार ३ ते ७ वर्षांपर्यंतचा कारावास आणि दंडाची तरतूद आहे. जर गुन्हा अनुसूची १ मधील प्राण्यांशी संबंधित असेल, तर शिक्षा अधिक कठोर असते.

थोडक्यात सांगायचे तर, निसर्गातील अन्नसाखळी टिकवून ठेवण्यासाठी आणि भविष्यातील पिढीला समृद्ध जैवविविधता पाहता यावी यासाठी हा कायदा एक भक्कम कवच म्हणून काम करतो.

||राष्ट्रीय उद्याने व अभयारण्याचे स्वरूप||

राष्ट्रीय उद्याने (National Parks) म्हणजे नैसर्गिक अधिवास, वन्यजीव आणि जैवविविधतेचे रक्षण करण्यासाठी सरकारने घोषित केलेले विशेष संरक्षित क्षेत्र होय. यांचे स्वरूप खालील मुद्द्यांच्या आधारे स्पष्ट करता येईल:

१. कायदेशीर संरक्षण

राष्ट्रीय उद्यानांना *वन्यजीव संरक्षण कायदा, १९७२* अंतर्गत कायदेशीर संरक्षण प्राप्त असते. या क्षेत्रात मानवी हस्तक्षेप पूर्णपणे प्रतिबंधित किंवा अत्यंत मर्यादित असतो. ही क्षेत्रे केंद्र किंवा राज्य सरकारद्वारे प्रशासित केली जातात.

२. जैवविविधतेचे जतन

राष्ट्रीय उद्यानाचा मुख्य उद्देश केवळ एखाद्या विशिष्ट प्राण्याचं रक्षण करणे नसून, त्या संपूर्ण *परिसंस्थेचे (Ecosystem)* जतन करणे हा असतो. यात वनस्पती, प्राणी, भूशास्त्रीय संरचना आणि नैसर्गिक सौंदर्याचा समावेश होतो.

३. मानवी हस्तक्षेपावर बंदी

राष्ट्रीय उद्यानांचे स्वरूप हे अभयारण्यांपेक्षा अधिक कडक असते.

शिकार आणि चराई: येथे पाळीव प्राण्यांना चारणे किंवा प्राण्यांची शिकार करणे कायद्याने गुन्हा आहे.

वास्तव्य: उद्यानाच्या गाभा क्षेत्रात (Core Area) मानवी वस्तीला परवानगी नसते.

साधनसंपत्तीचा वापर: लाकूड फाटा गोळा करणे किंवा वनसंपत्तीचा व्यावसायिक वापर करणे येथे वर्ज्य असते.

४. पर्यटन आणि शिक्षण

राष्ट्रीय उद्यानांमध्ये पर्यटनाला परवानगी असते, परंतु ती अत्यंत नियंत्रित स्वरूपाची असते. पर्यटकांना केवळ ठराविक मार्गावरूनच फिरता येते. याचा उपयोग मुख्यत्वे निसर्ग शिक्षण, संशोधन आणि वैज्ञानिक अभ्यासासाठी केला जातो.

५. सीमांकन (Boundaries)

राष्ट्रीय उद्यानांच्या सीमा या कायद्याने निश्चित केलेल्या असतात. एकदा सीमा ठरवल्यानंतर त्यात बदल करणे अत्यंत कठीण असते. या सीमांचे उल्लंघन करणे कायदेशीररीत्या दंडनीय असते.

६. उदाहरणे

भारतात विविध भौगोलिक वैशिष्ट्ये असलेली राष्ट्रीय उद्याने आहेत:

काझीरंगा (आसाम):* एकशिंगी गेंड्यासाठी प्रसिद्ध.

जिम कॉर्बेट (उत्तराखंड):* भारतातील पहिले राष्ट्रीय उद्यान.

ताडोबा-अंधारी (महाराष्ट्र):* वाघांच्या संरक्षणासाठी प्रसिद्ध.

थोडक्यात सांगायचे तर, राष्ट्रीय उद्याने ही निसर्गाचा मूळ वारसा जतन करणारी 'नैसर्गिक प्रयोगशाळा' म्हणून ओळखली जातात.

अभयारण्याची संकल्पना आणि महत्त्व

अभयारण्य म्हणजे निसर्गातील असा भूप्रदेश, जो केवळ वन्यजीव आणि वनस्पतींच्या संरक्षणासाठी राखीव ठेवलेला असतो. मानवी लोकसंख्या आणि शहरीकरणामुळे जंगलांचा नाश होत असताना, अभयारण्ये वन्यजीवांना एक सुरक्षित 'आश्रयस्थान' प्रदान करतात. या क्षेत्रात प्राण्यांची शिकार करणे, त्यांना इजा पोहोचवणे किंवा त्यांच्या नैसर्गिक अधिवासात अडथळा निर्माण करणे हे कायदेशीर गुन्हा मानले जाते. भारतीय वन्यजीव संरक्षण कायदा १९७२ नुसार, राज्य सरकार एखाद्या क्षेत्राला 'अभयारण्य' म्हणून घोषित करू शकते, जर त्या ठिकाणी पुरेशी पर्यावरणीय, प्राणीविषयक किंवा नैसर्गिक महत्त्व असलेली वैशिष्ट्ये असतील.

संरक्षण आणि मानवी सहभाग

अभयारण्यांचे एक महत्त्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे तिथे निसर्ग संवर्धनासोबतच मर्यादित मानवी उपक्रमांना वाव दिला जातो. राष्ट्रीय उद्यानांच्या तुलनेत अभयारण्यांमध्ये नियमावली थोडी शिथिल असते. उदाहरणार्थ, अभयारण्याच्या सीमावर्ती भागात राहणाऱ्या स्थानिक समुदायांना वनविभागाच्या देखरेखीखाली लाकूड फाटा गोळा करणे, गुरांना चराईसाठी नेणे किंवा औषधी वनस्पती गोळा करण्याची परवानगी दिली जाऊ शकते. यामुळे निसर्ग आणि मानव यांच्यातील सहअस्तित्व टिकून राहण्यास मदत होते. तथापि, हे सर्व उपक्रम मुख्य वनसंपदेला किंवा प्राण्यांच्या जीवनशैलीला धक्का लागणार नाही, याच अटीवर केले जातात.

जैवविविधता आणि संशोधनाचे केंद्र

अभयारण्ये केवळ पर्यटन स्थळे नसून ती संशोधनाचे आणि शिक्षणाचे महत्त्वाचे केंद्र आहेत. दुर्मिळ होत चाललेल्या प्रजातींचे प्रजनन आणि त्यांचे संवर्धन करण्यासाठी या क्षेत्रांचा मोठा उपयोग होतो. अनेकदा एखाद्या विशिष्ट प्रजातीसाठी (उदा.

राधानगरीतील गवा किंवा कर्नाळ्यातील पक्षी) अभयारण्य प्रसिद्ध असते. येथे शास्त्रज्ञ आणि अभ्यासक प्राण्यांच्या वागणुकीचा, त्यांच्या स्थलांतराचा आणि पर्यावरणातील बदलांचा सखोल अभ्यास करू शकतात. पर्यटनाच्या माध्यमातून लोकांना निसर्गाशी जोडणे आणि त्यांच्यामध्ये वन्यजीवांप्रति आपुलकी निर्माण करणे, हे देखील अभयारण्यांचे एक मोठे सामाजिक कार्य आहे. अशा प्रकारे, पृथ्वीचा समतोल राखण्यासाठी अभयारण्ये ही निसर्गातील एक अनिवार्य व्यवस्था आहे.

अभयारण्याचे मुख्य उद्देश

वन्यजीवांचे संरक्षण: दुर्मिळ किंवा नष्ट होण्याच्या मार्गावर असलेल्या प्राण्यांचे आणि पक्ष्यांचे रक्षण करणे.

नैसर्गिक अधिवास: प्राण्यांना त्यांच्या नैसर्गिक वातावरणात (जंगल, पाणी, डोंगर) मुक्तपणे वावरता यावे, याची काळजी घेणे.

संशोधन आणि शिक्षण: निसर्ग आणि वन्यजीवांचा अभ्यास करण्यासाठी शास्त्रज्ञांना आणि विद्यार्थ्यांना संधी उपलब्ध करून देणे.

अभयारण्यांची काही प्रमुख वैशिष्ट्ये

मर्यादित मानवी हस्तक्षेप: अभयारण्यांमध्ये शिकार करणे पूर्णपणे निषिद्ध असते. लाकूडतोड किंवा इतर मानवी क्रियांवर सरकारचे कडक निर्बंध असतात.

पर्यटन: निसर्गाचा आनंद घेण्यासाठी पर्यटकांना ठराविक अटींवर अभयारण्यात प्रवेश दिला जातो.

सीमा: अभयारण्याच्या सीमा पूर्णपणे बंदिस्त नसतात, परंतु त्या कायद्याने संरक्षित असतात.

राष्ट्रीय उद्यान आणि अभयारण्य यातील फरक

अनेकदा आपल्याला वाटते की दोन्ही एकच आहेत, पण त्यांच्यात थोडा फरक आहे:

१..अभयारण्य: हे एखाद्या विशिष्ट प्रजातीसाठी (उदा. पक्षी किंवा काळवीट) असू शकते. यात मानवी हालचालींना काही प्रमाणात परवानगी असते.

राष्ट्रीय उद्यान: हे संपूर्ण परिसंस्थेच्या संरक्षणासाठी असते. येथे मानवी हस्तक्षेप जवळजवळ शून्य असतो.

अभयारण्यांचे वर्गीकरण (Classification)

अभयारण्ये केवळ प्राण्यांसाठीच नसून ती त्यांच्या वैशिष्ट्यांनुसार विभागली जातात:

पक्षी अभयारण्य: जेथे प्रामुख्याने स्थलांतरित आणि स्थानिक पक्ष्यांच्या प्रजातींचे रक्षण केले जाते (उदा. जायकवाडी किंवा नळदुर्ग).

सागरी अभयारण्य: समुद्रातील जैवविविधता, कोरल रीफ आणि समुद्री जीवांच्या संरक्षणासाठी (उदा. मालवण सागरी अभयारण्य).

व्याघ्र प्रकल्प (Tiger Reserves): वाघांच्या वाढत्या संख्येसाठी आणि त्यांच्या शिकारीवर नियंत्रण मिळवण्यासाठी विशेष क्षेत्रे (उदा. ताडोबा-अंधारी).

कायदेशीर तरतूद (Legal Framework)

भारतात अभयारण्यांची निर्मिती आणि व्यवस्थापन **'वन्यजीव (संरक्षण) कायदा, १९७२' (Wildlife Protection Act, 1972)** नुसार केले जाते.

राज्य सरकार अधिसूचना जारी करून एखाद्या क्षेत्राला अभयारण्य म्हणून घोषित करू शकते.

येथे संकलित केलेली माहिती किंवा नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा वापर केवळ मुख्य वन्यजीव संरक्षकांच्या (Chief Wildlife Warden) परवानगीनेच करता येतो.

अभयारण्यांची रचना (Zonation)

अभयारण्याचे व्यवस्थापन अधिक प्रभावी होण्यासाठी त्याचे तीन भाग केले जातात:

१..कोअर झोन (Core Zone): हा सर्वात सुरक्षित भाग असतो. येथे मानवी वावर पूर्णपणे बंद असतो.

२..बफर झोन (Buffer Zone): कोअर झोनच्या भोवतालचा भाग. येथे मर्यादित पर्यटन आणि संशोधनाला परवानगी असते.

३..ट्रान्झिशन झोन (Transition Zone): येथे स्थानिक लोकवस्ती आणि निसर्ग यांच्यात समन्वय साधला जातो, जेणेकरून शाश्वत विकास होईल.

अभयारण्यापुढील आव्हाने

मानव-वन्यजीव संघर्ष: अभयारण्यांच्या जवळ राहणाऱ्या मानवी वस्तीत प्राण्यांचा शिरकाव होणे.

अतिक्रमण: शेती किंवा उद्योगांसाठी जंगलाची जागा वापरली जाणे.

हवामान बदल: वाढत्या तापमानामुळे पाण्याच्या स्त्रोतांची कमतरता भासणे.

||•||भारतातील अभयारण्ये व राष्ट्रीय उद्याने||•||

भारतात सध्या ५७३ ते ५७४ अधिकृत वन्यजीव अभयारण्ये आहेत. ही अभयारण्ये वन्यजीव (संरक्षण) कायदा, १९७२ अंतर्गत अधिसूचित केली जातात आणि ती देशाच्या एकूण भौगोलिक क्षेत्राचा सुमारे ३.७६% भाग व्यापतात.

भारतामध्ये सध्या १०७ अधिकृत राष्ट्रीय उद्याने (National Parks) आहेत.

यातील काही महत्वाच्या अधिकृत राष्ट्रीय उद्याने व अधिकृत वन्यजीव अभयारण्यांचा राज्यवार परिचय करून घेण्याचा प्रयत्न करू या.

|| अरुणाचल प्रदेश||

अरुणाचल प्रदेश हे पूर्व हिमालयातील अत्यंत समृद्ध जैवविविधतेचे (Biodiversity hotspot) माहेरघर आहे. राज्याचा ८० टक्क्यांहून अधिक भाग जंगलांनी व्यापलेला असून, येथील भूप्रदेश सखल मैदानांपासून ते बर्फाच्छादित पर्वतरांगांपर्यंत पसरला आहे. त्यामुळे येथे हिमालयातील दुर्मिळ वन्यजीव आणि पक्षांचे प्रचंड वैविध्य पाहायला मिळते.

०१.मॉलिंग राष्ट्रीय उद्यान

हे ईशान्य भारतातील अरुणाचल प्रदेश राज्यामध्ये अप्पर सियांग (Upper Siang) जिल्ह्यात स्थित असलेले एक प्रमुख राष्ट्रीय उद्यान आहे. १९८६ मध्ये स्थापन झालेले हे उद्यान सुमारे ४८३ चौरस किमी क्षेत्रावर पसरलेले असून, सियांग नदीच्या खोऱ्यात हे वसलेले आहे. या उद्यानाचे नाव येथील 'मॉलिंग' नावाच्या शिखरावरून

ठेवण्यात आले असून, स्थानिक भाषेत याचा अर्थ 'लाल विष' असा होतो; असे मानले जाते की येथे आढळणाऱ्या विशिष्ट वनस्पतींमधून हे विष तयार होते. येथील डोंगराळ आणि दुर्गम भूभागामुळे या उद्यानातील बराचसा भाग अजूनही मानवी हस्तक्षेप विरहित आणि निसर्गरम्य आहे.

या उद्यानाची जैवविविधता अत्यंत वैशिष्ट्यपूर्ण असून येथे उष्णकटिबंधीय ते पर्वतीय सदाहरित वने आढळतात. हे उद्यान विशेषतः 'रेड पांडा' (Red Panda) आणि 'टाकीन' (Takin) यांसारख्या दुर्मिळ प्राण्यांच्या वास्तव्यासाठी ओळखले जाते. त्याव्यतिरिक्त येथे वाघ, बिबट्या, ढोले (रानकुत्रा), सांबर आणि विविध प्रकारचे उडणाऱ्या खारी पाहायला मिळतात. पक्षी निरीक्षकांसाठी हे ठिकाण उत्तम असून येथे अनेक दुर्मिळ हिमालयीन पक्षी आढळतात. सियांग नदीच्या सानिध्यामुळे आणि येथील उंच-सखल डोंगराळ रचनेमुळे हे उद्यान निसर्गप्रेमी आणि संशोधकांसाठी आकर्षणाचे केंद्र आहे. या उद्यानातील नैसर्गिक सौंदर्य आणि दुर्मिळ वन्यजीव संपदा अरुणाचल प्रदेशच्या पर्यावरणीय वैभवात मोलाची भर घालते.

०२.नामदफा राष्ट्रीय उद्यान

हे ईशान्य भारतातील अरुणाचल प्रदेश राज्यातील चांगलांग जिल्ह्यात, भारत-म्यानमार सीमेजवळ स्थित असलेले एक अत्यंत विशाल आणि महत्त्वपूर्ण राष्ट्रीय उद्यान आहे. १९८३ मध्ये स्थापन झालेले हे उद्यान सुमारे १,९८५ चौरस किमी क्षेत्रावर पसरलेले असून, हे पूर्व हिमालयातील सर्वात मोठे संरक्षित क्षेत्र मानले जाते. 'नामदफा' हे नाव या उद्यानातून वाहणाऱ्या नामदफा नदीवरून पडले आहे. समुद्रसपाटीपासून २०० मीटर ते ४,५०० मीटरपर्यंतच्या उंचीच्या फरकामुळे येथे उष्णकटिबंधीय सदाहरित वनांपासून ते अल्पाइन कुरणांपर्यंतची विविध नैसर्गिक आच्छादने पाहायला मिळतात.

जैवविविधतेच्या बाबतीत नामदफा हे जगातील अद्वितीय उद्यानांपैकी एक आहे, कारण हे जगातील एकमेव उद्यान आहे जिथे मांजरीच्या कुळातील चार प्रमुख प्रजाती—वाघ, बिबट्या, हिमबिबट्या आणि ढगाळ बिबट्या (Clouded Leopard)—एकत्र आढळतात. तसेच, येथे केवळ ईशान्य भारतात आढळणारा 'हूलॉक गिबन' (Hoolock Gibbon) हा एकमेव भारतीय वानर प्रकार पाहायला मिळतो. इतर प्राण्यांमध्ये रेड पांडा, टाकीन आणि मस्क डीअर यांचा समावेश होतो. पक्षी निरीक्षकांसाठी हे नंदनवन असून येथे धनेश (Hornbill) आणि अनेक दुर्मिळ हिमालयीन पक्ष्यांच्या ४०० हून अधिक प्रजाती आढळतात. येथील घनदाट जंगले आणि दुर्गम भूभागामुळे हे उद्यान निसर्ग संशोधक, गिर्यारोहक आणि वन्यजीव प्रेमींसाठी एक मोठे आकर्षण आहे. अरुणाचल प्रदेशच्या पर्यावरणीय वारशाचा नामदफा हा एक अनमोल हिरा मानला जातो.

०३.ईगलनेस्ट वन्यजीव अभयारण्य

हे ईशान्य भारतातील अरुणाचल प्रदेशातील पश्चिम कामेंग जिल्ह्यात हिमालयीन डोंगररांगांमध्ये वसलेले एक निसर्गरम्य आणि जैवविविधतेने नटलेले क्षेत्र आहे. साधारण २१८ चौरस किलोमीटर क्षेत्रफळात पसरलेले हे अभयारण्य समुद्रसपाटीपासून ५०० मीटर ते ३,२५० मीटर उंचीपर्यंत विस्तारलेले आहे. येथील भौगोलिक रचनेमुळे येथे उष्णकटिबंधीय सदाहरित जंगलांपासून ते थंड हवामानातील समशीतोष्ण जंगलांपर्यंतची विविधता पाहायला मिळते. या अभयारण्याला 'ईगलनेस्ट' हे नाव १९५० च्या दशकात येथे तैनात असलेल्या भारतीय लष्कराच्या 'रेड ईगल डिव्हिजन'वरून देण्यात आले आहे.

वन्यजीव आणि विशेषतः पक्षीप्रेमींसाठी ईगलनेस्ट हे जागतिक स्तरावर एक महत्त्वाचे केंद्र मानले जाते. २००६ मध्ये येथे 'बुगुन लिओचिचला' (Bugun Liocichla) नावाच्या अत्यंत दुर्मिळ पक्षी प्रजातीचा शोध लागला, ज्याने संपूर्ण जगाचे लक्ष या अभयारण्याकडे वेधून घेतले. हा पक्षी जगातील केवळ याच भागात आढळतो. याव्यतिरिक्त येथे ४५० हून अधिक पक्ष्यांच्या प्रजातींची नोंद झाली असून, त्यात वॉर्ड्स ट्रोगॉन, ब्युटिफुल नॅथॅच आणि विविध प्रकारचे धनेश (Hornbills) यांचा समावेश होतो. पक्ष्यांव्यतिरिक्त येथे लाल पांडा (Red Panda),

आशियाई हत्ती, ढोल (रानकुत्री), ढगाळ बिबट्या (Clouded Leopard) आणि दुर्मिळ 'गोल्डन कॅट' यांसारखे प्राणी देखील अधिवास करतात.

ईगलनेस्टचे वैशिष्ट्य म्हणजे येथील स्थानिक 'बुगुन' आदिवासी जमातीचा वन्यजीव संवर्धनातील सक्रिय सहभाग. हे अभयारण्य 'पक्के व्याघ्रप्रकल्प' आणि 'ससा वन्यजीव अभयारण्य' यांना जोडणारा एक महत्त्वाचा जैविक कॉरिडॉर म्हणून काम करते. निसर्ग पर्यटनासाठी (Ecotourism) हे ठिकाण अतिशय उत्तम असून, येथे प्रामुख्याने पायी चालत जंगलभ्रमंती आणि पक्षी निरीक्षण करण्यावर भर दिला जातो. येथील घनदाट धुके, उंच टेकड्या आणि विविधरंगी फुलपाखरांची रेलचेल पर्यटकांना एका वेगळ्याच विश्वात घेऊन जाते. जैवविविधतेचे संरक्षण आणि शाश्वत पर्यटनाचा मेळ घालणारे ईगलनेस्ट हे भारताच्या ईशान्येकडील एक अनमोल रत्न आहे.

०४..पखूई/पक्के व्याघ्र प्रकल्प (Pakke Tiger Reserve)

ज्याला 'पखूई' या नावानेही ओळखले जाते, हे अरुणाचल प्रदेशातील पूर्व कामेंग जिल्ह्यामध्ये हिमालयाच्या पायथ्याशी वसलेले एक अत्यंत समृद्ध जैवविविधता क्षेत्र

आहे. सुमारे ८६२ चौरस किलोमीटर क्षेत्रावर पसरलेल्या या प्रकल्पाला २००२ मध्ये व्याघ्र प्रकल्पाचा दर्जा देण्यात आला. या अभयारण्याच्या सीमा पश्चिमेकडे आणि उत्तरेकडे भरेली नदीने, तर पूर्वेकडे पक्के नदीने निश्चित केल्या आहेत. येथील जंगल प्रामुख्याने उष्णकटिबंधीय सदाहरित आणि निम-सदाहरित प्रकारातील असून, ते जागतिक स्तरावरील जैवविविधता 'हॉटस्पॉट'चा एक महत्त्वाचा भाग मानले जाते.

प्राणीसंपदेच्या दृष्टीने पक्के व्याघ्र प्रकल्प विशेषतः वाघ, बिबट्या, ढोल (रानकुत्रा) आणि हत्तींसाठी प्रसिद्ध आहे. हे क्षेत्र 'कामेंग हत्ती राखीव क्षेत्राचा' देखील एक अविभाज्य भाग आहे. या उद्यानाचे सर्वात मोठे आकर्षण म्हणजे येथे आढळणाऱ्या 'धनेश' (Hornbill) पक्षांच्या चार विविध प्रजाती. यामध्ये 'ग्रेट हॉर्नबिल', 'रीद हॉर्नबिल', 'ओरिएंटल पाइड हॉर्नबिल' आणि धोक्यात आलेली 'रुफस-नेक्ड हॉर्नबिल' यांचा समावेश होतो. स्थानिक 'न्यायशी' जमातीने या पक्षांच्या संवर्धनासाठी राबवलेला 'हॉर्नबिल अडॉप्शन प्रोग्राम' हा वन्यजीव संरक्षणातील लोकसहभागाचा एक आदर्श नमुना मानला जातो. याच कार्याची दखल घेत २०१६ मध्ये या प्रकल्पाला 'इंडिया बायोडायव्हर्सिटी अवॉर्ड'ने सन्मानित करण्यात आले आहे. निसर्गप्रेमी आणि पक्षी निरीक्षकांसाठी हे एक जागतिक दर्जाचे पर्यटन स्थळ आहे.

०५..ईटानगर वन्यजीव अभयारण्य (Itanagar Wildlife Sanctuary)

ईटानगर वन्यजीव अभयारण्य हे अरुणाचल प्रदेशातील पापुम पारे जिल्ह्यामध्ये

आणि राज्याची राजधानी ईटानगरच्या परिसरात वसलेले एक महत्त्वाचे संरक्षित क्षेत्र आहे. सुमारे १४० चौरस किलोमीटर क्षेत्रफळावर पसरलेल्या या अभयारण्याची स्थापना १९७८ मध्ये करण्यात आली. हे अभयारण्य त्याच्या भौगोलिक स्थानामुळे आणि ईटानगर शहराच्या सान्निध्यामुळे पर्यटकांच्या आकर्षणाचे प्रमुख केंद्र ठरले आहे. येथील भूप्रदेश डोंगराळ असून नद्या आणि ओढ्यांमुळे या भागाला नैसर्गिक सौंदर्य लाभले आहे.

येथील वनसंपदा प्रामुख्याने उष्णकटिबंधीय निम-सदाहरित प्रकाराची असून त्यात बांबू आणि वेताची झाडे मोठ्या प्रमाणात आढळतात. या अभयारण्यात हत्ती, वाघ, बिबट्या, सांबर आणि भुंकणारे हरीण (Barking Deer) यांसारखे वन्यप्राणी वास्तव्य करतात. तसेच, हे क्षेत्र विविध प्रकारच्या पक्ष्यांसाठी प्रसिद्ध असून येथे 'धनेश' (Hornbill) आणि अनेक दुर्मिळ पक्षी प्रजाती पाहायला मिळतात. अभयारण्याच्या जवळच असलेले 'इट इटा' (Ita Fort) हे ऐतिहासिक ठिकाण आणि 'गॅयकर साने' (Gyakar Sinyi) किंवा गंगा तलाव यांमुळे हे ठिकाण निसर्ग पर्यटन आणि इतिहास या दोन्ही दृष्टीने महत्त्वाचे मानले जाते. या अभयारण्याचा उद्देश परिसरातील दुर्मिळ वनस्पती आणि प्राण्यांचे जतन करणे हा आहे.

०६.दिबांग वन्यजीव अभयारण्य (Dibang Wildlife Sanctuary)

दिबांग वन्यजीव अभयारण्य हे अरुणाचल प्रदेशातील अप्पर दिबांग व्हॅली जिल्ह्यामध्ये स्थित असून, हे भारतातील जैवविविधतेने नटलेल्या सर्वात मोठ्या आणि महत्त्वाच्या अभयारण्यांपैकी एक आहे. सुमारे ४,१४९ चौरस किलोमीटर क्षेत्रफळावर पसरलेले हे अभयारण्य इंडो-चायना सीमेजवळ असून, याच्या उत्तरेस मिश्मी टेकड्यांचा प्रदेश आहे. हे अभयारण्य प्रामुख्याने अति-उंच पर्वतीय प्रदेश, बर्फाच्छादित शिखरे आणि खोल दऱ्यांसाठी ओळखले जाते. समुद्रसपाटीपासून याची उंची १८०० ते ५००० मीटरपर्यंत असल्याने येथे विविध प्रकारच्या हवामानातील वनस्पती आणि प्राणी पाहायला मिळतात.

येथील प्राणीसंपदा अत्यंत वैशिष्ट्यपूर्ण असून, येथे 'मिश्मी टाकिन' (Mishmi Takin) हा दुर्मिळ प्राणी प्रामुख्याने आढळतो. याशिवाय कस्तुरी मृग (Musk Deer), लाल पांडा, हिमबिबट्या (Snow Leopard), ढोल आणि क्लाउडेड लेपर्ड यांसारख्या संकटग्रस्त प्रजातींचे हे निवासस्थान आहे. अलीकडच्या काळात संशोधनादरम्यान या अभयारण्यात अति-उंच प्रदेशात वाघांचे अस्तित्व आढळून आले आहे, जे पर्यावरणाच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाचे मानले जाते. येथील वनसंपदेत समशीतोष्ण आणि अल्पाइन (Alpine) प्रकारची वने असून विविध औषधी वनस्पती आणि दुर्मिळ ऑर्किड्स येथे मोठ्या प्रमाणात आढळतात. निसर्ग संवर्धन आणि हिमालयातील दुर्मिळ वन्यजीव अभ्यासासाठी दिबांग वन्यजीव अभयारण्य हे जागतिक स्तरावर महत्त्वपूर्ण मानले जाते.

०७.कमलांग वन्यजीव अभयारण्य (Kamlang Wildlife Sanctuary)

कमलांग वन्यजीव अभयारण्य हे अरुणाचल प्रदेशातील लोहित जिल्ह्याच्या दक्षिण-पूर्व भागात स्थित असलेले एक निसर्गरम्य आणि जैविक विविधतेने नटलेले संरक्षित क्षेत्र आहे. १९८९ मध्ये स्थापन झालेले हे अभयारण्य सुमारे ७८३ चौरस किलोमीटर क्षेत्रावर पसरलेले असून, याच्या उत्तरेला लोहित नदी आणि दक्षिणेला म्यानमारची सीमा आहे. या अभयारण्याचे नाव येथील 'कमलांग' नदीवरून पडले आहे. समुद्रसपाटीपासून उंच डोंगराळ भागात असल्याने येथील वातावरण आल्हाददायक असते आणि निसर्गप्रेमींसाठी हे एक मोठे आकर्षण ठरते.

येथील प्राणीसंपदा अतिशय समृद्ध असून वाघ, बिबट्या, क्लाउडेड लेपर्ड आणि हत्ती यांसारखे मोठे प्राणी येथे आढळतात. विशेष म्हणजे, या अभयारण्यात उडणारी खारी (Flying Squirrel) आणि विविध प्रकारचे दुर्मिळ पक्षी पाहायला मिळतात. वनस्पतींच्या बाबतीत येथे प्रामुख्याने उष्णकटिबंधीय सदाहरित वने आढळतात, ज्यामध्ये ऑर्किड्सच्या अनेक प्रजातींचा समावेश आहे. या अभयारण्याचे सर्वात मोठे आकर्षण म्हणजे 'ग्लो लेक' (Glow Lake) हा उंचावर असलेला विशाल तलाव. डोंगरांच्या कुशीत वसलेला हा तलाव पर्यटकांना मंत्रमुग्ध करतो. स्थानिक 'मिश्मी' आणि 'दिगारू' जमातींचे या जंगलाशी जवळचे नाते असून, त्यांच्या संस्कृतीत या परिसराला धार्मिक आणि ऐतिहासिक महत्त्व आहे. निसर्ग संवर्धन आणि साहसी पर्यटनासाठी कमलांग हे एक उत्तम ठिकाण आहे.

०८.केन वन्यजीव अभयारण्य (Kane Wildlife Sanctuary)

केन वन्यजीव अभयारण्य हे अरुणाचल प्रदेशातील लोअर सियांग (पूर्वीच्या पश्चिम सियांग) जिल्ह्यामध्ये स्थित असलेले एक महत्त्वाचे संरक्षित क्षेत्र आहे. सुमारे ५५ चौरस किलोमीटर क्षेत्रफळावर पसरलेले हे अभयारण्य आकाराने लहान असले तरी जैवविविधतेच्या दृष्टीने अत्यंत मौल्यवान मानले जाते. या अभयारण्याची स्थापना १९९१ मध्ये करण्यात आली असून, येथील भूप्रदेश डोंगराळ आणि चढ-उतारांचा आहे. प्रामुख्याने उष्णकटिबंधीय सदाहरित आणि निम-सदाहरित वनांनी वेढलेल्या या भागात विविध प्रकारच्या वनस्पती आणि वृक्षांची मोठी संख्या आहे.

प्राणीसंपदेचा विचार करता येथे हत्ती, रानगवा (Mithun), बिबट्या, सांबर आणि भुंकणारे हरीण (Barking Deer) यांसारखे वन्यप्राणी प्रामुख्याने आढळतात. तसेच, हे अभयारण्य पक्षी निरीक्षकांसाठी नंदनवन मानले जाते, कारण येथे धनेश (Hornbill), रानकोंबड्या आणि अनेक दुर्मिळ हिमालयीन पक्ष्यांच्या प्रजाती पाहायला मिळतात. विविध प्रकारचे सरपटणारे प्राणी आणि फुलपाखरांसाठी देखील हे क्षेत्र ओळखले जाते. या अभयारण्यातील नैसर्गिक शांतता आणि घनदाट जंगले यामुळे संशोधक आणि निसर्गप्रेमी येथे मोठ्या संख्येने भेट देतात. या क्षेत्राचे जतन करणे हे परिसरातील पर्यावरणीय संतुलन राखण्यासाठी आवश्यक आहे.

०९.मेहाओ वन्यजीव अभयारण्य (Mehao Wildlife Sanctuary)

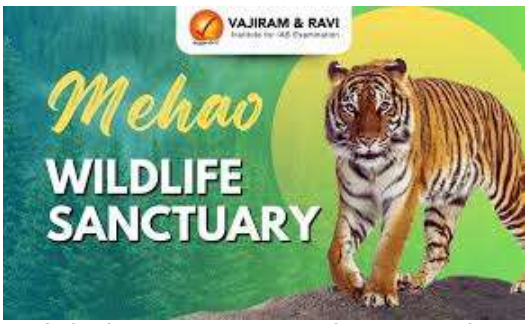

मेहाओ वन्यजीव अभयारण्य हे अरुणाचल प्रदेशातील लोअर दिबांग व्हॅली जिल्ह्यामध्ये स्थित असलेले एक निसर्गरम्य आणि जैवविविधतेने नटलेले संरक्षित क्षेत्र आहे. १९८० मध्ये स्थापन झालेले हे अभयारण्य सुमारे २८२ चौरस किलोमीटर क्षेत्रावर पसरलेले आहे. हे अभयारण्य प्रामुख्याने त्याच्या 'मेहाओ लेक' या अतिशय सुंदर आणि स्वच्छ पाण्याच्या तलावासाठी प्रसिद्ध आहे, जो समुद्रसपाटीपासून सुमारे ३,००० फूट उंचीवर डोंगरांच्या कुशीत वसलेला आहे. येथील भूप्रदेश उंच-सखल असून समुद्रसपाटीपासून ४०० मीटर ते ३,५०० मीटरपर्यंतची उंचीची विविधता येथे पाहायला मिळते, ज्यामुळे येथे उष्णकटिबंधीय जंगलांपासून ते अल्पाइन वनांपर्यंतचे वैविध्य आढळते.

प्राणीसंपदेच्या बाबतीत मेहाओ अभयारण्य अत्यंत श्रीमंत आहे. येथे वाघ, बिबट्या, ढोल (रानकुत्रा), हत्ती आणि क्लाउडेड लेपर्ड यांसारखे प्राणी आढळतात. तसेच, दुर्मिळ 'मिश्मी टाकिन' आणि तांबडा पांडा (Red Panda) यांचेही हे निवासस्थान आहे. हे अभयारण्य पक्षी निरीक्षकांसाठी एक पर्वणीच आहे, कारण येथे धनेश (Hornbill) आणि अनेक दुर्मिळ हिमालयीन पक्ष्यांच्या प्रजाती दिसतात. वनस्पतींच्या बाबतीत येथे विविध प्रकारचे ऑर्किड्स, औषधी वनस्पती आणि वेताची झाडे मोठ्या प्रमाणात आढळतात. 'मिश्मी' जमातीचे लोक या अभयारण्याच्या आसपास राहतात आणि त्यांच्या संस्कृतीशी या जंगलाचे घट्ट नाते आहे. निसर्ग पर्यटन, गिर्यारोहण आणि वन्यजीव अभ्यासासाठी मेहाओ वन्यजीव अभयारण्य हे एक आदर्श ठिकाण मानले जाते.

१०.धालिंग वन्यजीव अभयारण्य (D'Ering Memorial Wildlife Sanctuary)

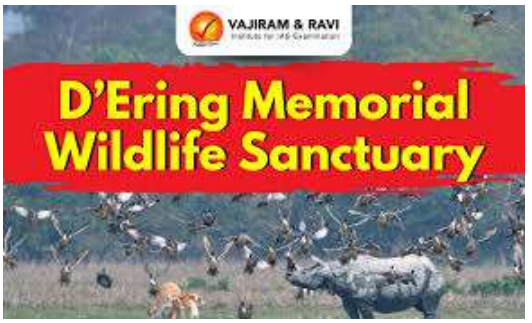

धालिंग वन्यजीव अभयारण्य, ज्याला डी. एरिंग मेमोरियल वन्यजीव अभयारण्य (D'Ering Memorial Wildlife Sanctuary) म्हणून ओळखले जाते, हे अरुणाचल प्रदेशातील पूर्व सियांग जिल्ह्यामध्ये पासीघाट जवळ स्थित आहे. सुमारे १९० चौरस किलोमीटर क्षेत्रावर पसरलेल्या या अभयारण्याचे वैशिष्ट्य म्हणजे हे 'सियांग' नदीच्या त्रिभुज प्रदेशातील बेटांवर वसलेले आहे. या अभयारण्याला अरुणाचल प्रदेशातील एक प्रख्यात राजकारणी आणि समाजसुधारक दयिंग एरिंग यांच्या स्मरणार्थ हे नाव देण्यात आले आहे. हे अभयारण्य तीन बाजूंनी नद्यांनी वेढलेले असून, येथील भूप्रदेश प्रामुख्याने नद्यांच्या गाळाने बनलेला आणि मैदानी स्वरूपाचा आहे.

येथील वनसंपदेमध्ये प्रामुख्याने गवताळ प्रदेश (Riverine Grasslands) आणि दलदलीचा भाग आढळतो, ज्यामुळे हे क्षेत्र शाकाहारी प्राण्यांसाठी नंदनवन ठरले आहे. या अभयारण्यात जंगली हत्ती, रानम्हैस (Wild Buffalo), सांबर आणि रानडुक्कर मोठ्या संख्येने आढळतात. हे अभयारण्य विशेषतः पक्षी निरीक्षकांसाठी अत्यंत महत्त्वाचे आहे, कारण येथे 'धनेश' (Hornbill) सोबतच अनेक स्थलांतरित पक्षी आणि बंगाल फ्लोरिकन (Bengal Florican) सारखे दुर्मिळ पक्षी पाहायला मिळतात. नद्यांच्या सान्निध्यामुळे येथे विविध प्रकारचे जलचर आणि मासे देखील मुबलक प्रमाणात आहेत. पावसाळ्यात नद्यांच्या वाढत्या पाणीपातळीमुळे येथील निसर्ग अधिकच बहरतो, मात्र या काळात पर्यटन करणे आव्हानात्मक असते. पर्यावरणीय दृष्टीने हे अभयारण्य ब्रह्मपुत्रा नदीच्या खोऱ्यातील जैविक साखळी टिकवून ठेवण्यासाठी अत्यंत मोलाची भूमिका बजावते.

१) प्रमुख प्राणी (Mammals)

अरुणाचल प्रदेश हे भारतातील एकमेव असे राज्य आहे जेथे बिबट्याच्या चार प्रमुख प्रजाती एकत्र आढळतात: बेंगाल टायगर (वाघ), बिबट्या (Leopard), ढगाळ बिबट्या (Clouded Leopard) आणि बर्फाळ बिबट्या (Snow Leopard).

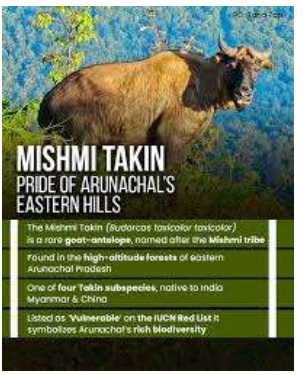

मिथुन किंवा गयाळ (Mithun / Gayal): हा येथील राज्य प्राणी आहे. गौर (रानगावा) सारखा दिसणारा हा प्राणी स्थानिक आदिवासी संस्कृती आणि अर्थव्यवस्थेचा मुख्य भाग आहे.

मिश्मी टाकिन (Mishmi Takin): हा अतिशय मोठा, शेळी आणि गायीचे संकर असल्यासारखा दिसणारा हिमालयातील डोंगराळ प्राणी आहे. तो प्रामुख्याने मिश्मी पर्वतरांगांमध्ये आढळतो.

लाल पांडा (Red Panda): उंच पर्वतीय भागातील बांबूच्या जंगलात वावरणारा हा अत्यंत लाजाळू आणि आकर्षक प्राणी आहे.

कस्तुरी मृग (Musk Deer): येथील अति-उंचावरील थंड हवामानाच्या प्रदेशात कस्तुरी मृग आढळतात.

हूलॉक गिब्बन (Hoolock Gibbon): भारतातील एकमेव 'एप' (Ape - शेपूट नसलेला वानर) प्रजातीचा प्राणी, जो येथील घनदाट जंगलात राहतो.

लाल गोरल (Red Goral) आणि भारल (Blue Sheep): हिमालयाच्या उंच कड्यांवर राहणारे शाकाहारी प्राणी.

अरुणाचल मकाक (Arunachal Macaque): २००४ मध्ये शोध लागलेली माकडाची एक नवीन प्रजाती.

उडणारी खार (Flying Squirrels): येथील नामदफा राष्ट्रीय उद्यानात अत्यंत दुर्मिळ 'नामदफा उडणारी खार' आढळते.

२) प्रमुख पक्षी (Avifauna)

अरुणाचल प्रदेशात पक्ष्यांच्या ५०० हून अधिक प्रजाती आढळतात, ज्यामुळे हे राज्य पक्षीअभ्यासकांसाठी एक प्रमुख केंद्र बनले आहे.

ग्रेट हॉर्नबिल (Great Hornbill - धनेश): हा अरुणाचल प्रदेशचा राज्य पक्षी आहे. येथील स्थानिक न्यीशी (Nyishi) आदिवासी संस्कृतीत या पक्षाला अत्यंत पवित्र आणि मानाचे स्थान आहे.

स्लेटरचा मोनल (Sclater's Monal): पूर्व हिमालयात आढळणारा अतिशय रंगीबेरंगी आणि वैशिष्ट्यपूर्ण मोनल पक्षी.

ब्लीथ्स ट्रॅगोपॅन (Blyth's Tragopan): जागतिक स्तरावर संकटग्रस्त असलेला अत्यंत सुंदर पक्षी.

रूफस-नेक्ड हॉर्नबिल (Rufous-necked Hornbill): हॉर्नबिलची आणखी एक दुर्मिळ आणि संरक्षित प्रजाती.

बेगाल फ्लोरिकन (Bengal Florican): येथील ब्रह्मपुत्रा आणि सियांग नदीच्या खोऱ्यातील गवताळ प्रदेशात आढळणारा अत्यंत दुर्मिळ पक्षी.

पांढऱ्या पंखांचे बदक (White-winged Wood Duck): दलदलीच्या आणि घनदाट जंगलातील पाणथळ जागी राहणारे अत्यंत दुर्मिळ बदक.

ब्लॅक-ब्रेस्टेड पॅरटबिल (Black-breasted Parrotbill): उंच हत्ती गवतात राहणारा वैशिष्ट्यपूर्ण छोटा पक्षी.

विविध प्रकारचे लाव्हा, तितर (Pheasants) आणि हिमालयातील गरुड-घार प्रजाती.

विशेष नोंद: अरुणाचल प्रदेशातील नामदफा राष्ट्रीय उद्यान (Namdapha National Park) आणि पाक्के व्याघ्र प्रकल्प (Pakke Tiger Reserve) ही ठिकाणे या वन्यजीव आणि पक्ष्यांच्या संरक्षणासाठी जागतिक स्तरावर महत्त्वाची मानली जातात.

||अंदमान आणि निकोबार||

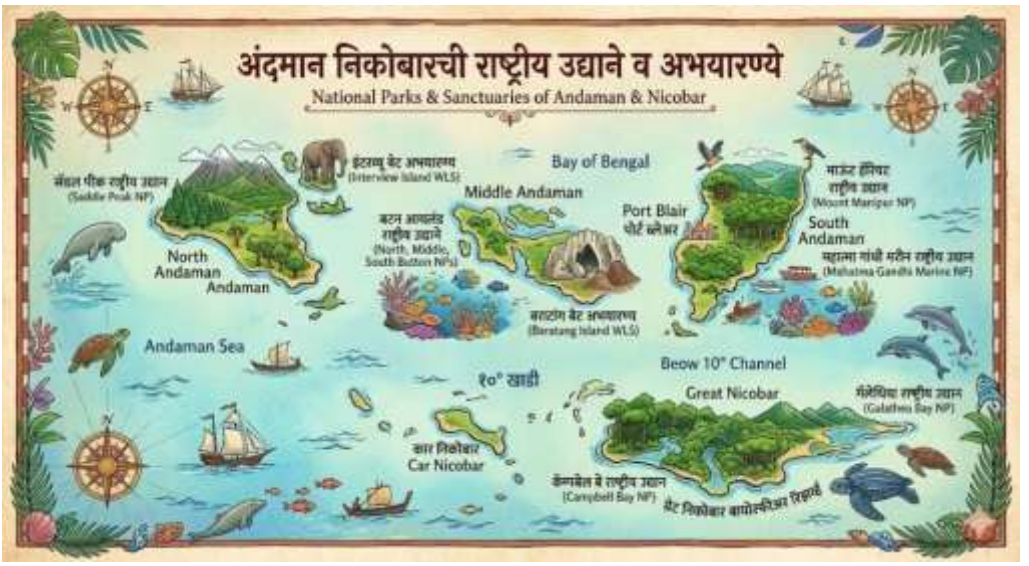

अंदमान आणि निकोबार केंद्रशासित प्रदेश हा बंगालच्या उपसागरातील द्वीपसमूह असून तो आपल्या अनोख्या सागरी आणि विशेषतः स्थानिक (Endemic) वन्यजीवांसाठी जगभर प्रसिद्ध आहे. मुख्य भूमीपासून हजारो मैल दूर असल्यामुळे येथे केवळ याच बेटांवर आढळणाऱ्या प्राण्यांच्या आणि पक्ष्यांच्या अनेक प्रजाती उत्क्रांत झाल्या आहेत.

अंदमान आणि निकोबारमध्ये एकूण ९ राष्ट्रीय उद्याने आणि ९० हून अधिक वन्यजीव अभयारण्ये आहेत.त्यातील काही प्रमूख खालील प्रमाणे

११..कँपबेल बे राष्ट्रीय उद्यान

हे अंदमान आणि निकोबार द्वीपसमूहातील ग्रेट निकोबार बेटाच्या उत्तर भागात वसलेले एक अत्यंत महत्त्वाचे आणि जैवविविधतेने नटलेले संरक्षित क्षेत्र आहे. १९९२ मध्ये स्थापन झालेले हे उद्यान सुमारे ४२६ चौरस किलोमीटर क्षेत्रावर पसरलेले असून, ते 'ग्रेट निकोबार बायोस्फीअर रिझर्व्ह'चा एक अविभाज्य भाग मानले जाते. या उद्यानाचे वैशिष्ट्य म्हणजे येथील उष्णकटिबंधीय सदाहरित वने आणि येथील भौगोलिक स्थान, जे बंगालच्या उपसागरातील अतिशय दुर्गम तरीही निसर्गरम्य भागात येते. हे उद्यान आणि शेजारील गलाथिया राष्ट्रीय उद्यान यांना १२ किलोमीटर रुंदीचा वनपट्टा एकमेकांशी जोडतो, जो वन्यजीवांच्या मुक्त संचारासाठी 'बफर झोन' म्हणून कार्य करतो.

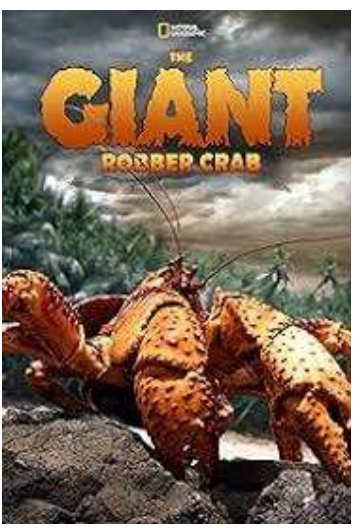

प्राणीसंपदेच्या दृष्टीने हे उद्यान जागतिक स्तरावर महत्त्वाचे आहे. येथे निकोबार पिजन, निकोबार मेगापोड यांसारखे दुर्मिळ पक्षी आणि 'जायंट रॉबर क्रॅब' (जगातील सर्वात मोठा खेकडा) आढळतो. याव्यतिरिक्त, खाऱ्या पाण्यातील मगरी, निकोबार ट्री श्रू आणि

लेदरबॅक समुद्री कासव यांसारख्या प्रजातींसाठी हे एक सुरक्षित आश्रयस्थान आहे. २००४ च्या भीषण त्सुनामीचा फटका या परिसराला बसला असला तरी, निसर्गाने येथील परिसंस्था पुन्हा एकदा जोमाने पूर्ववत केली आहे. निसर्गप्रेमी, संशोधक आणि अभ्यासकांसाठी हे उद्यान म्हणजे एक अनमोल खजिना असून, येथील घनदाट जंगले आणि समुद्रकिनाऱ्यांवरील जैवविविधता पर्यटकांना आकर्षित करते.

१२..महात्मा गांधी समुद्री राष्ट्रीय उद्यान

(पूर्वीचे वांदुर राष्ट्रीय उद्यान) हे अंदमान आणि निकोबार बेटांवरील दक्षिण अंदमान जिल्ह्यामध्ये स्थित असलेले एक महत्त्वाचे संरक्षित क्षेत्र आहे. पोर्ट ब्लेअरपासून साधारण २९ किमी अंतरावर असलेल्या वांदुर येथे हे उद्यान असून, याची स्थापना २४ मे १९८३ रोजी सागरी जीवसृष्टीच्या संरक्षणासाठी करण्यात आली. सुमारे २८१.५ चौरस किमी क्षेत्रावर पसरलेल्या या उद्यानात १५ लहान-मोठ्या बेटांचा समावेश होतो. येथील मुख्य आकर्षण म्हणजे अत्यंत दुर्मिळ आणि वैविध्यपूर्ण प्रवाळ भित्तिका (Coral Reefs) असून, येथे ५० हून अधिक प्रजातींचे प्रवाळ आढळतात.

या उद्यानाची परिसंस्था अतिशय समृद्ध असून येथे खारफुटीची (Mangroves) घनदाट जंगले आणि स्वच्छ निळे पाणी पाहायला मिळते. सागरी जीवांमध्ये येथे विविध प्रकारचे रंगीबेरंगी मासे, समुद्री कासवं (उदा. ऑलिव्ह रिडले, लेदरबॅक), डॉल्फिन, समुद्री काकडी आणि स्टारफिश मोठ्या प्रमाणावर आढळतात. पक्षी निरीक्षकांसाठीही हे ठिकाण उत्तम असून येथे पांढऱ्या पोटाचा समुद्री गरूड आणि विविध प्रकारच्या समुद्री पक्ष्यांचे वास्तव्य असते. पर्यटनाच्या दृष्टीने या उद्यानातील 'जॉली बॉय' आणि 'रेड स्किन' ही बेटे विशेष प्रसिद्ध आहेत. कांचतळ (Glass-bottom) बोटीतून प्रवाळ दर्शन आणि स्नॉर्कलिंगच्या माध्यमातून समुद्री जगाचा अनुभव घेण्यासाठी देश-विदेशातील पर्यटक येथे मोठ्या संख्येने भेट देतात. सागरी जैवविविधतेचे संवर्धन आणि पर्यावरण संतुलनाच्या दृष्टीने या राष्ट्रीय उद्यानाला जागतिक स्तरावर अनन्यसाधारण महत्त्व आहे.

१३..मिडल बटन आयलंड राष्ट्रीय उद्यान

हे अंदमान आणि निकोबार बेटांवरील अंदमान जिल्ह्यात स्थित असलेले एक महत्त्वाचे राष्ट्रीय उद्यान आहे. हे उद्यान अंदमान समूहातील 'बटन आयलंड' मालिकेचा एक भाग असून याची स्थापना १९८७ मध्ये करण्यात आली. साधारण ०.४४ चौरस किमी इतक्या मर्यादित परंतु जैवविविधतेने नटलेल्या क्षेत्रात हे उद्यान पसरलेले आहे. पोर्ट ब्लेअरपासून ईशान्येला असलेल्या या बेटावर प्रामुख्याने पानझडी आणि किनारी प्रकारची वने आढळतात.

या उद्यानाचे मुख्य वैशिष्ट्य म्हणजे येथील समृद्ध सागरी जीवसृष्टी आणि प्रवाळ भित्तिका (Coral Reefs) होय. येथील समुद्रात विशेषतः 'डुगॉन्ग' (समुद्री गाय), डॉल्फिन, निळे व्हेल आणि विविध प्रकारचे मासे आढळतात. जमिनीवर सरपटणाऱ्या प्राण्यांमध्ये मॉनिटर लिझार्ड आणि विविध प्रकारच्या पाल प्रामुख्याने दिसतात. या बेटाचा परिसर स्कूबा डायव्हिंग आणि स्नॉर्कलिंगसाठी अत्यंत उत्तम मानला जातो, कारण येथील पाणी अतिशय स्वच्छ असून प्रवाळ आणि समुद्री वनस्पतींचे जवळून निरीक्षण करता येते. पर्यटनासाठी डिसेंबर ते एप्रिल हा काळ सर्वोत्तम असून, शांतता आणि नैसर्गिक सौंदर्यामुळे हे उद्यान पर्यटकांना आकर्षित करते. पर्यावरणाचे रक्षण आणि सागरी प्रजातींच्या संवर्धनासाठी या संरक्षित क्षेत्राचे योगदान महत्त्वाचे आहे.

१४..माउंट हॅरीएट राष्ट्रीय उद्यान

(ज्याचे नाव बदलून आता माउंट मणिपूर राष्ट्रीय उद्यान करण्यात आले आहे) हे

अंदमान आणि निकोबार बेटांवरील दक्षिण अंदमान जिल्ह्यामध्ये स्थित आहे. अंदमानमधील सर्वोच्च शिखरांपैकी एक असलेल्या माउंट हॅरीएटवर हे उद्यान वसलेले असून त्याची स्थापना १९६९ मध्ये करण्यात आली. सुमारे ४६.६२ चौरस किमी क्षेत्रावर पसरलेले हे उद्यान पोर्ट ब्लेअरपासून समुद्रमार्गे जवळच आहे. या उद्यानाचे ऐतिहासिक महत्त्व असे की, भारताच्या २० रुपयांच्या जुन्या नोटेवर दिसणारे निसर्गदृश्य याच उद्यानातील 'लाईट हाऊस' आणि परिसराचे आहे.

या उद्यानाची प्राकृतिक रचना डोंगराळ असून येथे सदाहरित प्रकारची घनदाट जंगले आढळतात. वनस्पतींच्या विविधतेसोबतच हे उद्यान पक्षी निरीक्षकांसाठी नंदनवन मानले जाते; येथे अंदमान वुड पिजन, अंदमान कुकल आणि पांढऱ्या पोटाचा समुद्री गरूड यांसारखे दुर्मिळ पक्षी पाहायला मिळतात. प्राण्यांमध्ये अंदमानमधील रानडुक्कर, साल्टर वॉटर क्रोकोडाईल आणि विविध प्रकारचे फुलपाखरू येथे मोठ्या संख्येने आढळतात. पर्यटकांना पोर्ट ब्लेअर शहराचे आणि लगतच्या बेटांचे विहंगम दृश्य येथून पाहता येते. गिर्यारोहण (Trekking) आणि निसर्ग पर्यटनासाठी हे एक उत्तम ठिकाण असून, अंदमानच्या पर्यावरण रक्षणात या उद्यानाचा मोलाचा वाटा आहे.

१५..उत्तर बटन आयलंड राष्ट्रीय उद्यान

हे अंदमान आणि निकोबार बेटांवरील अंदमान जिल्ह्यात स्थित असलेले एक

महत्त्वाचे संरक्षित क्षेत्र आहे. या उद्यानाची स्थापना १९८७ मध्ये करण्यात आली असून, ते साधारण ०.१४ चौरस किमी एवढ्या लहान परंतु वैशिष्ट्यपूर्ण क्षेत्रात विस्तारलेले आहे. हे उद्यान अंदमानमधील 'बटन आयलंड' समूहाचा एक भाग असून तेथील नैसर्गिक सौंदर्य आणि सागरी जैवविविधतेसाठी ओळखले जाते. या बेटावर प्रामुख्याने किनारी वने आणि झुडूपयुक्त वनस्पतींचे आच्छादन पाहायला मिळते.

या उद्यानाचे मुख्य आकर्षण म्हणजे येथील स्वच्छ निळे पाणी आणि त्याखालील समृद्ध प्रवाळ भित्तिका (Coral Reefs) होय. सागरी जीवसृष्टीमध्ये येथे प्रामुख्याने 'डुगॉन्ग' (समुद्री गाय), डॉल्फिन, विविध प्रकारचे समुद्री कासव आणि रंगीबेरंगी माशांच्या अनेक प्रजाती आढळतात. जमिनीवर मॉनिटर लिझार्डसारख्या सरपटणाऱ्या प्राण्यांचे वास्तव्य असते. या क्षेत्राचा उपयोग प्रामुख्याने सागरी संशोधनासाठी आणि निसर्ग पर्यटनासाठी केला जातो. स्नॉर्कलिंग आणि स्कूबा डायव्हिंगसाठी हे ठिकाण अत्यंत लोकप्रिय असून, पर्यटकांना येथील शांतता आणि विलोभनीय समुद्री जगाचा अनुभव घेता येतो. सागरी परिसंस्थेचे संतुलन राखण्याच्या दृष्टीने या उद्यानाचे स्थान अत्यंत महत्त्वपूर्ण आहे.

१६..रानी झांसी समुद्री राष्ट्रीय उद्यान

हे अंदमान आणि निकोबार बेटांवरील रिचीज आर्किपेलागो (Ritchie's Archipelago) मध्ये स्थित असलेले एक महत्त्वाचे राष्ट्रीय उद्यान आहे. या उद्यानाची स्थापना १९९६ मध्ये करण्यात आली असून ते साधारण २५६.१४ चौरस किमी क्षेत्रावर पसरलेले आहे. हे उद्यान प्रामुख्याने सागरी जीवसृष्टी आणि किनारी परिसंस्थेच्या संरक्षणासाठी समर्पित असून, त्याचे नाव झाशीची राणी लक्ष्मीबाई यांच्या स्मृतीप्रत्यर्थ देण्यात आले आहे. हे उद्यान दक्षिण अंदमान जिल्ह्यातील निकोबार बेटांच्या अगदी जवळ असून पोर्ट ब्लेअरपासून हे सागरी मार्गाने पोहोचण्याजोगे आहे.

या उद्यानाची परिसंस्था अतिशय वैविध्यपूर्ण असून येथे प्रवाळ भित्तिका (Coral Reefs), खाडीतील खारफुटीची जंगले आणि सदाहरित वने यांचा संगम पाहायला मिळतो. येथील सर्वात महत्त्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे 'डुगॉन्ग' (Dugong) किंवा समुद्री गाय, जी या भागात सुरक्षितपणे वावरताना दिसते. त्याव्यतिरिक्त येथे विविध प्रकारचे समुद्री कासव, डॉल्फिन, निळे व्हेल आणि अनेक प्रजातींचे रंगीबेरंगी मासे आढळतात. स्थलांतरित पक्षी आणि स्थानिक अंदमानी पक्ष्यांसाठी देखील हे उद्यान एक सुरक्षित आश्रयस्थान आहे. पर्यटनाच्या दृष्टीने येथे स्नॉर्कलिंग आणि स्कूबा डायव्हिंगच्या माध्यमातून सागरी जगाचे दर्शन घेण्याची सोय उपलब्ध आहे. सागरी जैवविविधतेचे जतन आणि वैज्ञानिक संशोधनाच्या दृष्टीने हे राष्ट्रीय उद्यान भारताच्या सागरी नकाशावर अत्यंत महत्त्वपूर्ण मानले जाते.

१७..सॅडल पीक राष्ट्रीय उद्यान

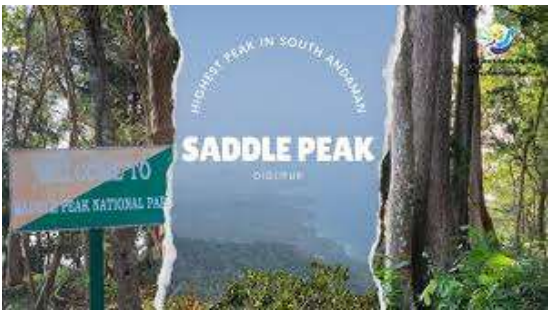

हे अंदमान आणि निकोबार द्वीपसमूहातील उत्तर अंदमान जिल्ह्यात स्थित असलेले एक अत्यंत महत्त्वाचे राष्ट्रीय उद्यान आहे. १९८७ मध्ये स्थापन झालेले हे उद्यान सुमारे ३२.५४ चौरस किमी क्षेत्रावर पसरलेले आहे. या उद्यानाचे सर्वात मोठे वैशिष्ट्य म्हणजे यामध्ये असलेले 'सॅडल पीक' हे शिखर, जे ७३२ मीटर उंचीसह संपूर्ण अंदमान आणि निकोबार बेटांवरील सर्वोच्च शिखर मानले जाते. या उद्यानाच्या एका बाजूला बंगालचा उपसागर असून दुसऱ्या बाजूला डोंगराळ प्रदेश असल्याने येथील निसर्गसौंदर्य अतिशय विलोभनीय आहे.

या उद्यानाची वनस्पतीसंपदा अतिशय समृद्ध असून येथे प्रामुख्याने आर्द्र सदाहरित वने आणि पानझडी वने आढळतात. कल्पो (Kalpong) ही अंदमानमधील एकमेव बारमाही नदी याच उद्यानातून वाहते, जी या परिसराच्या जैवविविधतेसाठी अत्यंत महत्त्वाची आहे. प्राण्यांमध्ये येथे अंदमानमधील रानडुक्कर, वॉटर मॉनिटर लिझार्ड आणि विविध प्रकारचे दुर्मिळ पक्षी आढळतात. विशेषतः 'अंदमान हिल मैना' आणि 'इम्पेरियल पिजन' यांसारख्या पक्ष्यांसाठी हे उद्यान प्रसिद्ध आहे. गिर्यारोहणाची (Trekking) आवड असलेल्या पर्यटकांसाठी सॅडल पीकवर जाणे हा एक अविस्मरणीय अनुभव असतो, जिथून संपूर्ण उत्तर अंदमानच्या किनारपट्टीचे विहंगम दृश्य दिसते. येथील अद्वितीय परिसंस्था आणि सर्वोच्च शिखरामुळे हे उद्यान अंदमानच्या पर्यटन आणि पर्यावरण नकाशावर महत्त्वपूर्ण स्थानी आहे.

१८..दक्षिण बटन आयलंड राष्ट्रीय उद्यान

हे अंदमान आणि निकोबार बेटांवरील अंदमान जिल्ह्यातील एक अत्यंत छोटे पण निसर्गरम्य राष्ट्रीय उद्यान आहे. १९८७ मध्ये स्थापन झालेले हे उद्यान केवळ ५ चौरस किमी क्षेत्रावर पसरलेले असून ते 'बटन आयलंड' मालिकेतील तिसरे महत्त्वाचे बेट आहे. पोर्ट ब्लेअरपासून ईशान्येला असलेल्या या बेटाची प्राकृतिक रचना खडकाळ असून त्याच्या सभोवताली स्वच्छ निळे पाणी आणि विस्तीर्ण समुद्रकिनारा लाभलेला आहे. आकाराने लहान असूनही हे उद्यान सागरी जीवसृष्टीच्या बाबतीत अतिशय समृद्ध मानले जाते.

या उद्यानाचे सर्वात मोठे आकर्षण म्हणजे येथील समुद्रात आढळणाऱ्या प्रवाळ भित्तिका (Coral Reefs) आणि त्याभोवती वावरणारे रंगीबेरंगी मासे होय. येथे स्नॉर्कलिंग आणि स्कूबा डायव्हिंगसाठी उत्तम सोयी उपलब्ध असून पर्यटकांना पाण्याच्या खालील अद्भुत जगाचा अनुभव घेता येतो. येथील सागरी जीवांमध्ये प्रामुख्याने समुद्री गाय (Dugong), डॉल्फिन, समुद्री कासवं आणि विविध प्रकारचे स्टारफिश व समुद्री काकड्या आढळतात. जमिनीवर प्रामुख्याने मॉनिटर लिझार्ड आणि काही स्थानिक सरपटणारे प्राणी दिसतात. शांत वातावरण, नितळ पाणी आणि सागरी जैवविविधतेचे संवर्धन यांमुळे हे राष्ट्रीय उद्यान अंदमानमधील पर्यटनाचे एक प्रमुख आकर्षण केंद्र बनले आहे.

१९..गलाथिया राष्ट्रीय उद्यान

गलाथिया राष्ट्रीय उद्यान हे भारतातील अंदमान आणि निकोबार द्वीपसमूहातील मोठ्या निकोबार बेटावर (Great Nicobar Island) स्थित आहे. १९९२ मध्ये स्थापन झालेले हे उद्यान सुमारे ११० चौरस किलोमीटर क्षेत्रावर पसरलेले असून, ते ग्रेट निकोबार बायोस्फीअर रिझर्व्हचा एक महत्त्वाचा भाग आहे. या उद्यानाचे सर्वात मोठे आकर्षण म्हणजे 'लेदरबॅक' (Leatherback) नावाचे महाकाय समुद्री कासव, जे येथे अंडी घालण्यासाठी मोठ्या संख्येने येते. हे उद्यान गलाथिया नदीच्या खोऱ्यात वसलेले असून, येथील घनदाट उष्णकटिबंधीय सदाहरित जंगले आणि किनारी परिसंस्था अत्यंत समृद्ध आहेत. येथे निकोबार मेगापॉड, क्रॅब-इटिंग मॅकॅक, आणि जायंट रॉबर क्रॅब यांसारखे दुर्मिळ प्राणी आढळतात. भौगोलिकदृष्ट्या हे उद्यान भारताच्या दक्षिण टोकावर म्हणजेच 'इंदिरा पॉइंट'च्या जवळ असल्याने याला विशेष सामरिक आणि पर्यावरणीय महत्त्व प्राप्त झाले आहे. जैवविविधतेने नटलेले हे क्षेत्र जगातील अनेक दुर्मिळ प्रजातींचे हक्काचे निवासस्थान मानले जाते.

अंदमान आणि निकोबार द्वीपसमूहामध्ये भारतातील सर्वाधिक म्हणजे ९७ वन्यजीव अभयारण्ये (Wildlife Sanctuaries) आहेत. ही बहुतांश अभयारण्ये लहान-लहान निर्जन बेटांवर (Islands) पसरलेली असून ती सागरी जीवसृष्टी, दुर्मिळ पक्षी आणि वनस्पतींच्या संवर्धनासाठी अत्यंत महत्त्वाची आहेत.त्यातील काही महत्वाची खालील प्रमाणे

२०..बॅरन आयलंड वन्यजीव अभयारण्य

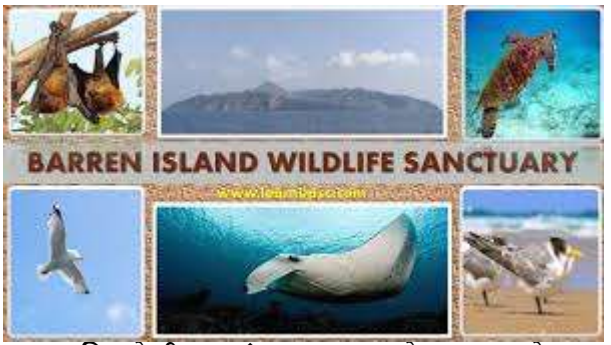

बॅरन आयलंड वन्यजीव अभयारण्य हे अंदमान समुद्रातील बॅरन बेटावर स्थित असून, हे दक्षिण आशियातील एकमेव सक्रिय ज्वालामुखी असलेले क्षेत्र आहे. पोर्ट ब्लेअरपासून सुमारे १३५ किलोमीटर अंतरावर असलेल्या या बेटावर मानवी वस्ती पूर्णपणे प्रतिबंधित आहे. या अभयारण्याचे एकूण क्षेत्रफळ सुमारे ७ चौरस किलोमीटर असून, हे पूर्णपणे ज्वालामुखी खडकांनी आणि राखेने बनलेले आहे. येथे वारंवार होणाऱ्या ज्वालामुखीच्या उद्रेकांमुळे येथील परिसंस्था अत्यंत वैशिष्ट्यपूर्ण आहे.

येथील प्राणीसंपदेबद्दल बोलायचे झाले तर, प्रतिकूल परिस्थिती असूनही येथे जंगली शेळ्या मोठ्या प्रमाणात आढळतात, ज्या ज्वालामुखीच्या राखेमध्ये उगवणारे गवत आणि झुडपांवर अवलंबून असतात. तसेच येथे वटवाघळे, विविध प्रकारचे उंदीर आणि काही विशिष्ट पक्षी प्रजातींचे वास्तव्य आहे. बेटाच्या भोवतालचा सागरी भाग जैवविविधतेने नटलेला असून येथे दुर्मिळ प्रवाळ (Corals), मँटा रे आणि विविध प्रकारचे मासे आढळतात, ज्यामुळे हे ठिकाण स्कूबा डायव्हिंगसाठी जागतिक स्तरावर प्रसिद्ध आहे. बॅरन आयलंड हे केवळ वन्यजीव संरक्षणासाठीच नव्हे, तर भूगर्भीय संशोधनाच्या दृष्टीनेही एक अत्यंत महत्त्वाचे केंद्र मानले जाते. या बेटावर जाण्यासाठी वन विभागाची विशेष परवानगी आवश्यक असते.

२१..नारकोंडम आयलंड वन्यजीव अभयारण्य

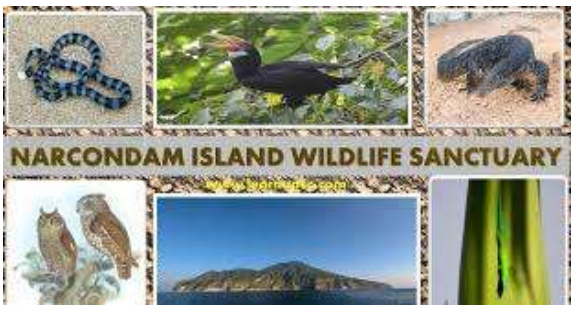

नारकोंडम आयलंड वन्यजीव अभयारण्य हे अंदमान आणि निकोबार द्वीपसमूहातील सर्वात पूर्वेकडील नारकोंडम बेटावर वसलेले आहे. सुमारे ६.८ चौरस किलोमीटर क्षेत्रफळावर पसरलेले हे अभयारण्य एका निद्रिस्त (Dormant) ज्वालामुखी बेटावर स्थित असून, ते आपल्या वैशिष्ट्यपूर्ण जैवविविधतेसाठी जागतिक स्तरावर ओळखले जाते. या बेटाचा भूप्रदेश अत्यंत दुर्गम आणि उंच-सखल डोंगराळ स्वरूपाचा असून, तो घनदाट उष्णकटिबंधीय सदाहरित वनांनी व्यापलेला आहे. मानवी वस्ती नसलेल्या या बेटावर केवळ भारतीय कोस्ट गार्डची एक चौकी आहे, ज्यामुळे येथील निसर्ग आजही मूळ स्वरूपात टिकून आहे.

या अभयारण्याचे सर्वात महत्त्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे येथे आढळणारा 'नारकोंडम हॉर्नबिल' (Narcondam Hornbill) हा पक्षी. हा दुर्मिळ पक्षी संपूर्ण जगात केवळ याच लहानशा बेटावर आढळतो, त्यामुळे या बेटाला जागतिक स्तरावर 'महत्त्वाचे पक्षी क्षेत्र' (Important Bird Area) म्हणून घोषित करण्यात आले आहे. याव्यतिरिक्त, येथे विविध प्रकारचे सरपटणारे प्राणी, दुर्मिळ कीटक आणि पक्ष्यांच्या अनेक प्रजाती पाहायला मिळतात. बेटाच्या सभोवतालचा सागरी भाग प्रवाळ कट्टे (Coral Reefs) आणि समृद्ध जलचर प्राण्यांनी नटलेला आहे. नारकोंडम आयलंड हे केवळ वन्यजीव प्रेमींसाठीच नव्हे, तर उत्क्रांतीचा अभ्यास करणाऱ्या संशोधकांसाठीही एक अत्यंत मौल्यवान नैसर्गिक वारसा स्थळ आहे.

२२..इंटरव्यू आयलंड वन्यजीव अभयारण्य

इंटरव्यू आयलंड वन्यजीव अभयारण्य हे अंदमान आणि निकोबार द्वीपसमूहातील उत्तर आणि मध्य अंदमान जिल्ह्यामध्ये स्थित असून, हे बेटांवरील सर्वात मोठ्या वन्यजीव अभयारण्यांपैकी एक आहे. १९८५ मध्ये स्थापन झालेले हे अभयारण्य सुमारे १३३ चौरस किलोमीटर क्षेत्रावर पसरलेले आहे. या बेटाचे सर्वात मोठे वैशिष्ट्य म्हणजे येथे आढळणारे जंगली हत्ती. एकेकाळी लाकूड ओढण्याच्या कामासाठी येथे आणले गेलेले पाळीव हत्ती कालांतराने येथेच स्थायिक झाले आणि आता ते पूर्णपणे जंगली अवस्थेत या बेटावर मुक्तपणे संचार करतात. मानवी हस्तक्षेप कमी असल्याने या हत्तींच्या नैसर्गिक अधिवासासाठी हे बेट नंदनवन मानले जाते.

प्राणीसंपदेच्या दृष्टीने हे अभयारण्य अत्यंत समृद्ध असून येथे हत्तींशिवाय रानडुक्कर, चितळ, मँग्रोव्ह क्रॅब (कांदळवनातील खेकडे) आणि विविध प्रकारचे सरपटणारे प्राणी आढळतात. पक्षी निरीक्षकांसाठी हे एक उत्तम ठिकाण आहे, कारण येथे 'अंदमान टील' (Andaman Teal), 'पांढऱ्या पोटाचा समुद्री गरुड' (White-bellied Sea Eagle) आणि विविध प्रकारचे स्थानिक पक्षी मोठ्या प्रमाणात आढळतात. येथील वनस्पतींमध्ये उष्णकटिबंधीय सदाहरित वने, पानझडी वने आणि किनारी भागात आढळणारी कांदळवने (Mangroves) यांचा समावेश होतो. नैसर्गिक गोड्या पाण्याचे झरे हे या बेटाचे आणखी एक आकर्षण आहे. वन्यजीव संवर्धन आणि निसर्ग पर्यटनाच्या दृष्टीने इंटरव्यू आयलंड हे अंदमानमधील एक महत्त्वपूर्ण केंद्र आहे.

२३..लोहबॅरिअल वन्यजीव अभयारण्य

लोहबॅरिअल वन्यजीव अभयारण्य (Lohabarrack Salt Water Crocodile Sanctuary) हे दक्षिण अंदमान जिल्ह्यामध्ये पोर्ट ब्लेअरपासून साधारण ३० किलोमीटर अंतरावर स्थित आहे. हे अभयारण्य प्रामुख्याने खाऱ्या पाण्यातील मगरींच्या (Saltwater Crocodiles) संरक्षणासाठी आणि संवर्धनासाठी राखीव ठेवण्यात आले आहे. सुमारे २२ चौरस किलोमीटर क्षेत्रफळावर पसरलेल्या या अभयारण्यात कांदळवने (Mangroves), खाड्या आणि दलदलीचा भाग मोठ्या प्रमाणात आढळतो, जो मगरींच्या नैसर्गिक अधिवासासाठी अत्यंत पोषक आहे.

येथील वनसंपदेमध्ये प्रामुख्याने घनदाट कांदळवने आणि उष्णकटिबंधीय सदाहरित वने आढळतात. मगरींव्यतिरिक्त, या अभयारण्यात पांढऱ्या पोटाचा समुद्री गरुड (White-bellied Sea Eagle), विविध प्रकारचे किंगफिशर आणि स्थलांतरित पक्षी मोठ्या संख्येने दिसतात. तसेच, या परिसरातील खाड्यांमध्ये विविध प्रकारचे मासे आणि समुद्री जीव आढळतात. हे अभयारण्य महात्मा गांधी मरीन नॅशनल पार्कचा एक भाग म्हणून ओळखले जाते. पर्यटकांसाठी येथे मगरींचे दर्शन होणे हे मुख्य आकर्षण असले तरी, सुरक्षा आणि संवर्धनाच्या दृष्टीने वन विभागाने येथे कडक नियम लागू केले आहेत. निसर्गप्रेमी आणि सरपटणाऱ्या प्राण्यांचा अभ्यास करणाऱ्या संशोधकांसाठी लोहबॅरिअल हे एक महत्त्वाचे केंद्र आहे.

२४..कुतारी वन्यजीव अभयारण्य

कुतारी वन्यजीव अभयारण्य (Cuthbert Bay Wildlife Sanctuary) हे अंदमान आणि निकोबार द्वीपसमूहातील मध्य अंदमान जिल्ह्यामध्ये स्थित आहे. हे अभयारण्य प्रामुख्याने समुद्री कासवांच्या (Sea Turtles) प्रजननासाठी आणि त्यांच्या घरट्यांच्या संरक्षणासाठी प्रसिद्ध आहे. समुद्रकिनाऱ्यालगत असलेल्या या संरक्षित क्षेत्राचा विस्तार सुमारे ५ चौरस किलोमीटरवर असून, येथे दरवर्षी मोठ्या संख्येने कासवे अंडी घालण्यासाठी येतात. अंदमानमधील जैवविविधतेच्या साखळीत या अभयारण्याला अत्यंत महत्त्वाचे स्थान आहे.

येथील समुद्रकिनाऱ्यावर प्रामुख्याने 'ऑलिव्ह रिडले' (Olive Ridley) आणि 'लेदरबॅक' (Leatherback) यांसारख्या दुर्मिळ कासवांच्या प्रजाती पाहायला मिळतात. वन विभागामार्फत या कासवांच्या अंड्यांचे शिकार आणि इतर धोक्यांपासून संरक्षण करण्यासाठी येथे विशेष 'हॅचरी' (Hatchery) केंद्र चालवले जाते. प्राणीसंपदेच्या बाबतीत येथे विविध प्रकारचे समुद्री पक्षी, रानडुक्कर आणि सरपटणारे प्राणी देखील आढळतात. या अभयारण्याचा परिसर घनदाट कांदळवनांनी (Mangroves) वेढलेला असून, येथील शांत आणि निसर्गरम्य वातावरण पर्यटकांना आकर्षित करते. कासव संवर्धन आणि सागरी पर्यावरणाच्या अभ्यासासाठी कुतारी वन्यजीव अभयारण्य हे एक आदर्श केंद्र मानले जाते.

२५..लँडफॉल आयलंड वन्यजीव अभयारण्य

लँडफॉल आयलंड वन्यजीव अभयारण्य हे अंदमान आणि निकोबार द्वीपसमूहातील सर्वात उत्तरेकडील टोकावर असलेल्या लँडफॉल बेटावर स्थित आहे.

हे अभयारण्य भौगोलिकदृष्ट्या म्यानमारच्या कोको बेटांच्या अगदी जवळ असून पोर्ट ब्लेअरपासून हे बऱ्यापैकी लांब अंतरावर आहे. सुमारे २५ चौरस किलोमीटर क्षेत्रफळावर पसरलेल्या या अभयारण्याची स्थापना १९८७ मध्ये करण्यात आली. हे बेट मानवी हस्तक्षेपापासून दूर असल्याने येथील नैसर्गिक अधिवास अत्यंत शुद्ध स्वरूपात जपला गेला आहे.

येथील प्राणीसंपदा अतिशय वैशिष्ट्यपूर्ण असून, हे अभयारण्य प्रामुख्याने अंदमान ड्रोंगो (Andaman Drongo), 'अंदमान क्रॅब-ईटिंग मॅकॉक' (Andaman Crab-eating Macaque) आणि विविध प्रकारच्या समुद्री पक्ष्यांसाठी प्रसिद्ध आहे. बेटाच्या किनारपट्टीवर मँग्रोव्हची (कांदळवने) दाट जंगले असून, येथील वाळूचे किनारे समुद्री कासवांच्या प्रजननासाठी महत्त्वाचे मानले जातात. तसेच, येथील जलदरांमध्ये प्रवाळ कट्टे (Coral Reefs) आणि अनेक रंगीबेरंगी समुद्री जीव आढळतात. २००४ च्या त्सुनामीनंतर या बेटाच्या किनारपट्टीच्या रचनेत काही बदल झाले असले तरी, येथील परिसंस्था आजही अत्यंत समृद्ध आहे. दुर्गम स्थान आणि मर्यादित दळणवळण सोयींमुळे येथे पर्यटक कमी असले तरी, निसर्ग संशोधक आणि पक्षी निरीक्षकांसाठी हे एक महत्त्वाचे केंद्र आहे.

****

१) प्रमुख प्राणी (Mammals & Marine Life)

येथील प्राणीसृष्टीचे सर्वात मोठे वैशिष्ट्य म्हणजे येथील समृद्ध सागरी जीवन आणि वैशिष्ट्यपूर्ण भूचर प्राणी.

ड्युगॉन्ग / समुद्री गाय (Dugong / Sea Cow): हा अंदमान आणि निकोबारचा राज्य प्राणी आहे. हा पूर्णपणे शाकाहारी असलेला एक विशाल सागरी सस्तन प्राणी असून तो समुद्रातील गवत खाऊन जगतो. रितचीज् द्वीपसमूह आणि लिटिल अंदमानच्या भागात हे प्रामुख्याने आढळतात.

अंदमान रानडुक्कर (Andaman Wild Boar): मुख्य भूमीवरील डुकरांपेक्षा आकाराने लहान असलेली ही स्थानिक उपप्रजाती अंदमानच्या घनदाट जंगलात मोठ्या संख्येने आढळते.

निकोबार झाड-उंदीर / ट्री श्रू (Nicobar Tree Shrew): निकोबार बेटांवर आढळणारा खारीसारखा दिसणारा हा एक लहान सस्तन प्राणी आहे.

फळभक्षक वटवाघुळ (Andaman Horseshoe Bat / Flying Fox): येथील परिसंस्थेत परागीभवनाचे काम करणारी मोठी व व वैशिष्ट्यपूर्ण वटवाघळे येथे आढळतात.

सागरी कासव (Marine Turtles): येथील ग्रेट निकोबार आणि इतर बेटांचे किनारे जगातील सर्वात मोठ्या लेदरबॅक कासवांच्या (Leatherback Turtle) विलीनीकरणासाठी (Nesting) प्रसिद्ध आहेत. याशिवाय ग्रीन टर्टल आणि हॉक्सबिल कासवेही येथे आढळतात.

खऱ्या पाण्याचे सुसर (Saltwater Crocodile): अंदमानच्या खाडी भागात (Mangrove creeks) या महाकाय सुसरी मोठ्या प्रमाणावर आढळतात.

२) प्रमुख पक्षी (Avifauna)

अंदमान आणि निकोबारमध्ये पक्ष्यांच्या २७० हून अधिक प्रजाती आढळतात, ज्यापैकी जवळपास ३० पेक्षा जास्त प्रजाती जगात इतर कुठेही आढळत नाहीत (Endemic).

अंदमान वुड पिजन (Andaman Wood Pigeon): हा येथील राज्य पक्षी आहे. हे एक दुर्मिळ, केवळ या बेटांवरच आढळणारे जंगली कबूतर असून त्याचे डोके फिकट राखाडी/पांढऱ्या रंगाचे असते.

निकोबार कबूतर (Nicobar Pigeon): हे जगातील सर्वात सुंदर कबूतरांपैकी एक मानले जाते. याच्या पंखांवर चमकदार हिरवे आणि तांब्याचे धागे असल्यासारखे रंग दिसतात.

निकोबार मेगापोड (Nicobar Megapode): हा पक्षी जमिनीवर पालापाचोळा गोळा करून मोठा ढीग तयार करतो आणि त्यात अंडी घालतो. नैसर्गिक उष्णतेने अंडी उबवण्याची त्याची पद्धत अत्यंत वैशिष्ट्यपूर्ण आहे.

अंदमान सर्प गरुड (Andaman Serpent Eagle): अंदमानच्या सदाहरित जंगलात आढळणारा हा मुख्य शिकारी पक्षी आहे.

अंदमान क्रॅक / वॉटरहेन (Andaman Crake): जंगलाच्या अंतर्गत भागात आढळणारा आणि जमिनीवर वावरणारा पक्षी.

अंदमान कूकल (Andaman Coucal): भारतात आढळणाऱ्या कुंभार पक्ष्यासारखाच, पण फक्त या बेटांवर आढळणारा वैशिष्ट्यपूर्ण पक्षी.

||आसाम||

आसाम (Assam) हे भारतातील ईशान्येकडील (North-East) जैवविविधतेचे सर्वात मोठे आणि महत्त्वाचे केंद्र आहे. ब्रह्मपुत्रा नदीचे विस्तीर्ण खोरे, बारमाही पूर मैदानातील उंच हत्ती-गवत (Elephant grass) आणि येथील सदाहरित जंगले यामुळे आसामला वन्यजीवांचे नंदनवन म्हटले जाते.

२६..काझीरंगा राष्ट्रीय उद्यान

हे भारतातील आसाम राज्यात ब्रह्मपुत्रा नदीच्या खोऱ्यात वसलेले एक जागतिक वारसा स्थळ (UNESCO World Heritage Site) आहे. हे अभयारण्य संपूर्ण

जगात प्रामुख्याने 'एका शिंगाच्या भारतीय गेंड्यांचे' (One-horned Rhinoceros) सर्वात मोठे निवासस्थान म्हणून प्रसिद्ध आहे. जगातील एकूण गेंड्यांच्या संख्येच्या दोन तृतीयांश गेंडे एकट्या काझीरंगात आढळतात. सुमारे ४३० चौरस किलोमीटर क्षेत्रात पसरलेले हे जंगल उत्तरेला ब्रह्मपुत्रा नदी आणि दक्षिणेला कार्बी आंगलाँगच्या टेकड्यांनी वेढलेले आहे. येथील भौगोलिक रचना प्रामुख्याने उंच वाढलेले गवत (Elephant Grass), दलदलीचा प्रदेश आणि दाट पानझडीच्या जंगलांनी बनलेली आहे.

वन्यजीव संपदेच्या बाबतीत काझीरंगा हे अत्यंत संपन्न आहे. गेंड्यांशिवाय येथे वाघांची घनता देखील मोठी असून २००६ मध्ये याला 'व्याघ्रप्रकल्प' म्हणून घोषित करण्यात आले आहे. याव्यतिरिक्त, येथे रानमशी (Wild Water Buffalo), बाराशिंगा हरीण, हत्ती आणि रानडुक्कर यांसारखे प्राणी मोठ्या संख्येने आढळतात. काझीरंगा हे 'बर्डलाईफ इंटरनॅशनल' द्वारे महत्त्वाचे पक्षी क्षेत्र म्हणून ओळखले जाते, कारण येथे विविध प्रकारचे स्थलांतरित पक्षी आणि शिकारी पक्षी पाहायला मिळतात. पावसाळ्यात ब्रह्मपुत्रा नदीला येणाऱ्या पुरामुळे या अभयारण्याचा बराचसा भाग पाण्याखाली जातो, ज्यामुळे वन्यजीवांना दक्षिणेकडील टेकड्यांकडे स्थलांतर करावे लागते, हे येथील परिसंस्थेचे एक आगळेवेगळे वैशिष्ट्य आहे.

पर्यटनासाठी काझीरंगा हे चार प्रमुख झोनमध्ये विभागले गेले आहे: कोहोरा, बागुरी, आगतोली आणि बुरापहार. पर्यटकांना येथे हत्ती सफारी आणि जीप सफारीच्या माध्यमातून वन्यजीव दर्शनाचा आनंद घेता येतो. दरवर्षी पावसाळ्याच्या दिवसांत (साधारणपणे मे ते ऑक्टोबर) हे अभयारण्य पर्यटनासाठी बंद असते. निसर्ग संवर्धन, शिकारी रोखण्यासाठी केलेले कडक कायदे आणि स्थानिक समुदायाचा सहभाग यामुळे काझीरंगा हे जगातील सर्वात यशस्वी वन्यजीव संरक्षण क्षेत्रांपैकी एक मानले जाते. भारतीय निसर्ग वैभवाचा हा एक अमूल्य ठेवा असून तो पर्यटकांना आसामच्या नैसर्गिक सौंदर्याची प्रचिती करून देतो.

२७..मानस राष्ट्रीय उद्यान (Manas National Park)

हे भूतानच्या सीमेला लागून आसामच्या चिरांग आणि बाक्सा जिल्ह्यात हिमालयीन पर्वत रांगांच्या पायथ्याशी वसलेले आहे. १९७३ मध्ये 'प्रकल्प वाघ' अंतर्गत याची निवड करण्यात आली होती. सुमारे ९५० चौरस किलोमीटर क्षेत्रात पसरलेल्या या उद्यानातून 'मानस' ही महत्त्वाची नदी वाहते, जी पुढे ब्रह्मपुत्रेला जाऊन मिळते. हे उद्यान त्याच्या नैसर्गिक सौंदर्यासाठी आणि अतिशय दुर्मिळ अशा वन्यजीवांसाठी ओळखले जाते.

वन्यजीव विविधतेच्या बाबतीत मानस हे इतर उद्यानांपेक्षा वेगळे ठरते, कारण येथे अशा काही प्रजाती आढळतात ज्या जगातील इतर कोणत्याही भागात दिसत नाहीत. यामध्ये 'पिग्मी हॉग' (Pygmy Hog - जगातील सर्वात लहान रानडुक्कर), 'गोल्डन लंगूर' (Golden Langur) आणि 'आसामी रूफ्ड टर्टल' (Assam Roofed

Turtle) यांचा समावेश होतो. याशिवाय येथे वाघ, हत्ती, भारतीय गवा (Gaur), आणि रानमशी मोठ्या संख्येने आढळतात. हे जंगल सदाहरित आणि पानझडी अशा दोन्ही प्रकारच्या वनस्पतींनी नटलेले असून, येथे विस्तीर्ण गवताळ प्रदेश देखील आहेत.

काझीरंगा राष्ट्रीय उद्यानाप्रमाणेच मानस देखील युनेस्कोच्या जागतिक वारसा स्थळांच्या यादीत समाविष्ट आहे. येथे पर्यटकांना हत्ती सफारी आणि जीप सफारीच्या माध्यमातून जंगलाचा आनंद घेता येतो. मात्र, १९८० आणि ९० च्या दशकातील राजकीय अस्थिरतेमुळे या उद्यानाचे मोठे नुकसान झाले होते, परंतु गेल्या दोन दशकांत वन विभाग आणि स्थानिक 'बोडो' समुदायाच्या प्रयत्नांमुळे मानसने आपले गतवैभव पुन्हा प्राप्त केले आहे. निसर्ग अभ्यासकांसाठी मानस हे एक महत्त्वाचे 'जैविक हॉटस्पॉट' असून हिमालयाच्या पायथ्याशी असलेल्या या जंगलाची शांतता आणि समृद्धी पर्यटकांना मंत्रमुग्ध करते

२८..ओरंग राष्ट्रीय उद्यान (Orang National Park)

आसाम राज्यातील दरांग आणि शोणितपूर जिल्ह्यांत ब्रह्मपुत्रा नदीच्या उत्तर

तीरावर हे राष्ट्रीय उद्यान वसलेले आहे. १९८५ मध्ये अभयारण्य म्हणून स्थापन झालेल्या या क्षेत्राला १९९९ मध्ये राष्ट्रीय उद्यानाचा दर्जा देण्यात आला. सुमारे ७९ चौरस किलोमीटर क्षेत्रावर पसरलेल्या या उद्यानाला त्याच्या वैशिष्ट्यपूर्ण भूभागामुळे 'मिनी काझीरंगा' असेही म्हटले जाते.

या उद्यानाची भौगोलिक रचना काझीरंगा राष्ट्रीय उद्यानाशी मिळतीजुळती आहे. येथे ब्रह्मपुत्रा नदीच्या पुरामुळे तयार झालेली जलोढ मैदाने, विस्तीर्ण गवताळ प्रदेश (Grasslands) आणि पानझडी जंगले आढळतात. हे उद्यान नद्यांच्या अनेक प्रवाहांनी वेढलेले असल्याने येथे दलदलीचा भाग देखील मोठ्या प्रमाणावर आहे.

प्राणीजीवनाच्या बाबतीत ओरंग हे 'भारतीय एकशिंगी गेंड्यासाठी' (Great Indian One-Horned Rhinoceros) प्रसिद्ध आहे. काझीरंगानंतर गेंड्यांची लक्षणीय संख्या असणारे हे आसाममधील महत्त्वाचे ठिकाण आहे. याशिवाय, हे उद्यान एक महत्त्वाचा व्याघ्र प्रकल्प (Tiger Reserve) असून येथे वाघ, बिबट्या, हत्ती, रानडुक्कर आणि रानम्हैस यांसारखे प्राणी आढळतात. 'पिग्मी हॉग' (Pygmy Hog) या जगातील सर्वात लहान आणि दुर्मिळ रानडुक्कर प्रजातीसाठी देखील हे उद्यान ओळखले जाते.

पक्षीप्रेमींसाठी हे एक उत्तम ठिकाण आहे. येथे स्थलांतरित आणि स्थानिक पक्ष्यांच्या अनेक प्रजाती आढळतात. ज्यात प्रामुख्याने माळढोक (Bengal

Florican), पांढरा करकोचा, धनेश (Hornbill) आणि विविध प्रकारचे बदक यांचा समावेश होतो.

हे उद्यान पर्यटकांसाठी निसर्ग सफारी आणि हत्ती सफारीसाठी लोकप्रिय आहे. ब्रह्मपुत्रा नदीच्या काठी वसलेले असल्याने येथील शांतता आणि निसर्गसौंदर्य पर्यटकांना आकर्षित करते. नोव्हेंबर ते मार्च हा काळ ओरंग राष्ट्रीय उद्यानाला भेट देण्यासाठी सर्वोत्तम मानला जातो. ईशान्य भारतातील जैवविविधता आणि वन्यजीव संवर्धनामध्ये या उद्यानाचे स्थान अत्यंत महत्त्वाचे आहे.

२९..दिब्रू-सैखोवा राष्ट्रीय उद्यान (Dibru-Saikhowa National Park)

आसाम राज्यातील तिनसुकिया आणि दिब्रुगड जिल्ह्यांमध्ये ब्रह्मपुत्रा, लोहित आणि दिब्रू नद्यांच्या पात्रांनी वेढलेले हे एक अत्यंत महत्त्वाचे राष्ट्रीय उद्यान आणि बायोस्फीअर रिझर्व्ह आहे. १९९९ मध्ये याला राष्ट्रीय उद्यानाचा दर्जा देण्यात आला. हे सुमारे ३४० चौरस किलोमीटर क्षेत्रावर पसरलेले असून ईशान्य भारतातील जैवविविधतेचे एक प्रमुख केंद्र मानले जाते.

या उद्यानाची भौगोलिक रचना अतिशय आगळीवेगळी आहे. हे उद्यान नदीच्या बेटावर (River Island) वसलेले असून येथे सदाहरित जंगले, पानझडी जंगले, दलदलीचा प्रदेश आणि विस्तीर्ण गवताळ प्रदेश यांचा संगम पाहायला मिळतो. पावसाळ्यात ब्रह्मपुत्रा नदीला येणाऱ्या पुरामुळे या उद्यानाचा बराचसा भाग पाण्याखाली असतो, ज्यामुळे येथील परिसंस्था विशेष वैशिष्ट्यपूर्ण बनली आहे.

प्राणीजीवनाच्या बाबतीत दिब्रू-सैखोवा हे 'जंगली घोडा' (Feral Horse) यासाठी जगभरात प्रसिद्ध आहे. हे भारतातील एकमेव ठिकाण आहे जिथे जंगली घोडे आढळतात. त्याशिवाय येथे वाघ, हत्ती, बिबट्या, सांबर, रानडुक्कर आणि आशियाई म्हैस (Asiatic Water Buffalo) यांसारखे प्राणी आढळतात. येथे नद्यांच्या पात्रात 'गंगा डॉल्फिन'चे दर्शन देखील घडते.

पक्षीप्रेमींसाठी हे ठिकाण एक नंदनवनच आहे. येथे ५०० हून अधिक पक्ष्यांच्या प्रजातींची नोंद झाली आहे. 'पांढऱ्या पंखांचा बदक' (White-winged Wood Duck), विविध प्रकारचे धनेश (Hornbill), आणि स्थलांतरित पक्षी येथे मोठ्या संख्येने येतात. येथील दलदलीच्या भागात अनेक दुर्मिळ पक्षी वास्तव्यास असतात.

हे उद्यान पर्यटकांसाठी निसर्ग भ्रमंती आणि नौकाविहारासाठी प्रसिद्ध आहे. येथे घनदाट झाडी आणि नद्यांच्या प्रवाहामुळे पर्यटकांना एक वेगळाच थरार अनुभवायला मिळतो. नोव्हेंबर ते एप्रिल हा काळ या उद्यानाला भेट देण्यासाठी सर्वोत्तम मानला जातो. ईशान्य कडील नैसर्गिक वारसा टिकवून ठेवण्यासाठी या उद्यानाचे योगदान मोठे आहे.

३०..नामेरी राष्ट्रीय उद्यान (Nameri National Park)

आसाम राज्यातील शोणितपूर जिल्ह्यात भूतानच्या सीमेजवळ हिमालयाच्या पायथ्याशी हे राष्ट्रीय उद्यान वसलेले आहे. १९७८ मध्ये अभयारण्य म्हणून घोषित झाल्यानंतर, १९९८ मध्ये याला राष्ट्रीय उद्यानाचा दर्जा देण्यात आला. हे सुमारे २०० चौरस

किलोमीटर क्षेत्रावर पसरलेले असून 'नामेरी व्याघ्र प्रकल्प' (Nameri Tiger Reserve) म्हणूनही ओळखले जाते.

या उद्यानाची भौगोलिक रचना अत्यंत वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. जिया भोरीली (Jia Bhoroli) ही नदी या उद्यानातून वाहते, ज्यामुळे येथील निसर्गसौंदर्य अधिकच खुलते. येथे प्रामुख्याने निम-सदाहरित (Semi-evergreen) आणि पानझडी प्रकारची जंगले आढळतात, ज्यामध्ये उंच गवत आणि बांबूची वने मोठ्या प्रमाणावर आहेत.

प्राणीजीवनाच्या बाबतीत नामेरी हे अतिशय समृद्ध आहे. येथे वाघ, बिबट्या, ढोल (रानकुत्रा), सांबर, भेकर आणि रानडुक्कर यांसारखे प्राणी आढळतात. विशेषतः 'पांढऱ्या पंखांचा बदक' (White-winged Wood Duck) या दुर्मिळ आणि संकटग्रस्त पक्ष्यासाठी हे उद्यान सुरक्षित आश्रयस्थान मानले जाते. तसेच येथे हत्तींची संख्या मोठी असून ते वारंवार पाहावयास मिळतात. जिया भोरीली नदीमध्ये 'गोल्डन महाशीर' नावाचा मासा आढळतो, जो मासेमारी करणाऱ्यांसाठी (Angling) आकर्षणाचे केंद्र आहे.

पक्षीप्रेमींसाठी हे एक महत्त्वाचे ठिकाण आहे, कारण येथे ३०० हून अधिक पक्ष्यांच्या प्रजातींची नोंद झाली आहे. यात प्रामुख्याने धनेश (Hornbill), काळा करकोचा, आणि विविध प्रकारचे मासेमार पक्षी यांचा समावेश होतो.

हे उद्यान त्याच्या शांततेसाठी आणि निसर्ग पर्यटनासाठी ओळखले जाते. जिया भोरीली नदीत 'रिव्हर राफ्टिंग' करणे हा पर्यटकांच्या आकर्षणाचा मुख्य भाग आहे. नोव्हेंबर ते मार्च हा काळ नामेरीला भेट देण्यासाठी सर्वात योग्य मानला जातो. ईशान्य भारतातील जैवविविधतेचे रक्षण करण्याच्या दृष्टीने हे उद्यान अत्यंत महत्त्वाचे आहे.

३१..रायमोना राष्ट्रीय उद्यान (Raimona National Park)

रायमोना राष्ट्रीय उद्यान हे आसाम राज्यातील कोक्राझार जिल्ह्यात स्थित असून, ५ जून २०२१ रोजी जागतिक पर्यावरण दिनानिमित्त याला राष्ट्रीय उद्यानाचा दर्जा देण्यात आला. सुमारे ४२२ चौरस किलोमीटर क्षेत्रफळावर पसरलेले हे उद्यान आसाममधील सहावे राष्ट्रीय उद्यान आहे. हे उद्यान भूतानमधील फिप्सू वन्यजीव अभयारण्य आणि जिग्मे सिंग्ये वांगचुक राष्ट्रीय उद्यानाशी जोडलेले असल्यामुळे याला आंतरराष्ट्रीय स्तरावर विशेष महत्त्व प्राप्त झाले आहे.

येथील मुख्य वैशिष्ट्य म्हणजे अत्यंत दुर्मिळ असलेला 'गोल्डन लंगूर' (सुवर्ण वानर), ज्यासाठी हे उद्यान प्रसिद्ध आहे. याव्यतिरिक्त आशियाई हत्ती, वाघ, ढगाळ बिबट्या (Clouded Leopard), आणि विविध प्रकारच्या पक्ष्यांच्या प्रजाती येथे आढळतात. हे उद्यान मानस आणि संकोश नद्यांच्या दरम्यानच्या क्षेत्रात असून, हत्तींच्या स्थलांतरासाठी हा एक महत्त्वाचा मार्ग मानला जातो. हिमालयाच्या पायथ्याशी असलेली ही घनदाट जंगले आणि तेथील समृद्ध जैवविविधता पर्यटकांना व अभ्यासकांना आकर्षित करते.

३२..दिहिंग पत्काई राष्ट्रीय उद्यान (Dehing Patkai National Park)

दिहिंग पत्काई राष्ट्रीय उद्यान हे आसाम राज्यातील दिब्रुगड आणि तिनसुकिया

जिल्ह्यांमध्ये पसरलेले एक अत्यंत महत्त्वाचे आणि वैशिष्ट्यपूर्ण राष्ट्रीय उद्यान आहे. ९ जून २०२१ रोजी याला अधिकृतपणे राष्ट्रीय उद्यानाचा दर्जा देण्यात आला, ज्यामुळे हे आसाममधील सातवे राष्ट्रीय उद्यान ठरले. हे उद्यान सुमारे २३१.९५ चौरस किलोमीटर क्षेत्रावर विस्तारलेले असून, याला 'पूर्वेकडील ॲमेझॉन' (Amazon of the East) म्हणून ओळखले जाते. हे क्षेत्र जैवविविधतेने इतके नटलेले आहे की येथे उष्णकटिबंधीय आर्द्र सदाहरित वर्षावनांचा मोठा भाग पाहायला मिळतो, जे भारतातील अशा प्रकारच्या मोजक्या ठिकाणांपैकी एक आहे.

येथील प्राणीसृष्टी अत्यंत वैविध्यपूर्ण आहे. हे उद्यान भारतातील अशा दुर्मिळ ठिकाणांपैकी एक आहे जिथे मांजरीच्या सात विविध प्रजाती आढळतात, ज्यात वाघ, बिबट्या, ढगाळ बिबट्या (Clouded Leopard), आणि सोनेरी मांजर यांचा समावेश होतो. तसेच, हे हत्तींच्या संरक्षणासाठी ओळखले जाणारे महत्त्वाचे 'दिहिंग पत्काई हत्ती राखीव क्षेत्र' (Elephant Reserve) आहे. प्राण्यांसोबतच येथे हूलॉक गिब्बन, पांढऱ्या पंखांचे रानबदक (White-winged Wood Duck) आणि अनेक दुर्मिळ फुलपाखरांच्या प्रजाती आढळतात. वनस्पतींच्या बाबतीत येथे 'होलोंग' (Hollong) या वृक्षांचे प्राबल्य आहे, जो आसामचा राज्य वृक्ष आहे. या उद्यानाच्या संवर्धनामुळे उत्तर-पूर्व भारतातील नैसर्गिक वारसा आणि दुर्मिळ वर्षावनांच्या रक्षणास मोठी चालना मिळाली आहे.

३३..पोबितोरा वन्यजीव अभयारण्य (Pobitora Wildlife Sanctuary)

आसाम राज्यातील मरिगाव जिल्ह्यात आणि गुवाहाटी शहरापासून अवघ्या ३०-४० किलोमीटर अंतरावर हे अभयारण्य वसलेले आहे. १९८७ मध्ये याला अभयारण्य

म्हणून घोषित करण्यात आले. हे सुमारे ३८ चौरस किलोमीटर क्षेत्रावर पसरलेले असून, त्यातील केवळ १६ चौरस किलोमीटरचा भाग हा वन्यजीवांचा मुख्य अधिवास (Core Area) आहे.

या अभयारण्याचे सर्वात मोठे वैशिष्ट्य म्हणजे येथील 'भारतीय एकशिंगी गेंड्यांची' (Great Indian One-Horned Rhinoceros) घनता. जगामध्ये गेंड्यांची सर्वाधिक घनता याच अभयारण्यात आढळते. काझीरंगाच्या तुलनेत हे अभयारण्य आकाराने खूप लहान असले, तरी कमी क्षेत्रात जास्त गेंडे पाहायला मिळत असल्याने याला गेंड्यांचे हक्काचे ठिकाण मानले जाते.

भौगोलिकदृष्ट्या हे अभयारण्य ब्रह्मपुत्रा नदीच्या दक्षिण तीरावर असून येथील भूभाग प्रामुख्याने दलदलीचा आणि विस्तीर्ण गवताळ प्रदेशाचा आहे. येथे असलेल्या 'हॅडुक' आणि 'पोबितोरा' यांसारख्या पाणथळ जागांमुळे विविध जलचर पक्ष्यांसाठी हा एक सुरक्षित आश्रयस्थान ठरला आहे.

प्राणीजीवनाच्या बाबतीत गेंड्यांव्यतिरिक्त येथे बिबट्या, रानडुक्कर, आशियाई म्हैस (Asiatic Water Buffalo) आणि रानमांजर यांसारखे प्राणी आढळतात. तसेच हे अभयारण्य पक्षीप्रेमींसाठी नंदनवन आहे. हिवाळ्यात येथे मोठ्या संख्येने स्थलांतरित

पक्षी येतात. सुमारे २००० हून अधिक प्रकारचे स्थलांतरित पक्षी आणि स्थानिक पक्ष्यांच्या अनेक प्रजाती येथे पहावयास मिळतात.

पर्यटकांच्या सोयीसाठी येथे हत्ती सफारी आणि जीप सफारीची उत्तम व्यवस्था आहे. गुवाहाटीपासून जवळ असल्यामुळे हे अभयारण्य पर्यटकांच्या पसंतीस उतरते. नोव्हेंबर ते मार्च हा काळ पोबितोराला भेट देण्यासाठी सर्वोत्तम असतो. आसाममधील वन्यजीव पर्यटनात आणि एकशिंगी गेंड्यांच्या संवर्धनात या अभयारण्याचा वाटा अत्यंत मोलाचा आहे.

३४..गरमपाणी वन्यजीव अभयारण्य (Garampani Wildlife Sanctuary)

गरमपाणी वन्यजीव अभयारण्य हे आसाम राज्यातील कार्बी आंगलाँग जिल्ह्यात स्थित असलेले राज्यातील सर्वात जुन्या अभयारण्यांपैकी एक आहे. केवळ ६.०५ चौरस किलोमीटर क्षेत्रफळावर पसरलेले हे अभयारण्य त्याच्या नावाप्रमाणेच 'गरम पाण्याचे झरे' आणि धबधब्यांसाठी विशेष प्रसिद्ध आहे. काझीरंगा राष्ट्रीय उद्यानापासून जवळच असलेले हे अभयारण्य निसर्गप्रेमींसाठी एक मोठे आकर्षण केंद्र ठरले आहे. या

भागातील हवामान आणि नैसर्गिक रचनेमुळे येथे उष्णकटिबंधीय निम-सदाहरित वने आढळतात, जी वन्यजीवांसाठी एक पोषक अधिवास निर्माण करतात.

येथील प्राणीसृष्टीमध्ये हूलॉक गिब्बन आणि सोनेरी लंगूर यांसारख्या दुर्मिळ वानरांच्या प्रजाती प्रामुख्याने आढळतात. याव्यतिरिक्त येथे आशियाई हत्ती, वाघ, रानमशी, बिबट्या आणि सांबर यांसारखे प्राणी पाहायला मिळतात. पक्षीप्रेमींसाठी देखील हे एक उत्तम ठिकाण असून येथे विविध प्रकारचे स्थलांतरित आणि स्थानिक पक्षी आढळतात. या अभयारण्याला लागूनच नांबोर वन्यजीव अभयारण्य असल्याने हा संपूर्ण परिसर जैवविविधतेने अतिशय समृद्ध आहे. गरम पाण्याचे नैसर्गिक झरे हे या अभयारण्याचे मुख्य वैशिष्ट्य असून, पर्यटनाच्या दृष्टीने या ठिकाणाचे महत्त्व अनन्यसाधारण आहे.

३५..लाओखोवा वन्यजीव अभयारण्य (Laokhowa Wildlife Sanctuary)

लाओखोवा वन्यजीव अभयारण्य हे आसाम राज्यातील नगाव जिल्ह्यात

ब्रह्मपुत्रा नदीच्या दक्षिण तीरावर स्थित आहे. सुमारे ७०.१३ चौरस किलोमीटर क्षेत्रफळावर पसरलेले हे अभयारण्य 'लाओखोवा-बुरा चापोरी' परिसंस्थेचा एक अविभाज्य भाग मानले जाते. हे अभयारण्य काझीरंगा राष्ट्रीय उद्यान आणि ओरांग राष्ट्रीय उद्यान यांच्या दरम्यान असलेल्या एका महत्त्वाच्या नैसर्गिक कॉरिडॉरचे काम करते, ज्यामुळे वन्यजीवांच्या मुक्त संचारासाठी या क्षेत्राला विशेष भौगोलिक महत्त्व प्राप्त झाले आहे.

येथील प्राणीसृष्टी अत्यंत समृद्ध असून हे अभयारण्य प्रामुख्याने एकशिंगी गेंडा आणि रानमशी (Water Buffalo) यांच्या अधिवासासाठी ओळखले जाते. याव्यतिरिक्त येथे वाघ, बिबट्या, डुकरी हरीण (Hog Deer) आणि विविध प्रकारचे सरपटणारे प्राणी आढळतात. ब्रह्मपुत्रा नदीच्या सानिध्यामुळे येथे अनेक पाणथळ जागा आणि 'बील' (तलाव) आहेत, जे स्थानिक आणि स्थलांतरित पक्ष्यांसाठी नंदनवन ठरतात. पांढऱ्या पोटाचा करकोचा आणि विविध प्रजातींची बदके येथे मोठ्या संख्येने पाहायला मिळतात. या अभयारण्यातील आर्द्र गवताळ प्रदेश आणि नदीकाठची परिसंस्था आसामच्या नैसर्गिक वारशाचे जतन करण्याच्या दृष्टीने अत्यंत मोलाची आहे.

३६..बर्नाडी वन्यजीव अभयारण्य (Bornadi Wildlife Sanctuary)

बर्नाडी वन्यजीव अभयारण्य हे आसाम राज्यातील उदलगुरी आणि बाकसा जिल्ह्यांमध्ये भूतानच्या सीमेला लागून हिमालयाच्या पायथ्याशी वसलेले आहे. १९८० मध्ये अधिकृतपणे अभयारण्य म्हणून घोषित करण्यात आलेले हे क्षेत्र सुमारे २६.२२ चौरस किलोमीटरवर पसरलेले आहे. या अभयारण्याची निर्मिती प्रामुख्याने 'पिग्मी हॉग' (जगातील सर्वात लहान रानडुक्कर) आणि 'हिसपिड हेअर' (एक प्रकारचा दुर्मिळ ससा) या दोन अत्यंत संकटग्रस्त प्राण्यांच्या संरक्षणासाठी करण्यात आली होती.

प्राणीसृष्टीच्या बाबतीत हे अभयारण्य अतिशय वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. येथे पिग्मी हॉग आणि हिसपिड हेअर व्यतिरिक्त आशियाई हत्ती, वाघ, बिबट्या, ढगाळ बिबट्या, आणि सोनेरी लंगूर यांसारखे प्राणी आढळतात. पक्षीप्रेमींसाठी देखील हे एक महत्त्वाचे ठिकाण असून येथे 'ग्रेट इंडियन हॉर्नबिल' आणि विविध प्रकारचे दुर्मिळ पक्षी पाहायला मिळतात. या भागातील वनस्पतींमध्ये प्रामुख्याने उष्णकटिबंधीय दमट पानझडी वने आणि गवताळ प्रदेशांचा समावेश होतो, जो येथील वन्यजीवांसाठी एक सुरक्षित नैसर्गिक निवारा प्रदान करतो.

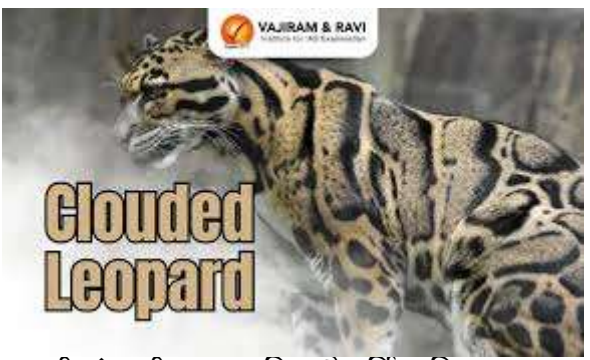

भूतानच्या सीमेवरील भौगोलिक स्थानामुळे या अभयारण्याला सीमापार जैवविविधतेच्या दृष्टीने मोठे महत्त्व आहे. बरनदी नदी या अभयारण्याच्या पश्चिम सीमेवरून वाहते, ज्यामुळे या परिसराला 'बरनदी' हे नाव पडले आहे. जरी हे अभयारण्य आकारमानाने लहान असले, तरी उत्तर-पूर्व भारतातील काही अत्यंत दुर्मिळ आणि लुप्तप्राय प्रजातींचे अस्तित्व टिकवून ठेवण्यासाठी या क्षेत्राचा वाटा अत्यंत मोलाचा आहे. निसर्ग अभ्यासक आणि वन्यजीव प्रेमींसाठी हे अभयारण्य एक महत्त्वाचे केंद्र मानले जाते.

३७..चक्रशिला वन्यजीव अभयारण्य (Chakrashila Wildlife Sanctuary)

चक्रशिला वन्यजीव अभयारण्य हे आसाम राज्यातील धुबरी आणि कोक्राझार जिल्ह्यांमध्ये पसरलेले एक महत्त्वाचे अभयारण्य आहे. १९९४ मध्ये याला

अभयारण्याचा दर्जा देण्यात आला असून, याचे एकूण क्षेत्रफळ सुमारे ४५.५६ चौरस किलोमीटर आहे. हे अभयारण्य प्रामुख्याने 'गोल्डन लंगूर' (सुवर्ण वानर) या दुर्मिळ प्राण्याचे भारतातील दुसरे सुरक्षित अधिवास म्हणून ओळखले जाते, ज्यामुळे या क्षेत्राला जागतिक स्तरावर विशेष महत्त्व प्राप्त झाले आहे.

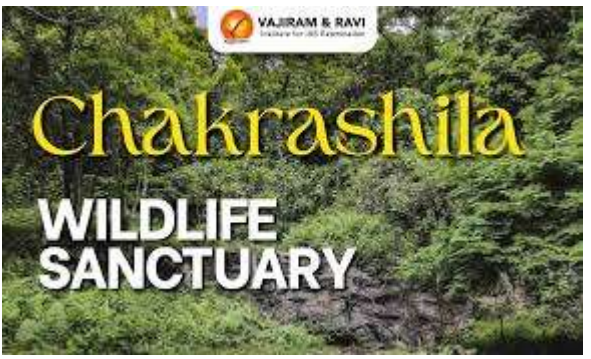

येथील भौगोलिक रचना डोंगराळ असून येथे दोन मुख्य तलाव आहेत - 'धीरज बील' आणि 'डिप्लो बील', जे या अभयारण्याच्या जैवविविधतेचे मुख्य स्रोत आहेत. येथील प्राणीसृष्टीमध्ये गोल्डन लंगूरव्यतिरिक्त बिबट्या, रानमांजर, डुकरी हरीण, आणि विविध प्रकारचे सरपटणारे प्राणी आढळतात. तसेच, येथील पाणथळ जागांमुळे हे अभयारण्य पक्षीप्रेमींसाठी नंदनवन मानले जाते, जिथे स्थानिक आणि स्थलांतरित पक्ष्यांच्या २५० हून अधिक प्रजातींची नोंद झाली आहे. चक्रशिलाचा निसर्ग प्रामुख्याने पानझडी आणि सदाहरित वनांनी नटलेला असून, हिमालयाच्या पायथ्याशी असलेल्या या परिसंस्थेचे संवर्धन करणे उत्तर-पूर्व भारताच्या पर्यावरण संतुलनासाठी अत्यंत आवश्यक आहे.

३८..बुरा चापोरी वन्यजीव अभयारण्य (Burachapori Wildlife Sanctuary)

बुरा चापोरी वन्यजीव अभयारण्य हे आसाम राज्यातील सोणितपूर जिल्ह्यात ब्रह्मपुत्रा नदीच्या दक्षिण तीरावर स्थित आहे. सुमारे ४४.०६ चौरस किलोमीटर क्षेत्रावर पसरलेले हे अभयारण्य 'लाओखोवा-बुरा चापोरी' परिसंस्थेचा एक अविभाज्य भाग आहे. भौगोलिकदृष्ट्या हे अभयारण्य काझीरंगा राष्ट्रीय उद्यान आणि ओरांग राष्ट्रीय उद्यान यांच्यामध्ये एका नैसर्गिक पुलासारखे (Biological Bridge) काम करते, ज्यामुळे वन्यजीवांच्या, विशेषतः हत्ती आणि गेंड्यांच्या स्थलांतरासाठी हे क्षेत्र अत्यंत महत्त्वाचे मानले जाते.

येथील प्राणीसृष्टीमध्ये एकशिंगी गेंडा, वाघ, बिबट्या, रानमशी आणि डुकरी हरीण हे मुख्य आकर्षण आहेत. ब्रह्मपुत्रा नदीच्या सानिध्यामुळे येथे अनेक लहान-मोठी दलदलीची क्षेत्रे आणि 'बील' (तलाव) आहेत, जे विविध प्रकारच्या पक्ष्यांसाठी उत्तम अधिवास प्रदान करतात. येथे बंगाल फ्लोरिकन (Bengal Florican) यांसारख्या अत्यंत दुर्मिळ पक्ष्याचे दर्शन होऊ शकते, तसेच हिवाळ्यात अनेक स्थलांतरित पक्षी येथे मोठ्या संख्येने येतात. येथील वनस्पती प्रामुख्याने आर्द्र गवताळ प्रदेश आणि पानझडी वनांनी व्यापलेली असून, नदीकाठच्या या समृद्ध परिसंस्थेमुळे आसामच्या वन्यजीव संवर्धनात या अभयारण्याचा वाटा मोलाचा आहे.

३९..दिपोर बील पक्षी अभयारण्य (Deepor Beel Bird Sanctuary)

दिपोर बील पक्षी अभयारण्य हे आसाम राज्यातील कामरूप (मेट्रो) जिल्ह्यात, गुवाहाटी शहराच्या नैऋत्येला स्थित आहे. हे अभयारण्य केवळ आसाममधीलच नव्हे, तर उत्तर-पूर्व भारतातील सर्वात मोठ्या आणि महत्त्वाच्या गोड्या पाण्याच्या तलावांपैकी (Riverine Wetland) एक आहे. सुमारे ४.१ चौरस किलोमीटर क्षेत्रावर पसरलेल्या या अभयारण्याला १९८९ मध्ये वन्यजीव अभयारण्य म्हणून घोषित करण्यात आले. विशेष म्हणजे, या ठिकाणाचे पर्यावरणीय महत्त्व लक्षात घेऊन २००२ मध्ये 'रामसर स्थळ' (Ramsar Site) म्हणून याला जागतिक मान्यता मिळाली आहे.

प्राणी आणि पक्षीसृष्टीच्या बाबतीत हे अभयारण्य अतिशय समृद्ध आहे. येथे पक्ष्यांच्या २०० हून अधिक प्रजाती आढळतात, ज्यात सायबेरियन क्रेन, पेलिकन, विविध प्रकारचे बदक आणि करकोचा यांसारख्या स्थलांतरित पक्ष्यांचा समावेश होतो. हिवाळ्यात येथे पक्ष्यांची मोठी गर्दी पाहायला मिळते. केवळ पक्षीच नव्हे, तर हे क्षेत्र आशियाई हत्तींसाठी एक महत्त्वाचा कॉरिडॉर आहे; हत्ती अन्नाच्या शोधात राणी आणि गर्भांगा राखीव वनक्षेत्रातून येथे येत असतात. याव्यतिरिक्त तलावामध्ये माशांच्या ५० हून अधिक प्रजाती आणि विविध प्रकारचे जलचर प्राणी आढळतात.

भौगोलिक आणि आर्थिकदृष्ट्याही दिपोर बीलचे महत्त्व मोठे आहे. हे बील ब्रह्मपुत्रा नदीच्या जुन्या प्रवाहातून तयार झाले असून ते गुवाहाटी शहरासाठी नैसर्गिक पाण्याचा निचरा करणारे एक महत्त्वाचे केंद्र आहे. येथील जलीय वनस्पती आणि कमळांची फुले या परिसराची शोभा वाढवतात. मात्र, वाढते नागरीकरण आणि रेल्वे मार्गामुळे या संवेदनशील परिसंस्थेसमोर आव्हाने उभी राहिली आहेत. निसर्गप्रेमी, पक्षीनिरीक्षक आणि अभ्यासकांसाठी हे अभयारण्य एक जिवंत प्रयोगशाळा मानले जाते.

४०..पूर्व कार्बी आंगलाँग वन्यजीव अभयारण्य (East Karbi Anglong Wildlife Sanctuary)

पूर्व कार्बी आंगलाँग वन्यजीव अभयारण्य हे आसाम राज्यातील कार्बी आंगलाँग

जिल्ह्यात स्थित असून, हे या प्रदेशातील जैवविविधतेने नटलेले एक महत्त्वाचे संरक्षित क्षेत्र आहे. सुमारे २२१.८१ चौरस किलोमीटर क्षेत्रावर पसरलेल्या या अभयारण्याची स्थापना प्रामुख्याने या डोंगराळ भागातील दुर्मिळ वनस्पती आणि प्राण्यांच्या संवर्धनासाठी करण्यात आली आहे. हे अभयारण्य काझीरंगा राष्ट्रीय उद्यानाच्या दक्षिणेस असून, वन्यजीवांच्या, विशेषतः हत्तींच्या स्थलांतरासाठी एक महत्त्वाचा दुवा म्हणून काम करते.

येथील प्राकृतिक रचना डोंगराळ असून येथे उष्णकटिबंधीय निम-सदाहरित वने मोठ्या प्रमाणात आढळतात. प्राणीसृष्टीचा विचार करता, येथे वाघ, बिबट्या, आशियाई हत्ती, रानमशी आणि अस्वले यांसारखे हिंस्र व मोठे प्राणी वास्तव्य करतात. तसेच, येथे हूलॉक गिब्बन (Hoolock Gibbon) यांसारख्या दुर्मिळ वानरांच्या प्रजाती आणि विविध प्रकारचे सरपटणारे प्राणी पाहायला मिळतात. पक्षीप्रेमींसाठी हे ठिकाण विशेष आकर्षणाचे असून येथे 'ग्रेट इंडियन हॉर्नबिल'सह अनेक स्थानिक आणि स्थलांतरित पक्ष्यांच्या प्रजातींची नोंद झाली आहे.

या अभयारण्यातील निसर्ग सौंदर्यामध्ये येथील छोटे-मोठे धबधबे आणि डोंगरावरून वाहणारे ओहोळ भर घालतात. काझीरंगा आणि कार्बी आंगलाँग डोंगररांगांमधील हा कॉरिडॉर वन्यजीवांच्या अस्तित्वासाठी अत्यंत संवेदनशील मानला जातो. या अभयारण्यामुळे केवळ वन्यजीवांचे रक्षण होत नाही, तर या भागातील जलस्रोत आणि नैसर्गिक साधनसंपत्तीचे जतन करण्यासही मोठी मदत होते. निसर्ग पर्यटन आणि पर्यावरण शिक्षणाच्या दृष्टीने या अभयारण्याला विशेष महत्त्व आहे.

१) प्रमुख प्राणी (Mammals)

आसामची भूमी जगातील अनेक संकटग्रस्त आणि महाकाय शाकाहारी प्राण्यांचे मुख्य आश्रयस्थान आहे.

- **भारतीय एकशिंगी गेंडा (Greater One-horned Rhinoceros):** हा आसामचा **राज्य प्राणी** आहे. जगातील एकशिंगी गेंड्यांची सर्वाधिक संख्या एकट्या आसाममध्ये (प्रामुख्याने काझीरंगा राष्ट्रीय उद्यानात) आढळते.
- **रानम्हैस (Wild Water Buffalo):** आशियाई रानम्हशींची जगातील सर्वात मोठी लोकसंख्या आसामच्या पाणथळ भागात आढळते. यांचे शिंग अतिशय मोठे आणि वैशिष्ट्यपूर्ण असतात.
- **आशियाई हत्ती (Asian Elephant):** ब्रह्मपुत्रा नदीच्या खोऱ्यातील गवताळ प्रदेश आणि जंगलांमध्ये हत्तींचे मोठे कळप वर्षभर वावरतात.
- **पिग्मी हॉग (Pygmy Hog):** हा जगातील सर्वात लहान आणि अत्यंत दुर्मिळ रानडुक्कर आहे. एकेकाळी नामशेष मानला गेलेला हा प्राणी आता केवळ आसाममधील 'मानस राष्ट्रीय उद्यानात' संरक्षित केला गेला आहे.
- **सोनेरी लंगूर (Golden Langur):** अत्यंत देखणा आणि अंगावर सोनेरी चमक असणारा हा वानर केवळ आसाम आणि भूतानच्या सीमावर्ती जंगलातच आढळतो.
- **हूलॉक गिब्बन (Hoolock Gibbon):** भारतातील एकमेव शेपूट नसलेला वानर (Ape) आसामच्या पूर्व भागातील जंगलात मोठ्या संख्येने आढळतो.

- **बेंगाल टायगर (Bengal Tiger) आणि बिबट्या (Leopard):** आसाममधील काझीरंगा आणि ओरांग राष्ट्रीय उद्यानांमध्ये वाघांची घनता (Tiger density) खूप जास्त आहे.
- **दलदलीचे हरीण / बाराशिंगा (Swamp Deer):** केवळ आसामच्या दलदलीच्या गवताळ भागात आढळणारी हरिणाची एक दुर्मिळ प्रजाती.

२) प्रमुख पक्षी (Avifauna)

आसाममध्ये पक्ष्यांच्या ८५० हून अधिक प्रजाती आढळतात. येथील 'दीपोर बील' (Deepor Beel) सारख्या पाणथळ जागा स्थलांतरित पक्ष्यांसाठी प्रसिद्ध आहेत.

- **पांढऱ्या पंखांचे देव-बदक (White-winged Wood Duck):** हा आसामचा **राज्य पक्षी** आहे. घनदाट सदाहरित जंगलातील तलावांमध्ये राहणारे हे जगातील सर्वात दुर्मिळ बदकांपैकी एक आहे.
- **बेंगाल फ्लोरिकन (Bengal Florican):** उंच गवताळ प्रदेशात राहणारा अत्यंत संकटग्रस्त अतिशय सुंदर पक्षी.
- **ग्रेटर ॲडजुटंट स्टॉर्क (Greater Adjutant Stork / हडगिला):** हा एक महाकाय करकोचा पक्षी आहे. जगातील या पक्षाची बहुतांश संख्या आता केवळ आसाममधील काही भागांतच शिल्लक आहे.
- **ग्रेट हॉर्नबिल (Great Hornbill - धनेश):** आसामच्या टेकड्यांवरील जंगलात आढळणारा मोठा आणि वैशिष्ट्यपूर्ण चोच असलेला पक्षी.

काले कलिज तितर (Kalij Pheasant) आणि विविध रानकोंबड्या.

||आंध्र प्रदेश||

आंध्र प्रदेश (Andhra Pradesh) हे दक्षिण भारतातील पूर्वेकडील राज्य असून, पूर्व घाट (Eastern Ghats) आणि बंगालच्या उपसागराचा विस्तीर्ण किनारा यांमुळे येथील वन्यजीवांना एक समृद्ध आणि वैविध्यपूर्ण अधिवास मिळाला आहे. येथील नल्लमला (Nallamala) आणि शेषाचलम (Seshachalam) सारख्या पर्वतरांगा आणि गोदावरी-कृष्णा नद्यांचे त्रिभुज प्रदेश जैवविविधतेने नटलेले आहेत.

४१..श्री वेंकटेश्वर राष्ट्रीय उद्यान

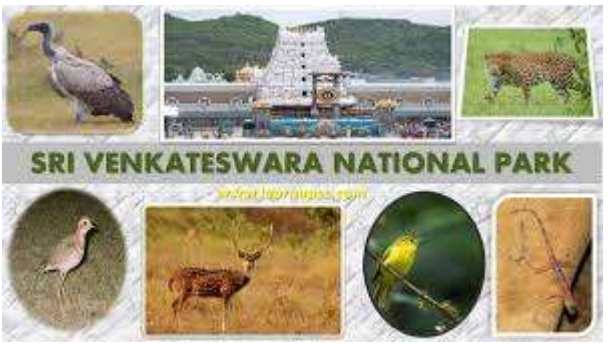

हे आंध्र प्रदेश राज्यातील चित्तूर आणि कडप्पा जिल्ह्यांमध्ये पसरलेले एक महत्त्वाचे राष्ट्रीय उद्यान आहे. १९८९ मध्ये स्थापन झालेले हे उद्यान सुमारे ३५३ चौरस किमी क्षेत्रावर विस्तारलेले असून ते शेषचलम डोंगररांगांचा एक भाग आहे. या उद्यानाचे नाव तिरुपती येथील प्रसिद्ध देवस्थान श्री वेंकटेश्वर यांच्यावरून ठेवण्यात आले आहे. निसर्ग सौंदर्याने नटलेल्या या उद्यानात अनेक धबधबे, खोल दऱ्या आणि उंच डोंगरकडे पाहायला मिळतात, ज्यामध्ये तालाकोना, गुंडालकोना आणि गुंजना हे धबधबे पर्यटकांचे मुख्य आकर्षण आहेत.

येथील वनस्पतीसृष्टी अतिशय समृद्ध असून हे उद्यान प्रामुख्याने 'रक्तचंदन' (Red Sanders) या दुर्मिळ आणि मौल्यवान वृक्षांसाठी जगप्रसिद्ध आहे. याशिवाय येथे सदाहरित आणि पानझडी प्रकारची वने आढळतात. प्राणीसंपदेच्या बाबतीतही हे उद्यान अत्यंत महत्त्वाचे असून येथे बिबट्या, रानडुक्कर, चितळ, सांबर आणि अत्यंत दुर्मिळ असा 'गोल्डन गेको' (Golden Gecko) हा सरपटणारा प्राणी आढळतो. पक्षी निरीक्षकांसाठीही हे एक नंदनवन आहे, जिथे पिवळ्या गळ्याची बुलबुल आणि पांढऱ्या पाठीचे गिधाड यांसारख्या प्रजाती दिसतात. धार्मिक आणि पर्यावरणीय दृष्टिकोनातून या उद्यानाला विशेष महत्त्व असून, तिरुपतीला भेट देणाऱ्या भाविकांसाठी आणि निसर्गप्रेमींसाठी हे एक प्रमुख पर्यटन स्थळ आहे.

४२..राजीव गांधी राष्ट्रीय उद्यान (रामेश्वरम)

हे आंध्र प्रदेश राज्यातील कडप्पा (वाय.एस.आर. कडप्पा) जिल्ह्यामध्ये पेनार नदीच्या उत्तर तीरावर स्थित असलेले एक महत्त्वाचे राष्ट्रीय उद्यान आहे. २००५ मध्ये स्थापन झालेले हे उद्यान सुमारे २.३९ चौरस किमी क्षेत्रावर पसरलेले असून ते 'रामेश्वरम' या नावानेही ओळखले जाते. हे उद्यान प्रामुख्याने सखल जमिनीवरील सदाहरित आणि कोरड्या पानझडी वनांनी नटलेले आहे. अत्यंत मर्यादित क्षेत्रफळ असूनही, पेनार नदीच्या सानिध्यामुळे येथील परिसंस्था वैशिष्ट्यपूर्ण आणि समृद्ध आहे.

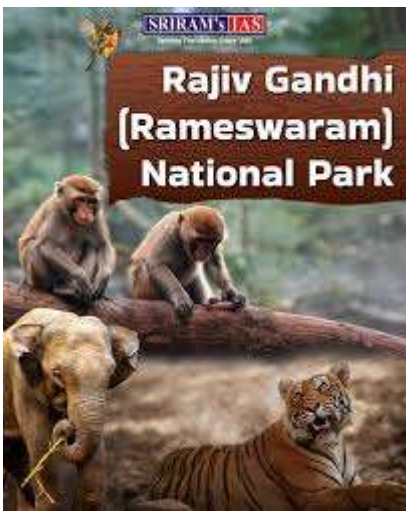

या उद्यानाची जैवविविधता विशेष लक्षणीय आहे. येथे प्रामुख्याने सांबर, चितळ, काळवीट आणि रानडुक्कर यांसारखे प्राणी आढळतात. तसेच सरपटणाऱ्या प्राण्यांच्या विविध प्रजाती येथे संरक्षित आहेत. पक्षी निरीक्षकांसाठी हे ठिकाण उत्तम असून येथे स्थानिक आणि स्थलांतरित पक्ष्यांचे मोठ्या प्रमाणावर वास्तव्य असते. या उद्यानाचे नाव भारताचे माजी पंतप्रधान राजीव गांधी यांच्या स्मरणार्थ देण्यात आले असून, हे क्षेत्र स्थानिक पर्यटनासोबतच पर्यावरणीय शिक्षणाच्या दृष्टीनेही महत्त्वाचे मानले जाते. नदीकाठचा परिसर असल्याने येथील हवामान अल्हाददायक असते, जे पर्यटकांना निसर्गाच्या जवळ जाण्याची संधी उपलब्ध करून देते. पोहचण्यासाठी कडप्पा शहर हे सर्वात जवळचे ठिकाण आहे.

४३..पापीकोंडा राष्ट्रीय उद्यान

हे आंध्र प्रदेश राज्यातील पूर्व गोदावरी आणि पश्चिम गोदावरी जिल्ह्यांच्या सीमेवर, राजमहेंद्री जवळ स्थित असलेले एक अत्यंत प्रेक्षणीय राष्ट्रीय उद्यान आहे. २००८ मध्ये याला राष्ट्रीय उद्यानाचा दर्जा देण्यात आला असून, हे उद्यान सुमारे १,०१२.८६ चौरस किमी क्षेत्रावर पसरलेले आहे. गोदावरी नदी या उद्यानाच्या मध्यभागातून वाहते आणि ती पापी टेकड्यांमधून (Papi Hills) मार्ग काढताना तयार होणारे निसर्गदृश्य हे या उद्यानाचे सर्वात मोठे आकर्षण आहे. डोंगराळ प्रदेश आणि वळणावळणाची नदी यामुळे या परिसराला दक्षिण भारताचे 'काश्मीर' असेही संबोधले जाते.

या उद्यानाची जैवविविधता अतिशय संपन्न असून येथे प्रामुख्याने आर्द्र पानझडी आणि सदाहरित प्रकारची वने आढळतात. प्राण्यांमध्ये येथे वाघ, बिबट्या, रानगवा (Indian Bison), सांबर, चितळ आणि चौशिंगा यांसारखे वन्यजीव मोठ्या प्रमाणावर आढळतात. विशेषतः हे उद्यान अत्यंत दुर्मिळ अशा 'रॉयल बेंगाल टायगर'च्या अस्तित्वासाठी ओळखले जाते. पक्षीप्रेमींसाठीही हे नंदनवन असून येथे विविध प्रकारचे शिकारी पक्षी आणि पाणपक्षी पाहायला मिळतात. गोदावरी नदीतील नौकाविहार (Boat Safari) हा पर्यटकांचा सर्वात आवडता उपक्रम असून, दाट जंगलातून आणि उंच डोंगरांच्या मधून प्रवास करताना निसर्गाचे विलोभनीय रूप अनुभवायला मिळते. स्थानिक आदिवासी संस्कृती आणि अद्वितीय भूगोलामुळे पापीकोंडा राष्ट्रीय उद्यान हे आंध्र प्रदेशातील पर्यावरणाच्या दृष्टीने एक अमूल्य वारसा ठरले आहे.

४४..नागार्जुनसागर-श्रीशैलम वन्यजीव अभयारण्य

हे क्षेत्रफळाच्या दृष्टीने भारतातील सर्वात मोठा व्याघ्र प्रकल्प (Tiger Reserve) असून ते आंध्र प्रदेश आणि तेलंगणा या दोन राज्यांच्या पाच जिल्ह्यांमध्ये (कुर्नूल, प्रकाशम, गुंटूर, नलगोंडा आणि महबूबनगर) पसरलेले आहे. सुमारे ३,७२८ चौरस किलोमीटर क्षेत्रावर विस्तारलेल्या या अभयारण्याला १९८३ मध्ये व्याघ्र प्रकल्पाचा दर्जा देण्यात आला. हे अभयारण्य प्रामुख्याने नल्लमला डोंगररांगांमध्ये वसलेले असून, कृष्णा नदी या अभयारण्यातून सुमारे १३० किलोमीटर लांबीचा प्रवास करते. नागार्जुनसागर आणि श्रीशैलम ही दोन मोठी धरणे याच परिसरात असल्याने याला हे नाव मिळाले आहे.

प्राणीजीवनाच्या दृष्टीने हे अभयारण्य अत्यंत समृद्ध आहे. येथे प्रामुख्याने वाघ, बिबट्या, पट्टेरी तरस, अस्वल, नीलगाय, चौशिंगा आणि सांबर यांसारखे प्राणी नैसर्गिक अधिवासात वावरतात. कृष्णा नदीच्या पात्रात मगरी आणि विविध प्रकारचे जलचर पाहायला मिळतात. वनस्पतींच्या बाबतीत येथे कोरड्या पानझडी प्रकारचे जंगल असून औषधी वनस्पतींचे मोठे भांडार या भागात आहे. निसर्ग सौंदर्यासोबतच या ठिकाणाला मोठे धार्मिक महत्त्वही आहे, कारण प्रसिद्ध मल्लिकार्जुन ज्योतिर्लिंग (श्रीशैलम) याच अभयारण्याच्या परिसरात येते. जैवविविधतेचे रक्षण आणि व्याघ्र संवर्धनासोबतच या अभयारण्यातील डोंगरदऱ्या आणि जलाशयाचे विस्तीर्ण पात्र पर्यटकांना मोठ्या प्रमाणावर आकर्षित करते.

४५..रोल्लापाडू पक्षी अभयारण्य

हे आंध्र प्रदेश राज्यातील कर्नूल जिल्ह्यात वसलेले एक अत्यंत महत्त्वाचे आणि

वैशिष्ट्यपूर्ण अभयारण्य आहे. सुमारे ६.१४ चौरस किलोमीटरच्या मुख्य क्षेत्रावर पसरलेले हे अभयारण्य प्रामुख्याने 'ग्रेट इंडियन बस्टर्ड' (माळढोक) या अतिशय दुर्मिळ आणि नामशेष होण्याच्या मार्गावर असलेल्या पक्ष्याच्या संवर्धनासाठी १९८८ मध्ये स्थापन करण्यात आले. येथील भूप्रदेश प्रामुख्याने विस्तीर्ण गवताळ प्रदेश (Grasslands) आणि कोरड्या काटेरी झुडपांनी व्यापलेला असून, माळढोक पक्ष्यांच्या प्रजननासाठी आणि निवासासाठी हा परिसर अतिशय पोषक मानला जातो.

प्राणी आणि पक्षीजीवनाचा विचार करता, माळढोक व्यतिरिक्त येथे लेसर फ्लोरिकन, विविध प्रकारचे गरुड, ससाणे आणि स्थलांतरित पक्षी मोठ्या संख्येने आढळतात. तसेच या गवताळ प्रदेशात काळवीट, कोल्हा, लांडगा आणि विविध प्रकारचे सरपटणारे प्राणीही वावरताना दिसतात. रोल्लापाडू हे अभयारण्य केवळ पक्षी निरीक्षकांसाठीच नव्हे, तर पर्यावरण शास्त्रज्ञांसाठीही अभ्यासाचे एक महत्त्वाचे केंद्र आहे. अलीकडच्या काळात गवताळ प्रदेशांच्या संवर्धनाबाबत जागरूकता निर्माण करण्यात या अभयारण्याने मोठी भूमिका बजावली आहे. निसर्गप्रेमींसाठी हे ठिकाण म्हणजे उघड्या माळरानावरील जैवविविधतेचा एक उत्तम नमुना आहे.

४६..कोलेरू पक्षी अभयारण्य (एलोरू)

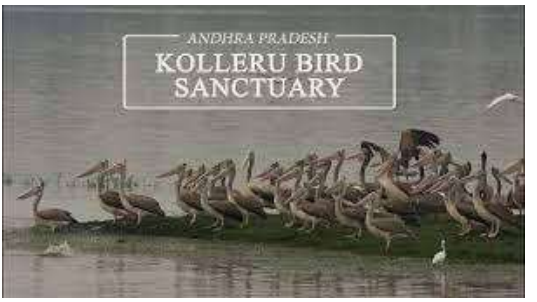

कोलेरू पक्षी अभयारण्य हे आंध्र प्रदेशातील एलोरू जिल्ह्यात (पूर्वीच्या कृष्णा आणि पश्चिम गोदावरी जिल्ह्यांच्या दरम्यान) स्थित असून, ते भारतातील सर्वात मोठ्या गोड्या पाण्याच्या तलावांपैकी एक असलेल्या 'कोलेरू सरोवरा'चा भाग आहे. सुमारे ६७३ चौरस किलोमीटर क्षेत्रफळावर पसरलेल्या या अभयारण्याला १९९९ मध्ये वन्यजीव अभयारण्याचा दर्जा देण्यात आला. हे सरोवर कृष्णा आणि गोदावरी नद्यांच्या त्रिभुज प्रदेशात वसलेले असून, याला आंतरराष्ट्रीय महत्त्वाचे 'रामसर स्थळ' (Ramsar Site) म्हणूनही मान्यता मिळाली आहे.

हे अभयारण्य प्रामुख्याने स्थलांतरित पक्ष्यांसाठी जागतिक स्तरावर प्रसिद्ध आहे. हिवाळ्यात सायबेरिया, रशिया, इजिप्त आणि फिलीपिन्स यांसारख्या देशांतून येथे लाखो पक्षी येतात. येथे प्रामुख्याने 'ग्रे पेलिकन' (Grey Pelican), 'पेंटेड स्टॉर्क' (Painted Stork), 'ग्लोसी आयबिस' आणि 'टील्स' यांसारखे पक्षी मोठ्या संख्येने आढळतात. विशेष म्हणजे, ग्रे पेलिकन आणि पेंटेड स्टॉर्क यांसारख्या पक्ष्यांसाठी हे आशियातील महत्त्वाचे प्रजनन केंद्र मानले जाते. पक्ष्यांव्यतिरिक्त, या सरोवराच्या परिसरात विविध प्रकारचे मासे आणि जलचर प्राणी आढळतात, जे येथील परिसंस्थेचे संतुलन राखण्यास मदत करतात.

भौगोलिक आणि पर्यावरणीय दृष्टिकोनातून कोलेरू सरोवर हे पुराचे नियंत्रण करण्यासाठी आणि भूजल पातळी टिकवून ठेवण्यासाठी अत्यंत मोलाची भूमिका बजावते. मात्र, गेल्या काही वर्षांत अतिक्रमण, रासायनिक खतांचा वापर आणि अनधिकृत मासेमारी (Aquaculture) यामुळे या संवेदनशील परिसंस्थेसमोर मोठे संकट उभे राहिले होते. या समस्येवर उपाय म्हणून सरकारने 'ऑपरेशन कोलेरू' राबवून सरोवराचे पुनरुज्जीवन करण्याचा प्रयत्न केला आहे. निसर्गप्रेमी आणि पक्षीनिरीक्षकांसाठी हे अभयारण्य एक नंदनवन असून, नोव्हेंबर ते मार्च हा काळ येथे भेट देण्यासाठी सर्वोत्तम मानला जातो.

४७..पुलिकत सरोवर पक्षी अभयारण्य (नेल्लोर)

पुलिकत सरोवर पक्षी अभयारण्य हे आंध्र प्रदेशातील नेल्लोर जिल्ह्यात आणि काही अंशी तामिळनाडूच्या सीमेवर स्थित आहे. हे अभयारण्य भारतातील दुसऱ्या क्रमांकाच्या सर्वात मोठ्या खाऱ्या पाण्याचे सरोवर (Lagoon) असलेल्या 'पुलिकत सरोवरा'वर पसरलेले आहे. आंध्र प्रदेशातील या अभयारण्याचे क्षेत्रफळ सुमारे ६०० चौरस किलोमीटर असून, हे क्षेत्र जैवविविधतेने आणि विशेषतः पाणपक्ष्यांच्या प्रजातींनी अतिशय समृद्ध आहे. बंगालच्या उपसागरापासून हे सरोवर श्रीहरिकोटा या वाळूच्या दांड्यामुळे (Barrier Island) वेगळे झाले आहे.

येथील मुख्य आकर्षण म्हणजे 'ग्रेटर फ्लेमिंगो' (Greater Flamingo) किंवा रोहित पक्षी. दरवर्षी हजारोच्या संख्येने हे पक्षी येथे स्थलांतर करून येतात, ज्यामुळे या सरोवराला गुलाबी झाक प्राप्त होते. या पक्ष्यांच्या सन्मानार्थ येथे दरवर्षी जानेवारी महिन्यात 'फ्लेमिंगो फेस्टिव्हल' आयोजित केला जातो, जो पर्यटकांचे मुख्य आकर्षण असतो. फ्लेमिंगोव्यतिरिक्त येथे पेलिकन, पेंटेड स्टॉर्क, चमचा चोच (Spoonbill), करकोचे आणि विविध जातींची बदके पाहायला मिळतात. सरोवरातील उथळ पाणी आणि मुबलक प्रमाणात मिळणारे मासे व शेवाळ हे या पक्ष्यांच्या वास्तव्यासाठी पोषक ठरते.

पर्यावरणीय दृष्टीने हे अभयारण्य अत्यंत महत्त्वाचे आहे कारण ते अनेक सागरी जीवांचे प्रजनन केंद्र आहे. सरोवरातील मासे आणि कोळंबीवर स्थानिक कोळी बांधवांची उपजीविका अवलंबून आहे. मात्र, गाळ साचणे (Siltation) आणि प्रदूषण यांसारख्या समस्यांमुळे या परिसंस्थेवर परिणाम होत आहे. हे अभयारण्य केवळ पक्षीनिरीक्षकांसाठीच नव्हे, तर पर्यावरण समतोलाच्या दृष्टीनेही दक्षिण भारतातील एक अमूल्य नैसर्गिक ठेवा मानले जाते. श्रीहरिकोटा येथील 'सतीश धवन अंतराळ केंद्र' (ISRO) या अभयारण्याच्या अगदी जवळच स्थित आहे.

४८..कोरिगा वन्यजीव अभयारण्य (काकीनाडा)

कोरिगा वन्यजीव अभयारण्य हे आंध्र प्रदेशातील काकीनाडा शहराजवळ, गोदावरी नदीच्या त्रिभुज प्रदेशात स्थित आहे. सुमारे २३५ चौरस किलोमीटर क्षेत्रफळावर पसरलेले हे अभयारण्य भारतातील दुसऱ्या क्रमांकाचे सर्वात मोठे खारफुटीचे (Mangrove) जंगल म्हणून ओळखले जाते. गोदावरी नदीच्या उपनद्या आणि बंगालचा उपसागर यांच्या संगमामुळे तयार झालेली ही परिसंस्था जैवविविधतेच्या दृष्टीने अत्यंत समृद्ध आणि वैशिष्ट्यपूर्ण आहे.

येथील मुख्य वैशिष्ट्य म्हणजे येथे आढळणारी खारफुटीची वनसंपदा, ज्यामध्ये ३५ हून अधिक वृक्ष प्रजातींची नोंद झाली आहे. ही जंगले किनारपट्टीच्या भागाचे चक्रीवादळ आणि समुद्राच्या लाटांपासून नैसर्गिक संरक्षण करतात. प्राणीसृष्टीचा विचार करता, हे अभयारण्य प्रामुख्याने 'स्मूथ-कोटेड ऑटर' (Smooth-coated Otter) म्हणजेच पाणमांजरासाठी प्रसिद्ध आहे. याव्यतिरिक्त, येथे 'फिशिंग कॅट' (Fishing Cat) किंवा मासेमारी करणारी मांजर, खारफुटीतील मगरी (Estuarine Crocodiles) आणि विविध प्रकारचे सरपटणारे प्राणी आढळतात.

पक्ष्यांच्या बाबतीतही कोरिगा अभयारण्य अतिशय महत्त्वाचे असून येथे स्थानिक आणि स्थलांतरित पक्ष्यांच्या १२० हून अधिक प्रजाती पाहायला मिळतात. यामध्ये पांढऱ्या पाठीचा गिधाड आणि लांब चोचीचा गिधाड यांसारख्या संकटग्रस्त प्रजातींचा समावेश होतो. पर्यटकांसाठी येथे लाकडी पूल (Boardwalk) बनवण्यात आले आहेत, ज्यावरून खारफुटीच्या दाट जंगलाचे आणि त्यातील वन्यजीवांचे जवळून निरीक्षण करता येते. नैसर्गिक सौंदर्य आणि पर्यावरणीय समतोल राखण्याच्या दृष्टीने कोरिगा हे दक्षिण भारतातील एक अत्यंत मोलाचे संरक्षित क्षेत्र आहे.

४९..कृष्णा वन्यजीव अभयारण्य

कृष्णा वन्यजीव अभयारण्य हे आंध्र प्रदेशातील कृष्णा आणि गुंटूर जिल्ह्यांमध्ये, कृष्णा नदीच्या त्रिभुज प्रदेशात (Delta Region) स्थित आहे. सुमारे १९४.८१ चौरस किलोमीटर क्षेत्रावर पसरलेले हे अभयारण्य भारतातील सर्वात मोठ्या खारफुटीच्या (Mangrove) जंगलांपैकी एक आहे. बंगालच्या उपसागराला मिळणाऱ्या कृष्णा नदीच्या मुखाशी हे अभयारण्य वसलेले असून, येथील दलदलीचा प्रदेश आणि खाड्या जैवविविधतेने नटलेल्या आहेत.

येथील मुख्य आकर्षण म्हणजे अत्यंत दुर्मिळ असलेली 'फिशिंग कॅट' (Fishing Cat) किंवा मासेमारी करणारी मांजर, जिच्या संवर्धनासाठी हे अभयारण्य महत्त्वाचे मानले जाते. याव्यतिरिक्त येथे स्मूथ-कोटेड ऑटर (पाणमांजर), खारफुटीतील मगरी (Estuarine Crocodiles), ठिपकेदार हरीण, सांबर आणि रानडुक्कर यांसारखे प्राणी आढळतात. येथील वनस्पतींमध्ये प्रामुख्याने खारफुटीच्या विविध प्रजाती आहेत, ज्या किनारपट्टीच्या जमिनीची धूप रोखण्यासाठी आणि चक्रीवादळांपासून संरक्षण करण्यासाठी नैसर्गिक भिंतीसारखे काम करतात.

पक्ष्यांच्या निरीक्षणासाठी हे एक उत्तम ठिकाण असून, येथे हिवाळ्यात मोठ्या संख्येने स्थलांतरित पक्षी येतात. यात प्रामुख्याने विविध प्रकारचे बगळे, करकोचे,

फ्लेमिंगो आणि समुद्री पक्ष्यांचा समावेश होतो. कृष्णा नदीचा संगम आणि सभोवतालचा हिरवागार खारफुटीचा परिसर यामुळे या अभयारण्याला विशेष नैसर्गिक सौंदर्य प्राप्त झाले आहे. किनारपट्टीच्या परिसंस्थेचे रक्षण आणि दुर्मिळ जलचर प्राण्यांच्या अस्तित्वासाठी या संरक्षित क्षेत्राचे योगदान अत्यंत मोलाचे आहे.

५०..कौंडिन्य वन्यजीव अभयारण्य (चित्तूर)

कौंडिन्य वन्यजीव अभयारण्य हे आंध्र प्रदेशातील चित्तूर जिल्ह्यात स्थित असून, हे राज्यातील एकमेव हत्ती अभयारण्य म्हणून ओळखले जाते. सुमारे ३५८ चौरस

किलोमीटर क्षेत्रफळावर पसरलेल्या या अभयारण्याची स्थापना १९९० मध्ये करण्यात आली. तामिळनाडू आणि कर्नाटक राज्यांच्या सीमेजवळ असलेल्या या अभयारण्याचा भूप्रदेश डोंगराळ असून येथे प्रामुख्याने उष्णकटिबंधीय शुष्क पानझडी वने आणि काटेरी झुडपांची जंगले आढळतात.

येथील सर्वात मोठे वैशिष्ट्य म्हणजे सुमारे २०० वर्षांनंतर या भागात परतलेले आशियाई हत्ती. हे अभयारण्य हत्तींच्या स्थलांतराचा एक महत्त्वाचा मार्ग असून शेजारील राज्यांमधून हत्तींचा वावर येथे मोठ्या प्रमाणात असतो. हत्तींव्यतिरिक्त येथे बिबट्या, सांबर, ठिपकेदार हरीण, अस्वले, चौशिंगा हरीण (Four-horned Antelope) आणि रानडुक्कर यांसारखे प्राणी आढळतात. तसेच, विविध प्रकारचे सरपटणारे प्राणी आणि पक्ष्यांच्या प्रजाती या जंगलात पाहायला मिळतात.

कौंडिन्य आणि पालार या दोन नद्या या अभयारण्यातून वाहतात, ज्या वन्यजीवांना पाण्याचा पुरवठा करतात. येथील भौगोलिक रचना आणि वनसंपदा हत्तींच्या संवर्धनासाठी अत्यंत पोषक आहे. मात्र, मानवी वस्त्यांचा वाढता हस्तक्षेप आणि शेतीमुळे होणारे 'मानव-हत्ती संघर्ष' (Human-Elephant Conflict) हे या अभयारण्यासमोरील एक मोठे आव्हान आहे. तरीही, दक्षिण भारतातील हत्तींच्या संरक्षणाच्या दृष्टीने या अभयारण्याला अनन्यसाधारण महत्त्व आहे.

५१..गुंडला ब्रह्मेश्वरम अभयारण्य.

गुंडला ब्रह्मेश्वरम वन्यजीव अभयारण्य हे आंध्र प्रदेशातील कुर्नूल आणि प्रकाशम जिल्ह्यांच्या सीमेवर, नल्लमला डोंगररांगांमध्ये वसलेले एक महत्त्वाचे संरक्षित क्षेत्र आहे. सुमारे ६१४ चौरस किलोमीटर क्षेत्रावर पसरलेल्या या अभयारण्याची स्थापना १९९० मध्ये करण्यात आली. हे अभयारण्य 'नागार्जुनसागर-श्रीशैलम व्याघ्र प्रकल्पा'ला लागून असल्यामुळे वाघांच्या मुक्त संचारासाठी आणि त्यांच्या संवर्धनासाठी या क्षेत्राला विशेष महत्त्व प्राप्त झाले आहे.

येथील प्राकृतिक रचना डोंगराळ आणि पठारी स्वरूपाची असून, हे अभयारण्य प्रामुख्याने उष्णकटिबंधीय मिश्र पानझडी वनांनी व्यापलेले आहे. गुंडला ब्रह्मेश्वरम हे नाव येथील प्रसिद्ध 'गुंडला ब्रह्मेश्वरम' या पवित्र धार्मिक स्थळावरून पडले आहे, जे गुंडलाकाम्मा नदीच्या उगमस्थानी आहे. ही नदी या अभयारण्यातून वाहते आणि वन्यजीवांसाठी पाण्याचा मुख्य स्रोत ठरते.

प्राणीसृष्टीच्या बाबतीत हे अभयारण्य अतिशय समृद्ध असून येथे वाघ, बिबट्या, अस्वल, सांबर, ठिपकेदार हरीण, भेकर (Barking Deer), रानडुक्कर आणि चौशिंगा हरीण यांसारखे प्राणी आढळतात. तसेच, येथे विविध प्रकारचे सरपटणारे प्राणी आणि पक्ष्यांच्या अनेक दुर्मिळ प्रजाती पाहायला मिळतात. नल्लमला डोंगररांगांमधील हा दाट जंगलाचा भाग जैवविविधतेने नटलेला असून, येथील नैसर्गिक सौंदर्य आणि प्राचीन धार्मिक वारसा पर्यटकांना व निसर्गप्रेमींना आकर्षित करतो.

५२..नेलापट्टू पक्षी अभयारण्य

नेलापट्टू पक्षी अभयारण्य हे आंध्र प्रदेशातील नेल्लोर जिल्ह्यात स्थित असून दक्षिण भारतातील सर्वात महत्त्वाच्या पक्षी अभयारण्यांपैकी एक मानले जाते. सुमारे ४५८ हेक्टर क्षेत्रावर पसरलेले हे अभयारण्य पुलिकत सरोवरापासून अवघ्या २० किलोमीटर अंतरावर आहे. हे प्रामुख्याने 'ग्रे पेलिकन' (Grey Pelican) या पक्षांच्या प्रजननासाठी जागतिक स्तरावर प्रसिद्ध आहे.

येथील परिसंस्था प्रामुख्याने पाणथळ असून येथे 'बॅरिंग्टोनिया' (Barringtonia) जातीची झाडे मोठ्या प्रमाणात आढळतात, जी पाण्यात वाढतात आणि पक्ष्यांना घरटी बांधण्यासाठी सुरक्षित आधार देतात. दरवर्षी ऑक्टोबर ते मार्च या काळात येथे जगभरातून सुमारे १८९ प्रजातींचे स्थलांतरित पक्षी येतात. यात प्रामुख्याने पेंटेड स्टॉर्क, व्हाईट आयबिस, ओपन बिल स्टॉर्क, आणि नाईट हेरॉन यांसारख्या पक्ष्यांचा समावेश होतो. विशेष म्हणजे, हे आशियातील पेलिकन पक्ष्यांचे सर्वात मोठे अधिवास क्षेत्र मानले जाते.

या अभयारण्याच्या जवळच असलेल्या नेलापट्टू गावातील नागरिक आणि हे पक्षी यांच्यात एक अनोखे नाते पाहायला मिळते; स्थानिक लोक या पक्ष्यांना शुभ मानतात आणि त्यांचे संरक्षण करतात. दरवर्षी जानेवारी महिन्यात येथे 'फ्लेमिंगो फेस्टिव्हल' साजरा केला जातो, जो पर्यटकांना आकर्षित करतो. पक्षी अभ्यासक, छायाचित्रकार आणि निसर्गप्रेमींसाठी हे अभयारण्य एक उत्तम अभ्यास केंद्र आणि पर्यटन स्थळ आहे.

१) प्रमुख प्राणी (Mammals & Herpetofauna)

आंध्र प्रदेशातील विस्तीर्ण जंगले आणि टेकड्या प्रामुख्याने वाघ आणि दुर्मिळ शाकाहारी प्राण्यांसाठी प्रसिद्ध आहेत.

- **काळवीट (Blackbuck):** हा आंध्र प्रदेशचा **राज्य प्राणी** आहे. हा वेगवान आणि देखणा प्राणी राज्यातीलील खुल्या गवताळ आणि निम-शुष्क प्रदेशात मोठ्या प्रमाणावर आढळतो.
- **बेंगाल टायगर (Bengal Tiger):** आंध्र प्रदेशातील **'नागार्जुनसागर-श्रीशैलम'** हा भारतातील क्षेत्रफळाच्या दृष्टीने सर्वात मोठा व्याघ्र प्रकल्प (Largest Tiger Reserve) आहे, जिथे वाघांची संख्या लक्षणीय आहे.
- **बिबट्या (Leopard) आणि जंगली मांजर (Rusty-spotted Cat):** येथील डोंगराळ भागात आढळणारे मुख्य हिंस्र प्राणी.
- **भारतीय अस्वल (Sloth Bear):** नल्लमलाच्या खडकाळ आणि शुष्क जंगलात ही अस्वले मोठ्या संख्येने आढळतात.
- **चौशिंगा (Four-horned Antelope):** चार शिंगे असलेली हरिणाची ही दुर्मिळ प्रजाती येथील पानगळीच्या जंगलात पाहायला मिळते.
- **गोल्डन गेको (Golden Gecko):** तिरुपती परिसरातील शेषाचलम टेकड्यांवर आढळणारी ही सोन्यासारखी चमकणारी अत्यंत दुर्मिळ पालीची (सरड्याची) प्रजाती आहे.
- **खाऱ्या पाण्याचे सुसर (Saltwater Crocodile):** गोदावरी नदीच्या मुखाशी असलेल्या कोरिंगा (Coringa) खारफुटीच्या जंगलात या सुसरी आढळतात.

२) प्रमुख पक्षी (Avifauna)

आंध्र प्रदेशात 'कोलेरू' आणि 'पुलिकत' हे दोन आशियातील अत्यंत महत्त्वाचे पाणथळ प्रदेश (Wetlands) असल्यामुळे येथे देशी आणि परदेशी पक्ष्यांचे अथांग वैभव पाहायला मिळते.

- **रावा किंवा पोपट (Rose-ringed Parakeet):** हा आंध्र प्रदेशचा **राज्य पक्षी** आहे. गडद हिरवा रंग आणि गळ्याभोवती गुलाबी-काळी कंठी असलेला हा पक्षी संपूर्ण राज्यात सर्वत्र आढळतो.
- **राखाडी पेलिकन (Grey Pelican):** हिवाळ्यात **पुलिकत सरोवर** आणि **कोलेरू तलावावर** हजारो मैलांचा प्रवास करून येणारा हा महाकाय पाणपक्षी येथील मुख्य आकर्षण आहे.
- **फ्लेमिंगो (Greater Flamingo - रोहित पक्षी):** पुलिकत सरोवराच्या उथळ खाऱ्या पाण्यात हिवाळ्यात हजारो फ्लेमिंगो पक्षी येतात. येथे दरवर्षी 'फ्लेमिंगो फेस्टिव्हल' देखील साजरा केला जातो.
- **जर्डन्स कोर्सेर (Jerdon's Courser):** हा जगातील अत्यंत दुर्मिळ आणि नामशेष होण्याच्या मार्गावर असलेला पक्षी आहे. तो केवळ आंध्र प्रदेशातील कडप्पा जिल्ह्यातील श्री लंकामल्लेश्वर अभयारण्यातच आढळतो.

पेंटेड स्टॉर्क (Painted Stork) आणि चमचा चोच (Spoonbill): येथील पाणथळ जागी थव्याने राहणारे मोठे पक्षी.

||उत्तर प्रदेश||

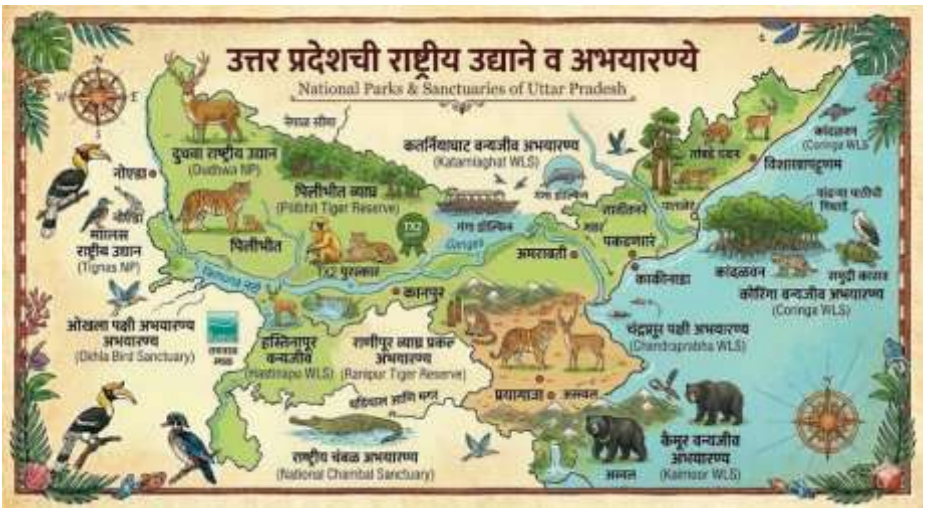

उत्तर प्रदेशातील तराई प्रदेश (Terai Region), गंगेचे खोरे आणि विंध्य पर्वतरांगा यांमुळे या राज्याला समृद्ध नैसर्गिक विविधतेचे वरदान लाभले आहे. दुधवा राष्ट्रीय उद्यान, कतर्नियाघाट, पीलीभीत आणि चंबळ खोरे यांसारखी संरक्षित क्षेत्रे वन्यजीवांसाठी प्रसिद्ध आहेत.

५३..दुधवा राष्ट्रीय उद्यान

हे उत्तर प्रदेश राज्यातील लखीमपूर खिरी जिल्ह्यात भारत-नेपाळ सीमेवर वसलेले एक अत्यंत महत्त्वाचे आणि निसर्गसमृद्ध उद्यान आहे. सुमारे ४९० वर्ग किलोमीटर क्षेत्रात पसरलेले हे उद्यान 'दुधवा व्याघ्र प्रकल्पाचा' (Dudhwa Tiger Reserve) मुख्य भाग असून, तराई प्रदेशातील दलदलीच्या परिसंस्थेचे हे उत्तम उदाहरण मानले जाते. १९५८ मध्ये हे क्षेत्र प्रथम 'सोनारीपूर वन्यजीव अभयारण्य' म्हणून संरक्षित करण्यात आले होते, त्यानंतर प्रख्यात निसर्गप्रेमी बिली अर्जन सिंग यांच्या प्रयत्नांमुळे १९७७ मध्ये याला राष्ट्रीय उद्यानाचा दर्जा प्राप्त झाला. येथील भूभाग प्रामुख्याने घनदाट साल वृक्षांची जंगले, विस्तीर्ण गवताळ प्रदेश (Phantas) आणि दलदलीच्या क्षेत्रांनी व्यापलेला आहे.

हे उद्यान प्रामुख्याने 'बारासिंगा' (Swamp Deer) या दुर्मिळ हरीण प्रजातीसाठी जगभरात प्रसिद्ध आहे, कारण जगातील बारासिंगांची मोठी संख्या येथे पाहायला मिळते. याशिवाय येथे वाघ, बिबट्या, हत्ती आणि विशेषतः पुनर्वसन करण्यात आलेले भारतीय एकशिंगी गेंडे हे प्रमुख आकर्षण आहेत. पक्षीवैविध्याच्या बाबतीतही दुधवा अत्यंत समृद्ध असून येथे बंगाल फ्लोरिकन, सारस क्रौंच आणि विविध जलचर पक्ष्यांच्या ४०० हून अधिक प्रजाती आढळतात. सुहेली आणि मोहना यांसारख्या नद्या या उद्यानातून वाहतात, ज्यामुळे येथील निसर्गसंपदा अधिकच फुलली आहे. उत्तर भारतातील तराई क्षेत्रातील जैवविविधतेचे संरक्षण करण्याच्या दृष्टीने दुधवा राष्ट्रीय उद्यान एक महत्त्वपूर्ण दुवा ठरले आहे.

५४..महावीर स्वामी अभयारण्य (ललितपूर)

हे उत्तर प्रदेश राज्यातील ललितपूर जिल्ह्यात वसलेले एक महत्त्वाचे वन्यजीव अभयारण्य आहे. सुमारे ५.४ चौरस किलोमीटर क्षेत्रावर पसरलेले हे अभयारण्य

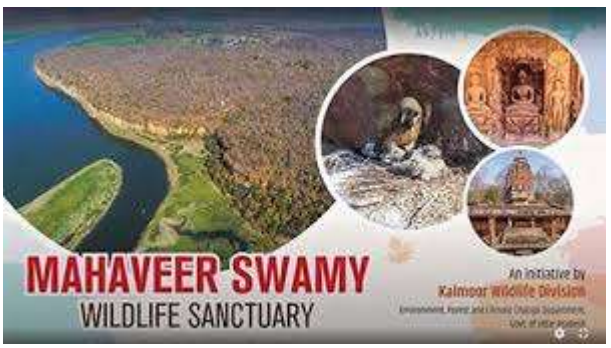

झाशीपासून साधारण १२५ किमी अंतरावर असून उत्तर प्रदेशातील प्रमुख संरक्षित क्षेत्रांपैकी एक मानले जाते. या अभयारण्याला जैन धर्माचे २४ वे तीर्थंकर भगवान महावीर यांचे नाव देण्यात आले आहे. येथील भूप्रदेश प्रामुख्याने बुंदेलखंडच्या पठारी भागात येत असून कोरड्या पानझडी प्रकारच्या जंगलांनी व्यापलेला आहे.

प्राणीजीवनाच्या दृष्टीने हे अभयारण्य अतिशय वैविध्यपूर्ण असून येथे प्रामुख्याने नीलगाय, काळवीट, सांबर, भेकर, जंगली मांजर, माकड आणि पट्टेरी तरस यांसारखे प्राणी आढळतात. तसेच हे अभयारण्य विविध प्रकारच्या पक्ष्यांचे आणि सरपटणाऱ्या प्राण्यांचे हक्काचे आश्रयस्थान आहे. निसर्ग सौंदर्यासोबतच या अभयारण्याला ऐतिहासिक आणि धार्मिक महत्त्वही प्राप्त झाले आहे. अभयारण्याच्या परिसरात देवगड येथील प्राचीन जैन मंदिरे आणि दशावतार मंदिर यांसारखी महत्त्वाची पर्यटन स्थळे आहेत, जी पर्यटकांना आकर्षित करतात. बेतवा नदीच्या काठी वसलेले हे अभयारण्य वन्यजीव प्रेमी आणि इतिहास अभ्यासकांसाठी एक उत्तम पर्यटन केंद्र ठरले आहे.

५५..चंद्रप्रभा वन्यजीव अभयारण्य हे उत्तर प्रदेश राज्यातील वाराणसीपासून जवळच असलेल्या चंदौली जिल्ह्यात स्थित असलेले एक ऐतिहासिक आणि निसर्गरम्य अभयारण्य आहे. १९५७

मध्ये या अभयारण्याची स्थापना करण्यात आली असून हे उत्तर प्रदेशातील सर्वात जुन्या अभयारण्यांपैकी एक मानले जाते. विंध्य पर्वतरांगांच्या कडेला वसलेले हे क्षेत्र सुमारे ७८ वर्ग किलोमीटर परिसरात पसरलेले आहे. एकेकाळी हे ठिकाण आशियाई सिंहांच्या पुनर्वसनासाठी निवडले गेले होते, ज्यामुळे याला ऐतिहासिक महत्त्व प्राप्त झाले आहे. या अभयारण्यातून चंद्रप्रभा नदी वाहते, जी पुढे जाऊन गंगेला मिळते, आणि याच नदीमुळे येथील वनसंपदा समृद्ध झाली आहे.

या अभयारण्यातील मुख्य आकर्षण म्हणजे येथे असलेले **'राजदरी' आणि 'देवदरी'** हे दोन अत्यंत सुंदर धबधबे आहेत, जे पर्यटकांना मोठ्या प्रमाणात आकर्षित

करतात. वनसंपदेचा विचार करता येथे प्रामुख्याने कोरड्या पानझडीचे जंगल (Dry Deciduous Forest) आढळते, ज्यामध्ये खैर, साल आणि मोह यांसारखे वृक्ष मोठ्या प्रमाणात आहेत. प्राणीजगतात येथे बिबट्या, चितळ, काळवीट, सांबर, रानडुक्कर आणि नीलगायींचे दर्शन घडते. तसेच, हे अभयारण्य विविध प्रकारचे स्थानिक आणि स्थलांतरित पक्षी तसेच सरपटणाऱ्या प्राण्यांसाठी सुरक्षित आश्रयस्थान आहे. निसर्ग सौंदर्याने नटलेले हे ठिकाण केवळ वन्यजीव प्रेमींसाठीच नाही, तर गिर्यारोहण आणि सहलीसाठी देखील उत्तर प्रदेशातील एक लोकप्रिय केंद्र म्हणून ओळखले जाते.

५६..कतरनियाघाट वन्यजीव अभयारण्य (बहराइच)

कतरनियाघाट वन्यजीव अभयारण्य हे उत्तर प्रदेशातील बहराइच जिल्ह्यात भारत-नेपाळ सीमेवर वसलेले एक अत्यंत महत्त्वाचे आणि निसर्गसंपन्न अभयारण्य आहे. सुमारे ४०० चौरस किलोमीटर क्षेत्रावर पसरलेले हे अभयारण्य 'दुधवा व्याघ्र प्रकल्पा'चा एक अविभाज्य भाग मानले जाते. या अभयारण्याचे मुख्य वैशिष्ट्य म्हणजे येथून वाहणारी गेरुवा नदी, जिथे दुर्मिळ मानले जाणारे गंगा नदीतील डॉल्फिन आणि स्वच्छ पाण्यातील सुसर (Gharial) मोठ्या संख्येने आढळतात. हे क्षेत्र तराई प्रदेशातील घनदाट साल वृक्षांची जंगले, विस्तीर्ण गवताळ प्रदेश आणि दलदलीच्या जागांनी व्यापलेले आहे, ज्यामुळे येथे जैवविविधता मोठ्या प्रमाणात दिसून येते.

प्राणीजीवनाच्या दृष्टीने विचार केल्यास, कतरनियाघाट हे वाघ, बिबट्या, हत्ती, गेंडा आणि दलदलीचा हरीण (बारासिंगा) यांसारख्या प्रमुख वन्यजीवांचे नैसर्गिक निवासस्थान आहे. नेपाळमधील 'बर्दिया राष्ट्रीय उद्याना'शी हे अभयारण्य जोडलेले असल्याने वन्य प्राण्यांच्या मुक्त संचारासाठी येथे एक महत्त्वाचा नैसर्गिक कॉरिडॉर उपलब्ध होतो. जलचर प्राण्यांव्यतिरिक्त, येथे ३०० हून अधिक प्रजातींचे देशी आणि स्थलांतरित पक्षी आढळतात, जे पक्षीप्रेमींसाठी मोठे आकर्षण ठरतात. निसर्ग पर्यटनासाठी हे एक उत्तम ठिकाण असून, गेरुवा नदीतील बोट सफारीद्वारे वन्यजीव आणि जलचर प्राण्यांचे जवळून दर्शन घेण्याची संधी पर्यटकांना मिळते. विशेषतः संकटग्रस्त प्रजातींचे संरक्षण आणि संवर्धन करण्याच्या उद्देशाने या अभयारण्याचे महत्त्व जागतिक स्तरावर अधोरेखित झाले आहे.

५७..हस्तिनापूर अभयारण्य (मेरठ/मुझफ्फरनगर)

हस्तिनापूर वन्यजीव अभयारण्य हे उत्तर प्रदेशातील सर्वात मोठे अभयारण्य असून ते प्रामुख्याने मेरठ, मुझफ्फरनगर, बिजनौर आणि हापूर जिल्ह्यांमध्ये पसरलेले आहे. १९८६ मध्ये स्थापन झालेले हे अभयारण्य सुमारे २,०७३ चौरस किलोमीटर क्षेत्रात विस्तारलेले असून ते गंगा नदीच्या काठावर वसलेले आहे. या अभयारण्याची भौगोलिक रचना वैविध्यपूर्ण असून यात गंगेची खाडी, दलदलीचा प्रदेश (Swamps), गवताळ प्रदेश आणि घनदाट जंगलांचा समावेश होतो. हे अभयारण्य विशेषतः 'दलदलीचा हरीण' (Swamp Deer/Barasingha) या दुर्मिळ प्रजातीसाठी ओळखले जाते.

हस्तिनापूर अभयारण्यातील जैवविविधता अत्यंत समृद्ध आहे. येथे नीलगाय, चितळ, सांबर, रानडुक्कर आणि विविध प्रकारचे सरपटणारे प्राणी आढळतात. गंगेच्या प्रवाहामुळे येथे डॉल्फिन, मगरी आणि कासवांचे अस्तित्वही पाहायला मिळते. पक्षीप्रेमींसाठी हे एक नंदनवन असून येथे देशी आणि स्थलांतरित अशा ३५० हून अधिक पक्ष्यांच्या प्रजातींची नोंद झाली आहे. हिवाळ्यात सायबेरियन पक्षी येथे मोठ्या संख्येने येतात. नैसर्गिक संपत्तीसोबतच या क्षेत्राला ऐतिहासिक आणि पौराणिक महत्त्वही आहे, कारण हे क्षेत्र प्राचीन हस्तिनापूर साम्राज्याचा भाग मानले जाते. पर्यावरण संरक्षण आणि पर्यटनाच्या दृष्टीने हे उत्तर भारतातील एक महत्त्वाचे केंद्र आहे.

५८..राष्ट्रीय चंबळ अभयारण्य (आग्रा/इटावा)

राष्ट्रीय चंबळ अभयारण्य हे उत्तर भारतातील एक महत्त्वपूर्ण संरक्षित क्षेत्र असून ते आग्रा आणि इटावा जिल्ह्यांच्या परिसरातील चंबळ नदीच्या खोऱ्यात वसलेले आहे.

राजस्थान, मध्य प्रदेश आणि उत्तर प्रदेश या तीन राज्यांच्या सीमेवर पसरलेल्या या अभयारण्याची स्थापना १९७९ मध्ये करण्यात आली. हे अभयारण्य प्रामुख्याने 'घड्याळ' (Gharial) या दुर्मिळ मगर प्रजातीच्या संरक्षणासाठी जागतिक स्तरावर प्रसिद्ध आहे. चंबळ नदीचे प्रदूषणमुक्त आणि स्वच्छ पाणी या जलचर प्राण्यांसाठी एक सुरक्षित नैसर्गिक अधिवास उपलब्ध करून देते.

जैवविविधतेच्या दृष्टीने हे अभयारण्य अत्यंत समृद्ध आहे. येथे घड्याळांशिवाय मगरी (Mugger), दुर्मिळ गंगा नदीतील डॉल्फिन आणि कासवांच्या नऊ प्रजाती आढळतात. पक्षीप्रेमींसाठी हे एक उत्तम ठिकाण असून येथे सुमारे ३०० हून अधिक देशी आणि स्थलांतरित पक्ष्यांच्या प्रजातींची नोंद झाली आहे. विशेषतः 'इंडियन स्कॅमर' (Indian Skimmer) हा पक्षी येथे मोठ्या संख्येने पाहायला मिळतो.

या अभयारण्याची भौगोलिक रचना वैशिष्ट्यपूर्ण असून नदीकाठच्या दऱ्या आणि मातीचे उंच ढिगारे (Ravines) यामुळे हे क्षेत्र इतर अभयारण्यांपेक्षा वेगळे ठरते. चंबळ नदीतील नौकाविहार (River Safari) हे पर्यटकांचे मुख्य आकर्षण असून, याद्वारे वन्यजीव त्यांच्या नैसर्गिक अधिवासात जवळून पाहता येतात. पर्यावरणीय समतोल राखण्यासाठी आणि संकटग्रस्त जलचरांच्या संवर्धनासाठी हे अभयारण्य आशियातील एक महत्त्वाचे केंद्र मानले जाते.

५९..कैमूर अभयारण्य (मिर्झापूर आणि सोनोभद्र)

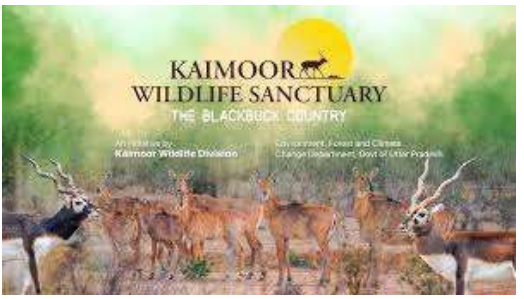

कैमूर वन्यजीव अभयारण्य हे उत्तर प्रदेशातील सर्वात मोठ्या अभयारण्यांपैकी एक असून ते मिर्झापूर आणि सोनभद्र जिल्ह्यांमध्ये पसरलेले आहे. १९८२ मध्ये स्थापन झालेले हे अभयारण्य सुमारे १,३४२ चौरस किलोमीटर क्षेत्रात विंध्य पर्वत रांगांच्या कुशीत वसलेले आहे. या अभयारण्याची भौगोलिक रचना उंच-सखल डोंगरदऱ्या, पठार आणि घनदाट पानझडीच्या जंगलांनी व्यापलेली आहे. या क्षेत्रात अनेक सुंदर धबधबे (उदा. मुखा धबधबा) आणि नैसर्गिक जलस्रोत असून, चंबळ आणि सोन नद्यांच्या उपनद्या या परिसराला सुपीक बनवतात.

वन्यजीव संपत्तीच्या बाबतीत कैमूर अभयारण्य अत्यंत महत्त्वाचे आहे. येथे प्रामुख्याने बिबट्या, वाघ (कधीकधी दर्शन), काळवीट, चितळ, सांबर, नीलगाय, चौसिंगा आणि रानडुक्कर यांसारखे प्राणी मोठ्या संख्येने आढळतात. तसेच, आकाशात झेपावणारे विविध प्रकारचे शिकारी पक्षी आणि स्थलांतरित पक्षी हे या अभयारण्याचे मुख्य आकर्षण आहे. हे अभयारण्य विशेषतः 'काळवीट' (Blackbuck) यांच्या नैसर्गिक वावरासाठी प्रसिद्ध आहे.

कैमूर अभयारण्याला केवळ नैसर्गिकच नव्हे, तर ऐतिहासिक आणि सांस्कृतिक महत्त्वही लाभले आहे. या परिसरातील गुहांमध्ये प्राचीन शैलचित्रे (Cave Paintings) आढळतात, जी हजारो वर्षांपूर्वीच्या मानवी संस्कृतीचा पुरावा देतात. नैसर्गिक सौंदर्याने नटलेले हे अभयारण्य पर्यावरण पर्यटनासाठी (Eco-tourism) एक उत्कृष्ट केंद्र असून, ट्रेकिंग आणि निसर्ग निरीक्षणाची आवड असणाऱ्या पर्यटकांना ते नेहमीच आकर्षित करते. विंध्य पर्वताची नैसर्गिक तटबंदी आणि समृद्ध जैवविविधता यामुळे या अभयारण्याला उत्तर प्रदेशच्या नैसर्गिक वैभवात महत्त्वाचे स्थान आहे.

६०..किशनपूर वन्यजीव अभयारण्य (लखीमपूर खेरी)

किशनपूर वन्यजीव अभयारण्य हे उत्तर प्रदेशातील लखीमपूर खेरी जिल्ह्यात स्थित असून ते प्रसिद्ध दुधवा व्याघ्र प्रकल्पाचा (Dudhwa Tiger Reserve) एक अत्यंत महत्त्वाचा भाग आहे. १९७२ मध्ये स्थापन झालेले हे अभयारण्य सुमारे २०० चौरस किलोमीटर क्षेत्रात पसरलेले असून ते शारदा नदीच्या काठावर वसलेले आहे. या अभयारण्याची भौगोलिक रचना घनदाट साल वृक्षांची जंगले, विस्तीर्ण गवताळ प्रदेश (Terai Grasslands) आणि दलदलीच्या क्षेत्रांनी (Swamps) बनलेली आहे, ज्यामुळे हे ठिकाण विविध वन्यजीवांसाठी एक सुरक्षित आश्रयस्थान ठरते.

जैवविविधतेच्या दृष्टीने किशनपूर अभयारण्य अत्यंत संपन्न आहे. हे अभयारण्य विशेषतः वाघ, बिबट्या आणि 'दलदलीचा हरीण' (Swamp Deer/Barasingha) यांच्या संरक्षणासाठी ओळखले जाते. याशिवाय येथे चितळ, सांबर, रानडुक्कर आणि हत्तींचा वावरही मोठ्या प्रमाणावर आढळतो. पक्षी निरीक्षकांसाठी हे एक उत्तम ठिकाण आहे; येथील झाडी आणि जलसाठ्यांच्या परिसरात शेकडो प्रजातींचे स्थानिक व स्थलांतरित पक्षी पाहायला मिळतात. येथील 'झाडी ताल' (Jhadi Tal) हे सरोवर पक्ष्यांच्या निरीक्षणासाठी विशेष प्रसिद्ध आहे.

किशनपूर वन्यजीव अभयारण्य हे तराई क्षेत्रातील पर्यावरणीय समतोल राखण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावते. येथील निसर्गरम्य शांतता आणि वन्यजीवांचा मुक्त संचार पर्यटकांना आकर्षित करतो. दुधवा नॅशनल पार्क आणि कतरनियाघाट वन्यजीव अभयारण्य यांच्याशी जोडलेले असल्यामुळे वन्यजीवांच्या स्थलांतरासाठी आणि वंशवृद्धीसाठी हे एक उत्तम नैसर्गिक कॉरिडोर म्हणून कार्य करते. संरक्षित वनक्षेत्र आणि समृद्ध निसर्ग संपत्तीमुळे हे उत्तर प्रदेशातील वन्यजीव संवर्धनाचे एक प्रमुख केंद्र मानले जाते.

६१..सोहागी बरवा अभयारण्य (महाराजगंज)

सोहागी बरवा वन्यजीव अभयारण्य हे उत्तर प्रदेशातील महाराजगंज जिल्ह्यात भारत-नेपाळ सीमेजवळ वसलेले एक महत्त्वाचे संरक्षित क्षेत्र आहे. १९८७ मध्ये स्थापन झालेले हे अभयारण्य सुमारे ४२८ चौरस किलोमीटर क्षेत्रात पसरलेले असून ते गंडक नदीच्या पश्चिम काठावर स्थित आहे. या अभयारण्याची भौगोलिक रचना वैशिष्ट्यपूर्ण असून यात तराई क्षेत्रातील गवताळ प्रदेश, दलदलीची जमीन आणि घनदाट पानझडीची जंगले यांचा समावेश होतो. हे अभयारण्य प्रामुख्याने सात वनपरिक्षेत्रांमध्ये विभागलेले आहे.

जैवविविधतेच्या दृष्टीने सोहागी बरवा अत्यंत समृद्ध मानले जाते. येथे वाघ, बिबट्या, चितळ, सांबर, रानडुक्कर आणि नीलगाय यांसारखे प्राणी नैसर्गिक अधिवासात आढळतात. विशेष म्हणजे, नेपाळमधील चितवन नॅशनल पार्क आणि वाल्मिकी व्याघ्र प्रकल्पाच्या जवळ असल्याने वन्यजीवांच्या नैसर्गिक स्थलांतरासाठी हा एक महत्त्वाचा दुवा मानला जातो. येथे गंडक नदीच्या पात्रामुळे विविध प्रकारचे जलचर आणि मगरींचे अस्तित्वही पाहायला मिळते.

पक्षीप्रेमींसाठी हे अभयारण्य एक उत्तम केंद्र आहे, कारण येथे स्थानिक आणि स्थलांतरित पक्ष्यांच्या अनेक प्रजाती आढळतात. निसर्गरम्य वातावरण, शांतता आणि तराईची वैशिष्ट्यपूर्ण वनसंपदा यामुळे हे अभयारण्य उत्तर प्रदेशातील वन्यजीव पर्यटनाच्या नकाशावर महत्त्वाचे स्थान राखून आहे. गंडक नदीचे विस्तीर्ण पात्र आणि त्याभोवतीचा हिरवागार परिसर पर्यटकांना आणि निसर्गप्रेमींना आकर्षित करतो.

६२..सुहेलवा अभयारण्य (श्रावस्ती/बलरामपूर)

सुहेलवा वन्यजीव अभयारण्य हे उत्तर प्रदेशातील श्रावस्ती आणि बलरामपूर जिल्ह्यांमध्ये भारत-नेपाळ सीमेवर वसलेले एक निसर्गरम्य आणि महत्त्वाचे संरक्षित क्षेत्र आहे. १९८८ मध्ये स्थापन झालेले हे अभयारण्य सुमारे ४५२ चौरस किलोमीटर क्षेत्रात पसरलेले असून ते हिमालयाच्या पायथ्याशी असलेल्या तराई प्रदेशाचा एक भाग आहे. या अभयारण्याचे नाव प्राचीन काळातील राजा सुहेलदेव यांच्या नावावरून ठेवण्यात आले आहे. येथील भौगोलिक रचना प्रामुख्याने घनदाट साल वृक्षांची जंगले, विस्तीर्ण गवताळ प्रदेश आणि विविध नैसर्गिक तलावांनी नटलेली आहे.

जैवविविधतेच्या बाबतीत सुहेलवा अभयारण्य अत्यंत श्रीमंत आहे. येथे वाघ, बिबट्या, चितळ, सांबर, अस्वल आणि रानडुक्कर यांसारखे प्राणी मोठ्या संख्येने आढळतात. हे अभयारण्य नेपाळमधील 'रॉयल बर्दिया नॅशनल पार्क' ला लागून असल्यामुळे वन्यजीवांच्या मुक्त संचारासाठी हा एक महत्त्वाचा नैसर्गिक कॉरिडोर मानला जातो. तसेच, येथे अनेक प्रकारचे सरपटणारे प्राणी आणि कीटकांचे वैविध्य पाहायला मिळते.

पक्षीप्रेमींसाठी हे अभयारण्य विशेष आकर्षणाचे केंद्र आहे. येथे चित्तपौर (Chittaurgarh) आणि कोहिवा (Kohwa) यांसारख्या अनेक नैसर्गिक तलावांमुळे देशी तसेच हिवाळ्यात सायबेरियातून येणाऱ्या स्थलांतरित पक्ष्यांचा वावर असतो. निसर्ग पर्यटनाच्या (Eco-tourism) दृष्टीने येथे वन विश्रामगृहांची सुविधा उपलब्ध असून, शांतता आणि हिरवाईचा अनुभव घेण्यासाठी पर्यटक येथे भेट देतात. उत्तर प्रदेशातील पर्यावरणीय समतोल राखण्यासाठी आणि भारत-नेपाळ सीमेवरील वनसंपदेचे रक्षण करण्यासाठी सुहेलवा अभयारण्याला विशेष महत्त्व आहे.

६३..नवाबगंज पक्षी अभयारण्य (उन्नाव)

नवाबगंज पक्षी अभयारण्य हे उत्तर प्रदेशातील उन्नाव जिल्ह्यात कानपूर-लखनौ महामार्गावर स्थित एक अत्यंत लोकप्रिय आणि महत्त्वपूर्ण संरक्षित क्षेत्र आहे. १९८४ मध्ये स्थापन झालेल्या या अभयारण्याला २०१५ मध्ये 'शहीद चंद्रशेखर आझाद पक्षी अभयारण्य' असे नवीन नाव देण्यात आले. हे अभयारण्य सुमारे २ चौरस किलोमीटरच्या परिसरात पसरलेल्या एका मोठ्या नैसर्गिक सरोवराभोवती केंद्रित असून, पक्षी निरीक्षकांसाठी हे उत्तर भारतातील एक प्रमुख केंद्र मानले जाते. २०१९ मध्ये या क्षेत्राला आंतरराष्ट्रीय महत्त्वाची पाणथळ जागा म्हणून 'रामसर स्थळ' (Ramsar Site) हा दर्जा बहाल करण्यात आला आहे.

जैवविविधतेच्या दृष्टीने हे अभयारण्य विशेषतः स्थलांतरित पक्ष्यांसाठी प्रसिद्ध आहे. दरवर्षी हिवाळ्यात सायबेरिया आणि मध्य आशियातील थंड प्रदेशातून हजारो किलोमीटरचा प्रवास करून विविध प्रजातींचे पक्षी येथे वास्तव्यास येतात. यात प्रामुख्याने ग्रेलेग गूज, पिंटेल, कॉमन टील, रेड-क्रिस्टेड पोचार्ड आणि विविध प्रकारचे क्रौंच (Cranes) पाहायला मिळतात. स्थानिक पक्ष्यांमध्ये सारस क्रौंच, किंगफिशर आणि बदकांच्या अनेक प्रजाती येथे वर्षभर आढळतात. पक्ष्यांव्यतिरिक्त, येथे हरिण उद्यान (Deer Park) देखील आहे, जिथे चितळ आणि इतर काही प्राणी पाहायला मिळतात.

नवाबगंज अभयारण्य हे निसर्ग पर्यटनाच्या दृष्टीने उत्तम विकसित करण्यात आले आहे. येथे पर्यटकांना पक्षी निरीक्षणासाठी वॉच टॉवर्स, निसर्ग मार्ग (Nature trails) आणि नौकाविहाराची सुविधा उपलब्ध आहे. लखनौ आणि कानपूर या मोठ्या शहरांच्या जवळ असल्यामुळे सुट्टीच्या दिवशी निसर्गप्रेमी आणि शालेय सहलींसाठी हे एक उत्तम ठिकाण ठरते. पर्यावरणीय शिक्षण आणि पाणथळ जमिनीच्या संवर्धनासाठी हे अभयारण्य एक महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावत असून, उत्तर प्रदेशच्या नैसर्गिक वारशात याचे स्थान अढळ आहे.

६४..ओखला पक्षी अभयारण्य (Okhla Bird Sanctuary)

हे उत्तर प्रदेश राज्यातील गौतम बुद्ध नगर (नोएडा) जिल्ह्यात आणि दिल्ली-उत्तर प्रदेश सीमेवर यमुना नदीच्या पात्रात वसलेले एक महत्त्वपूर्ण संरक्षित क्षेत्र आहे. सुमारे ४ वर्ग किलोमीटर क्षेत्रात पसरलेले हे अभयारण्य प्रामुख्याने मानवनिर्मित असून, यमुना नदीवर बांधलेल्या ओखला बॅरेजमुळे निर्माण झालेल्या पाणथळ जागेमुळे (Wetlands) हे एक समृद्ध परिसंस्थेचे केंद्र बनले आहे. १९९० मध्ये उत्तर प्रदेश सरकारने याला अधिकृतपणे पक्षी अभयारण्य म्हणून घोषित केले. शहरी कोलाहलाच्या अगदी जवळ असूनही, हे अभयारण्य निसर्गप्रेमी आणि पक्षीनिरीक्षकांसाठी एक शांत आणि महत्त्वाचे ठिकाण मानले जाते.

या अभयारण्याचे मुख्य वैशिष्ट्य म्हणजे येथे आढळणारी पक्ष्यांची प्रचंड विविधता. येथे पक्ष्यांच्या ३०० हून अधिक प्रजातींची नोंद करण्यात आली आहे, ज्यामध्ये प्रामुख्याने जलचर पक्ष्यांचा समावेश होतो. हिवाळ्याच्या काळात सायबेरिया आणि मध्य आशियातून मोठ्या संख्येने स्थलांतरित पक्षी येथे येतात, ज्यात उत्तर पिंटेल, कॉमन टील, शोव्हेलर आणि विविध जातींच्या बदकांचा समावेश असतो. तसेच, येथे 'ब्लॅक-बेलिड टर्न' आणि 'ग्रेटर स्पॉटेड ईगल' यांसारखे दुर्मिळ पक्षीही पाहायला मिळतात. वनस्पतींच्या बाबतीत येथे पाणथळ जागांमधील वनस्पती, बाभळीची झाडे आणि विस्तीर्ण गवताळ प्रदेश आढळतो. दिल्ली-एनसीआर (NCR) प्रदेशातील पर्यावरणाचे रक्षण करण्यासाठी आणि यमुनेच्या खोऱ्यातील जैवविविधता टिकवून ठेवण्यासाठी ओखला पक्षी अभयारण्य अत्यंत मोलाची भूमिका बजावते.

६५..समसपूर पक्षी अभयारण्य (रायबरेली)

समसपूर पक्षी अभयारण्य हे उत्तर प्रदेशातील रायबरेली जिल्ह्यात सलोन जवळ स्थित असलेले एक अत्यंत महत्त्वाचे पक्षी अभयारण्य आहे. १९८७ मध्ये स्थापन झालेले हे अभयारण्य सुमारे ८ चौरस किलोमीटर क्षेत्रात पसरलेले असून ते सहा नैसर्गिक तलावांच्या समूहाने बनलेले आहे. या पाणथळ क्षेत्राचे पर्यावरणीय महत्त्व लक्षात घेऊन याला 'रामसर स्थळ' (Ramsar Site) म्हणून घोषित करण्यात आले आहे. हे अभयारण्य प्रामुख्याने विविध प्रजातींच्या स्थानिक आणि स्थलांतरित पक्ष्यांच्या संवर्धनासाठी ओळखले जाते.

जैवविविधतेच्या दृष्टीने समसपूर अभयारण्य हे पक्षीप्रेमींसाठी नंदनवन आहे. दरवर्षी हिवाळ्यात येथे सायबेरिया आणि इतर थंड देशांतून २५० हून अधिक प्रजातींचे स्थलांतरित पक्षी येतात. यात प्रामुख्याने पिनटेल, कॉमन टील, युरेशियन विजन, नूबेरियन क्रेन आणि विविध प्रकारचे बदक पाहायला मिळतात. स्थानिक पक्ष्यांमध्ये सारस क्रौंच, बदके, किंगफिशर आणि बगळ्यांच्या विविध प्रजातींचे येथे कायमस्वरूपी वास्तव्य असते. या जलाशयांमध्ये माशांच्या ४० हून अधिक प्रजाती आढळतात, ज्या पक्ष्यांसाठी नैसर्गिक खाद्य म्हणून उपलब्ध असतात.

निसर्ग पर्यटनाच्या दृष्टीने समसपूर अभयारण्य हे एक शांत आणि रमणीय ठिकाण आहे. येथील विस्तीर्ण जलसाठे आणि त्याभोवतीची हिरवळ पर्यटकांना निसर्गाच्या जवळ नेणारा अनुभव देतात. पक्षी निरीक्षणाव्यतिरिक्त, या क्षेत्रातील जैवविविधता टिकवून ठेवण्यासाठी आणि पाणथळ जमिनीच्या संरक्षणासाठी स्थानिक प्रशासन आणि वन विभाग सातत्याने प्रयत्नशील असतात. उत्तर प्रदेशातील नैसर्गिक सौंदर्याचा आणि पक्षी वैभवाचा वारसा जपणाऱ्या प्रमुख केंद्रांमध्ये समसपूर अभयारण्याचा समावेश होतो.

६६..सांडी पक्षी अभयारण्य (हरदोई)

सांडी पक्षी अभयारण्य हे उत्तर प्रदेशातील हरदोई जिल्ह्यात स्थित असलेले एक अत्यंत महत्त्वपूर्ण आणि निसर्गरम्य पक्षी अभयारण्य आहे. १९९० मध्ये स्थापन झालेले हे अभयारण्य सुमारे ३ चौरस किलोमीटर क्षेत्रात पसरलेले असून, ते प्रामुख्याने एका नैसर्गिक सरोवराभोवती (ज्याला 'दहर झील' असेही म्हटले जाते) केंद्रित आहे. या पाणथळ क्षेत्राचे जागतिक पर्यावरणीय महत्त्व विचारात घेऊन याला 'रामसर स्थळ' (Ramsar Site) म्हणून घोषित करण्यात आले आहे. या अभयारण्याला 'दहर' या स्थानिक नावानेही ओळखले जाते.

जैवविविधतेच्या बाबतीत सांडी अभयारण्य हे विशेषतः स्थलांतरित पक्ष्यांसाठी प्रसिद्ध आहे. दरवर्षी हिवाळ्याच्या काळात येथे सायबेरिया आणि युरोपमधील थंड प्रदेशातून हजारो स्थलांतरित पक्षी येतात. यात प्रामुख्याने 'ब्रह्मणी बदक' (Brahminy Duck), पिंटेल, कॉमन टील आणि मल्लार्ड यांसारख्या प्रजातींचा समावेश असतो. स्थानिक पक्ष्यांमध्ये भारताचा राष्ट्रीय पक्षी मोर आणि उत्तर प्रदेशचा राज्य पक्षी 'सारस क्रौंच' (Sarus Crane) येथे मोठ्या संख्येने पाहायला मिळतात. या सरोवरातील मासे आणि जलचर वनस्पती पक्ष्यांसाठी उत्तम खाद्य पुरवतात.

पर्यावरणीय पर्यटनाच्या (Eco-tourism) दृष्टीने हे अभयारण्य अत्यंत महत्त्वाचे आहे. दरवर्षी ऑक्टोबर ते मार्च या काळात पक्षी निरीक्षकांसाठी आणि पर्यटकांसाठी हे आकर्षणाचे केंद्र असते. येथील शांत वातावरण आणि सरोवराच्या काठावरील हिरवळ मनाला प्रसन्न करणारी आहे. सरोवराचे पाणी आणि परिसरातील जैवविविधता टिकवून ठेवण्यासाठी स्थानिक प्रशासन विशेष लक्ष देते. उत्तर प्रदेशातील प्रमुख पक्षी अभयारण्यांच्या यादीत सांडी अभयारण्याने आपले एक वेगळे आणि महत्त्वाचे स्थान निर्माण केले आहे.

६७..बखिरा अभयारण्य (संत कबीर नगर)

बखिरा वन्यजीव अभयारण्य हे उत्तर प्रदेशातील संत कबीर नगर जिल्ह्यात स्थित असून ते पूर्व उत्तर प्रदेशातील सर्वात मोठे नैसर्गिक पूरक्षेत्र (Floodplain) मानले जाते.

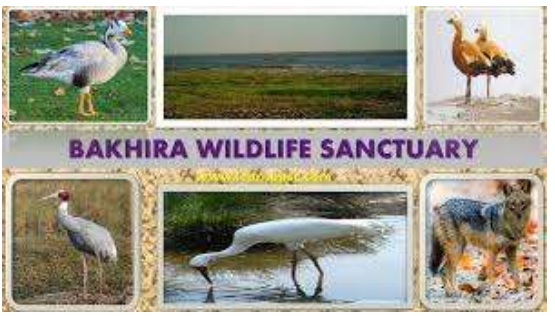

१९८० मध्ये स्थापन झालेले हे अभयारण्य सुमारे २९ चौरस किलोमीटर क्षेत्रात पसरलेले असून ते प्रामुख्याने एका विस्तीर्ण सरोवराभोवती केंद्रित आहे. या पाणथळ क्षेत्राचे महत्त्व लक्षात घेऊन फेब्रुवारी २०२२ मध्ये याला 'रामसर स्थळ' (Ramsar Site) म्हणून घोषित करण्यात आले आहे. हे अभयारण्य स्थानिक भाषेत 'बखिरा ताल' म्हणूनही ओळखले जाते.

जैवविविधतेच्या दृष्टीने बखिरा अभयारण्य हे पक्ष्यांसाठी नंदनवन आहे. दरवर्षी हिवाळ्यात येथे मध्य आशिया आणि सायबेरियातून हजारो स्थलांतरित पक्षी येतात. यात प्रामुख्याने 'जांभळी पाणकोंबडी' (Purple Swamphen) मोठ्या संख्येने आढळते, जी या अभयारण्याचे मुख्य आकर्षण आहे. याशिवाय सारस क्रौंच, विविध प्रकारचे बदक, किंगफिशर आणि बगळ्यांच्या अनेक प्रजाती येथे पाहायला मिळतात. या सरोवरातील गोड्या पाण्याचे मासे पक्ष्यांसाठी मुबलक खाद्य उपलब्ध करून देतात.

निसर्ग पर्यटनाच्या दृष्टीने हे एक उत्तम केंद्र असून, येथील शांत जलाशय आणि त्याभोवती पसरलेली हिरवळ पर्यटकांना आकर्षित करते. हे अभयारण्य केवळ पक्ष्यांच्या संरक्षणासाठीच नव्हे, तर परिसरातील भूजल पातळी राखण्यासाठी आणि पर्यावरणाचा समतोल राखण्यासाठीही अत्यंत महत्त्वाचे आहे. स्थानिक समुदायासाठी हे सरोवर मासेमारी आणि सिंचनाचा एक प्रमुख स्रोत असून, वन्यजीव आणि मानवी गरजा यांचा मेळ घालणारे हे उत्तर प्रदेशातील एक वैशिष्ट्यपूर्ण संरक्षित क्षेत्र आहे.

६८..सुर सरोवर पक्षी अभयारण्य (आग्रा)

सुर सरोवर पक्षी अभयारण्य हे उत्तर प्रदेशातील आग्रा जिल्ह्यात दिल्ली-आग्रा

राष्ट्रीय महामार्गावर स्थित एक अत्यंत महत्त्वाचे आणि निसर्गरम्य अभयारण्य आहे. १९९१ मध्ये स्थापन झालेले हे अभयारण्य सुमारे ७.१३ चौरस किलोमीटर क्षेत्रात पसरलेले असून ते प्रामुख्याने 'कीठम तलाव' (Keetham Lake) या विस्तीर्ण मानवनिर्मित सरोवराभोवती केंद्रित आहे. या पाणथळ क्षेत्राचे आंतरराष्ट्रीय महत्त्व लक्षात घेऊन २०२० मध्ये याला 'रामसर स्थळ' (Ramsar Site) म्हणून घोषित करण्यात आले आहे.

जैवविविधतेच्या दृष्टीने हे अभयारण्य अत्यंत संपन्न आहे. येथे स्थानिक आणि स्थलांतरित पक्ष्यांच्या १६५ हून अधिक प्रजातींची नोंद झाली आहे. हिवाळ्यात सायबेरिया आणि मध्य आशियातून येथे मोठ्या संख्येने पक्षी येतात, ज्यामध्ये प्रामुख्याने चमचा (Spoonbill), सायबेरियन क्रौंच, विविध प्रकारचे बदक आणि बगळे आढळतात. या अभयारण्याचे एक विशेष आकर्षण म्हणजे येथे असलेले 'अस्वल संरक्षण केंद्र' (Sloth Bear Rescue Center), जे जगातील अशा प्रकारचे सर्वात मोठे केंद्र मानले जाते. येथे जखमी किंवा मानवी वस्तीतून

वाचवलेल्या अस्वलांचे पुनर्वसन केले जाते.

पर्यटनाच्या दृष्टीने सुर सरोवर हे आग्रा येथील ताजमहाल नंतरचे एक प्रमुख आकर्षण ठरत आहे. सरोवराच्या काठावरील हिरवाई, पक्षी निरीक्षणासाठी असलेले वॉच टॉवर्स आणि शांत वातावरण पर्यटकांना भुरळ घालते. आग्रा शहराच्या जवळ असल्यामुळे निसर्गप्रेमी, छायाचित्रकार आणि शालेय सहलींसाठी हे एक उत्तम ठिकाण आहे. चंबळ आणि यमुना नद्यांच्या जवळ असल्याने या संपूर्ण क्षेत्राचा पर्यावरणीय समतोल राखण्यात या अभयारण्याचा वाटा मोठा आहे.

६९..दुधवा व्याघ्र प्रकल्प

दुधवा व्याघ्र प्रकल्प (Dudhwa Tiger Reserve) हा उत्तर प्रदेशातील लखीमपूर खेरी आणि बहराइच जिल्ह्यांमध्ये भारत-नेपाळ सीमेवर वसलेला एक

अत्यंत महत्त्वाचा आणि जागतिक स्तरावर प्रसिद्ध व्याघ्र प्रकल्प आहे. सुमारे १,२८४ चौरस किलोमीटर क्षेत्रात पसरलेल्या या प्रकल्पात प्रामुख्याने दुधवा राष्ट्रीय उद्यान, किशनपूर वन्यजीव अभयारण्य आणि कतरनियाघाट वन्यजीव अभयारण्य यांचा समावेश होतो. तराई क्षेत्रातील हा एकमेव असा भूभाग आहे जिथे नैसर्गिक परिसंस्था अजूनही तिच्या मूळ स्वरूपात जपली गेली आहे.

जैवविविधतेच्या दृष्टीने दुधवा व्याघ्र प्रकल्प हा विलक्षण संपन्न आहे. हे क्षेत्र प्रामुख्याने वाघ आणि 'दलदलीचा हरीण' (Swamp Deer/Barasingha) यांच्यासाठी मुख्य निवासस्थान मानले जाते; विशेष म्हणजे जगातील दलदलीच्या

हरणांची निम्म्याहून अधिक संख्या याच परिसरात आढळते. याशिवाय येथे बिबट्या, आशियाई हत्ती, अस्वल, चितळ आणि सांबर यांसारखे प्राणी मोठ्या प्रमाणात आहेत. दुधवामध्ये एकशिंगी गेंड्यांच्या पुनर्वसनाचा प्रकल्प अत्यंत यशस्वी ठरला असून, गेंड्यांचे दर्शन हे येथील पर्यटकांचे मुख्य आकर्षण असते. पक्षीप्रेमींसाठी देखील हे एक नंदनवन असून येथे बंगाल फ्लोरिकनसारख्या दुर्मिळ पक्ष्यांसह ४५० हून अधिक प्रजातींच्या पक्ष्यांची नोंद झाली आहे.

या व्याघ्र प्रकल्पाची भौगोलिक रचना घनदाट 'साल' वृक्षांची जंगले, विस्तीर्ण गवताळ प्रदेश आणि नैसर्गिक दलदलीच्या क्षेत्रांनी बनलेली आहे. सुहेली आणि मोहना नद्यांचे पाणी या जंगलांना बारमाही हिरवेगार ठेवते. निसर्गप्रेमी आणि संशोधकांसाठी दुधवा हे उत्तर प्रदेशातील सर्वात महत्त्वाचे पर्यावरणीय केंद्र असून, उत्तर भारतातील नैसर्गिक साखळी आणि वाघांच्या वंशवृद्धीसाठी या संरक्षित क्षेत्राला अनन्यसाधारण महत्त्व आहे.

७०..पिलीभीत व्याघ्र प्रकल्प

पिलीभीत व्याघ्र प्रकल्प हे उत्तर प्रदेश राज्यातील पिलीभीत आणि लखीमपूर खेरी जिल्ह्यांमध्ये भारत-नेपाळ सीमेवर वसलेले एक अत्यंत महत्त्वाचे निसर्ग क्षेत्र आहे. हिमालयाच्या पायथ्याशी असलेल्या तराई प्रदेशाचा हा भाग त्याच्या अद्वितीय जैवविविधतेसाठी ओळखला जातो. या जंगलात प्रामुख्याने सालची घनदाट झाडे, विस्तीर्ण गवताळ प्रदेश (Grasslands) आणि दलदलीचे क्षेत्र आढळते, जे वन्यजीवांच्या अधिवासासाठी

अत्यंत पोषक आहे. या अभयारण्यातून शारदा आणि घाघरा यांसारख्या नद्या वाहतात, ज्यामुळे येथील जमीन सुपीक आणि पाणीपुरवठा बाराही महिने उपलब्ध असतो.

वन्यजीवांच्या दृष्टीने हा प्रकल्प अत्यंत समृद्ध असून येथे वाघ, बिबट्या, बाराशिंगा, चितळ आणि रानडुक्कर यांसारखे प्राणी मोठ्या संख्येने आढळतात. विशेष म्हणजे, २०१० ते २०२० या दहा वर्षांच्या कालावधीत वाघांची संख्या लक्षणीयरीत्या दुप्पट केल्याबद्दल या प्रकल्पाला मानाचा आंतरराष्ट्रीय 'TX2' पुरस्कार देऊन गौरविण्यात आले आहे. तसेच, येथे बंगाल फ्लोरिकन आणि विविध स्थलांतरित पक्ष्यांचे वास्तव्य असते, ज्यामुळे पक्षी निरीक्षकांसाठी हे एक नंदनवन ठरले आहे. उत्तर प्रदेशातील पर्यावरण संतुलन राखण्यात आणि व्याघ्र संवर्धनाच्या जागतिक मोहिमेत पिलीभीत व्याघ्र प्रकल्पाचे योगदान अत्यंत मोलाचे आहे.

७१..अमानगड व्याघ्र प्रकल्प (जिम कॉर्बेट नॅशनल पार्कचा बफर झोन)

अमानगड व्याघ्र प्रकल्प हा उत्तर प्रदेशातील बिजनौर जिल्ह्यात स्थित असून तो उत्तराखंडमधील प्रसिद्ध जिम कॉर्बेट नॅशनल पार्कचा दक्षिण विस्तार मानला जातो. सुमारे ९५ चौरस किलोमीटर क्षेत्रात पसरलेला हा व्याघ्र प्रकल्प पूर्वी कॉर्बेट नॅशनल

पार्कचाच भाग होता, परंतु उत्तराखंड राज्याच्या निर्मितीनंतर हा भाग उत्तर प्रदेश प्रशासनाकडे आला. या क्षेत्राचे भौगोलिक आणि पर्यावरणीय महत्त्व लक्षात घेऊन २०१२ मध्ये याला अधिकृतपणे 'व्याघ्र प्रकल्प' (Tiger Reserve) म्हणून घोषित करण्यात आले. हे क्षेत्र

मुख्यत्वे करून कॉर्बेट पार्क आणि उत्तर प्रदेशातील इतर वनक्षेत्रांना जोडणारा एक महत्त्वाचा 'वाइल्डलाईफ कॉरिडोर' म्हणून ओळखला जातो.

जैवविविधतेच्या दृष्टीने अमानगड अत्यंत समृद्ध आहे. येथे वाघांचे वास्तव्य मोठ्या प्रमाणावर असून, कॉर्बेट पार्कमधून वाघांचे आणि हत्तींचे सातत्याने स्थलांतर होत असते. वाघांशिवाय येथे बिबट्या, आशियाई हत्ती, रानडुक्कर, चितळ, सांबर आणि विविध प्रकारचे सरपटणारे प्राणी आढळतात. येथील वनस्पतींमध्ये प्रामुख्याने साल, खैर आणि शिसमच्या झाडांची घनदाट जंगले असून, तराई प्रदेशातील विस्तीर्ण गवताळ प्रदेश वन्यजीवांना उत्तम नैसर्गिक अधिवास पुरवतो.

अमानगड व्याघ्र प्रकल्प हा पर्यावरण पर्यटनाच्या (Eco-tourism) दृष्टीने हळूहळू विकसित होत आहे. येथे पर्यटकांना जीप सफारीच्या माध्यमातून वन्यजीवांचे दर्शन घेता येते. जिम कॉर्बेट नॅशनल पार्कच्या शेजारी असूनही येथे पर्यटकांची गर्दी तुलनेने कमी असल्याने, निसर्गप्रेमींना शांत वातावरणात वन्यजीवांचे निरीक्षण करण्याची संधी मिळते. उत्तर प्रदेशातील व्याघ्र संवर्धन मोहिमेत आणि हिमालयाच्या पायथ्याशी असलेल्या तराई क्षेत्रातील पर्यावरणीय समतोल राखण्यात अमानगड व्याघ्र प्रकल्पाचे योगदान अत्यंत मोलाचे आहे.

७२..राणीपूर व्याघ्र प्रकल्प

राणीपूर व्याघ्र प्रकल्प हा उत्तर प्रदेशातील चित्रकूट जिल्ह्यात स्थित असून तो राज्यातील चौथा आणि बुंदेलखंड क्षेत्रातील पहिला व्याघ्र प्रकल्प आहे. सुमारे ५२९ चौरस किलोमीटर क्षेत्रात पसरलेल्या या

प्रकल्पाला ऑक्टोबर २०२२ मध्ये अधिकृतपणे व्याघ्र प्रकल्पाचा दर्जा देण्यात आला. हा प्रकल्प मध्य प्रदेशातील पन्ना व्याघ्र प्रकल्पाच्या अगदी जवळ असून, वाघांच्या नैसर्गिक हालचाली आणि त्यांच्या संरक्षणासाठी हा एक महत्त्वाचा दुवा (Corridor) मानला जातो. या क्षेत्राची भौगोलिक रचना विंध्य पर्वत रांगांच्या डोंगराळ भागांनी आणि पानझडीच्या जंगलांनी नटलेली आहे.

जैवविविधतेच्या दृष्टीने राणीपूर व्याघ्र प्रकल्प अत्यंत वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. जरी येथे वाघांचे कायमस्वरूपी वास्तव्य कमी असले, तरी पन्ना व्याघ्र प्रकल्पातून वाघ वारंवार या भागात येत असतात. वाघांव्यतिरिक्त येथे बिबट्या, अस्वल, सांबर, चितळ, काळवीट, चौसिंगा आणि रानकुत्रे मोठ्या प्रमाणात आढळतात. कोरड्या पानझडीच्या जंगलामुळे येथे बांबू आणि खैर यांसारख्या वनस्पतींची अधिकता असून, हे क्षेत्र विविध प्रकारच्या सरपटणाऱ्या प्राण्यांसाठी आणि पक्ष्यांसाठी सुरक्षित आश्रयस्थान आहे.

चित्रकूट सारख्या ऐतिहासिक आणि धार्मिक महत्त्वाच्या क्षेत्राजवळ असल्याने या व्याघ्र प्रकल्पाला पर्यटनाच्या दृष्टीनेही मोठे महत्त्व प्राप्त होत आहे. बुंदेलखंडमधील पर्यावरणाचे रक्षण करणे, भूजल पातळी राखणे आणि वाघांच्या सुरक्षित स्थलांतरासाठी मार्ग उपलब्ध करून देणे ही या प्रकल्पाची मुख्य उद्दिष्टे आहेत. नैसर्गिक धबधबे आणि डोंगराळ सौंदर्यामुळे हे ठिकाण वन्यजीव प्रेमींसाठी एक नवीन आकर्षण केंद्र ठरत आहे. उत्तर प्रदेशातील व्याघ्र संवर्धनाच्या मोहिमेला या प्रकल्पामुळे मोठी बळकटी मिळाली आहे.

१. प्रमुख वन्यप्राणी (Major Wild Animals)

राज्यातील वेगवेगळ्या भौगोलिक परिस्थितीनुसार खालील प्राण्यांचे वास्तव्य प्रामुख्याने आढळते:

अ) हिंस्र व मांसाहारी प्राणी (Carnivores)

- **बेंगॉल टायगर (पट्टेदार वाघ):** दुधवा राष्ट्रीय उद्यान (Dudhwa National Park) आणि पीलीभीत व्याघ्र प्रकल्पात वाघांची संख्या लक्षणीय आहे.
- **बिबट्या (Leopard):** कतर्नियाघाट, चंद्रप्रभा आणि विंध्य पर्वतरांगांच्या जंगलात प्रामुख्याने आढळतात.
- **इतर हिंस्र प्राणी:** लांडगा (Wolf), तरस (Hyena), कोल्हा (Jackal), आणि जंगली मांजर (Wild Cat).

ब) शाकाहारी आणि खूर असलेले प्राणी (Herbivores & Ungulates)

- **बाराशिंगा (Swamp Deer):** हा उत्तर प्रदेशाचा **राज्य प्राणी** आहे. हा दलदलीच्या भागात राहणारा हरीण असून, दुधवा आणि किशनपूर अभयारण्यात याचे मुख्य वास्तव्य आहे.
- **एकशिंगी गेंडा (Greater One-horned Rhinoceros):** दुधवा राष्ट्रीय उद्यानातील तराईच्या दलदलीत गेंड्यांचे यशस्वी पुनर्वसन करण्यात आले आहे.
- **आशियाई हत्ती (Asian Elephant):** भारत-नेपाळ सीमेवरील कतर्नियाघाट आणि बिजनौरच्या जंगलात हे प्रामुख्याने स्थलांतर करत असतात.

• **इतर हरणांच्या प्रजाती:** चितळ (Spotted Deer), सांबर (Sambar), भेकर (Barking Deer) आणि पाडस (Hog Deer).

• **नीलगाय (Blue Bull) व चिंकारा:** मैदानी प्रदेशात आणि बुंदेलखंडच्या कोरड्या भागात हे प्राणी मोठ्या संख्येने आढळतात.

क) जलीय प्राणी (Aquatic & Semi-Aquatic Animals)

• **गंगा नदीतील डॉल्फिन (Gangetic River Dolphin):** गंगा, यमुना आणि चंबळ नद्यांच्या संथ पाण्यात आढळणारा हा दुर्मिळ जलचर आहे.

• **घडियाल (Gharial) व मगर (Mugger Crocodile):** 'राष्ट्रीय चंबळ अभयारण्य' हे घडियाल आणि मगरींच्या संरक्षणासाठी जगप्रसिद्ध आहे.

• **पाणमांजर (Smooth-coated Otter):** राज्यातील नद्या आणि मोठ्या पाणथळ जागी आढळते.

२. प्रमुख पक्षी (Major Birds)

उत्तर प्रदेशात स्थानिक पक्षांसोबतच हिवाळ्यात सायबेरिया आणि मध्य आशियातून येणाऱ्या स्थलांतरित पक्षांची संख्या खूप मोठी असते. राज्यात लाख बहोसी, ओखला, समसपुर आणि सांडी यांसारखी महत्त्वाची पक्षी अभयारण्ये आहेत.

अ) स्थानिक व महत्त्वाचे पक्षी (Resident Birds)

• **सारस क्रौंच (Sarus Crane):** हा उत्तर प्रदेशाचा **राज्य पक्षी** आहे. जगातील सर्वात उंच उडणारा हा पक्षी येथील शेतात आणि पाणथळ जागी जोडीने वावरताना दिसतो.

• **मोर (Peafowl):** भारताचा राष्ट्रीय पक्षी संपूर्ण उत्तर प्रदेशातील ग्रामीण आणि वनक्षेत्रात मोठ्या प्रमाणात आढळतो.

• **ग्रेट इंडियन हॉर्नबिल व घुबड:** जंगलांमध्ये 'ग्रेट इंडियन हॉर्नबिल्ड' तसेच 'इंडियन हॉर्नड आउल' (पिंगळा/घुबड) आढळतात.

• **जलपक्षी:** कमळ पक्षी (Pheasant-tailed Jacana), जांभळी पाणकोंबडी (Purple Swamphen), आणि वेगवेगळ्या प्रजातींचे खंड्या (Kingfishers).

ब) हिवाळी स्थलांतरित पक्षी (Migratory Birds)

नोव्हेंबर ते मार्च दरम्यान लाखो परदेशी पक्षी येथील पाणथळ जागांवर (Wetlands) मुक्कामास येतात:

• **पेंटेड स्टॉर्क (चित्रीत करकोचा):** नवाबगंज आणि ओखला पक्षी अभयारण्यात यांचे मोठे थवे दिसतात.

• **हंस आणि बदके (Geese & Ducks):** बार-हेडेड गूस (Bar-headed Geese), पेंटेल (Pintail), स्पूनबिल (Spoonbill) आणि गडवाल (Gadwall).

इतर पक्षी: चमचा (Spoonbill), कांडेकर (Black-necked Stork) आणि करकोचे (Storks).

||उत्तराखंड||

उत्तराखंड हे राज्य हिमालयाच्या कुशीत वसलेले असल्यामुळे येथील वन्यजीव आणि पक्षी वैभव अत्यंत समृद्ध आणि वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. येथील सखल तराई प्रदेशापासून ते थेट बर्फाच्छादित उच्च हिमालयापर्यंत विविध प्रकारच्या प्रजाती आढळतात.

जिम कॉर्बेट राष्ट्रीय उद्यान (भारतातील पहिले राष्ट्रीय उद्यान), राजाजी राष्ट्रीय उद्यान, नंदा देवी राष्ट्रीय उद्यान आणि व्हॅली ऑफ फ्लॉवर्स (फुलांची दरी) ही येथील प्रमुख संरक्षित क्षेत्रे आहेत.

७३..गंगोत्री राष्ट्रीय उद्यान (Gangotri National Park)

उत्तराखंड राज्यातील उत्तरकाशी जिल्ह्यात भारत-चीन सीमेला लागून हे राष्ट्रीय उद्यान वसलेले आहे. १९८९ मध्ये स्थापन झालेले हे उद्यान सुमारे २,३९० चौरस किलोमीटर क्षेत्रावर पसरलेले आहे, ज्यामुळे ते उत्तराखंडमधील सर्वात मोठे राष्ट्रीय उद्यान ठरते. हे उद्यान हिमालयातील उच्च उंचीवरील परिसंस्थेचे प्रतिनिधित्व करते.

या उद्यानाचे प्रमुख वैशिष्ट्य म्हणजे येथील 'गौमुख' हे ठिकाण, जिथून गंगा नदीचा उगम (भागीरथी नदी म्हणून) होतो. येथे 'गंगोत्री हिमनदी' (Gangotri Glacier) असून तिच्या सभोवताली उत्तुंग पर्वतशिखरे आणि खोल दऱ्या आहेत. हे ठिकाण हिंदू धर्मातील अतिशय पवित्र स्थळांपैकी एक मानले जाते, ज्यामुळे येथे नैसर्गिक सौंदर्यासोबतच आध्यात्मिक महत्त्वही मोठे आहे.

वनस्पतींच्या बाबतीत येथे अल्पाइन कुरणे आणि शंक्वाकृती वने (Coniferous Forests) आढळतात. देवदार, ओक, स्प्रूस आणि भोजपत्र यांसारखे वृक्ष येथे मोठ्या प्रमाणावर आहेत. पावसाळ्यात येथील कुरणे विविध रंगांच्या रानफुलांनी सजलेली असतात.

प्राणीजीवनाच्या दृष्टीने हे उद्यान अतिशय महत्त्वाचे आहे. येथे जगातील सर्वात दुर्मिळ मानला जाणारा 'हिमबिबट्या' (Snow Leopard) आढळतो. त्याशिवाय हिमालयीन कस्तुरी मृग, भरल (Blue Sheep), हिमालयीन काळवीट, आशियाई काळे अस्वल आणि तपकिरी अस्वल यांचेही येथे वास्तव्य आहे. पक्ष्यांमध्ये

हिमालयीन मोनाल, स्नो कॉक, सोनेरी गरुड आणि विविध प्रकारचे गिधाड येथे पहावयास मिळतात.

हे उद्यान समुद्रसपाटीपासून १,८०० ते ७,०८३ मीटर उंचीवर असल्याने येथील हवामान अतिशय थंड असते. हिवाळ्यात हे क्षेत्र पूर्णपणे बर्फाच्छादित असते, त्यामुळे पर्यटकांसाठी हे उद्यान एप्रिल ते ऑक्टोबर या काळातच खुले असते. निसर्गप्रेमी, ट्रेकर्स आणि तीर्थयात्रींसाठी हे एक विशेष आकर्षण आहे.

७४..व्हॅली ऑफ फ्लॉवर्स राष्ट्रीय उद्यान (Valley of Flowers National Park)

उत्तराखंड राज्यातील चमोली जिल्ह्यात हिमालय पर्वताच्या कुशीत हे अत्यंत सुंदर आणि नयनरम्य राष्ट्रीय उद्यान वसलेले आहे. १९८२ मध्ये याला राष्ट्रीय उद्यानाचा दर्जा देण्यात आला आणि २००५ मध्ये युनेस्कोने (UNESCO) याला 'जागतिक वारसा स्थळ' म्हणून घोषित केले. हे उद्यान समुद्रसपाटीपासून सुमारे ३,३५२ ते ३,६५८ मीटर उंचीवर असून नंदा देवी राष्ट्रीय उद्यानाचा हा एक भाग मानला जातो.

या उद्यानाचे सर्वात मोठे आकर्षण म्हणजे येथे नैसर्गिकरित्या उमलणारी विविध रंगांची फुले. ५०० हून अधिक प्रजातींची रानफुले येथे आढळतात, ज्यात ब्रह्मकमळ, निळी पोपी (Blue Poppy), कोब्रा लिली आणि ऑर्किडच्या विविध जातींचा समावेश होतो. पावसाळ्यात, विशेषतः जुलै ते सप्टेंबर या काळात, संपूर्ण दरी

फुलांच्या विविध रंगांनी आणि सुगंधाने दरवळून जाते, ज्यामुळे याला 'फुलांची दरी' असे नाव पडले आहे.

प्राणीजीवनाच्या दृष्टीनेही हे क्षेत्र महत्त्वाचे आहे. येथे हिमालयीन अस्वल (Black Bear), हिमबिबट्या (Snow Leopard), कस्तुरी मृग, लाल कोल्हा आणि निळी मेंढी (Bharal) यांसारखे दुर्मिळ प्राणी आढळतात. तसेच हिमालयीन मोनाल आणि विविध प्रकारचे रंगीबेरंगी पक्षी येथे पहावयास मिळतात.

हे उद्यान निसर्गप्रेमी आणि गिर्यारोहकांसाठी एक नंदनवनच आहे. ऋषिकेशपासून जोशीमठमार्गे गोविंदघाटपर्यंत पोहोचल्यानंतर पुढे घनघोर जंगलातून पायी ट्रेकिंग करून येथे पोहोचावे लागते. हिवाळ्यात हे संपूर्ण क्षेत्र बर्फाच्छादित असते, त्यामुळे पर्यटकांसाठी हे उद्यान केवळ मे ते ऑक्टोबर या कालावधीतच उघडे असते. निसर्गाची अद्भूत किमया आणि हिमालयाचे अलौकिक सौंदर्य अनुभवण्यासाठी हे एक जागतिक दर्जाचे पर्यटन स्थळ आहे.

७५..नंदा देवी राष्ट्रीय उद्यान (Nanda Devi National Park)

उत्तराखंड राज्यातील चमोली जिल्ह्यात हिमालयातील नंदा देवी शिखर (७,८१६ मीटर) आणि त्याच्या सभोवतालच्या परिसरात हे राष्ट्रीय उद्यान वसलेले आहे. १९८२ मध्ये या उद्यानाची स्थापना झाली आणि १९८८ मध्ये युनेस्कोने (UNESCO) याला 'जागतिक वारसा स्थळ' म्हणून घोषित

केले. पुढे २००५ मध्ये यात 'व्हॅली ऑफ फ्लॉवर्स'चा समावेश करून याचे नाव 'नंदा देवी आणि व्हॅली ऑफ फ्लॉवर्स राष्ट्रीय उद्यान' असे करण्यात आले.

हे उद्यान समुद्रसपाटीपासून सुमारे ३,५०० मीटरपेक्षा जास्त उंचीवर असून ते 'नंदा देवी बायोस्फीअर रिझर्व्ह'चा मुख्य भाग आहे. येथील भौगोलिक रचना अत्यंत दुर्गम आणि चित्तवेधक आहे. ऋषीगंगा नदीचे खोरे आणि नंदा देवी शिखराच्या सभोवताली असलेल्या हिमनद्या (Glaciers) व डोंगररांगांमुळे या उद्यानाला एक नैसर्गिक संरक्षण लाभले आहे.

येथील जैवविविधता अत्यंत दुर्मिळ आणि वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. वनस्पतींच्या बाबतीत येथे उच्च हिमालयातील अल्पाइन कुरणे आणि भोजपत्राची वने आढळतात. प्राणीजीवनामध्ये येथे मुख्यत्वे हिमबिबट्या (Snow Leopard), हिमालयीन कस्तुरी मृग (Musk Deer), भरल (Blue Sheep), हिमालयीन काळवीट आणि आशियाई काळे अस्वल यांचा समावेश होतो. पक्ष्यांच्या प्रजातींमध्ये हिमालयीन मोनाल आणि सोनेरी गरुड हे प्रामुख्याने दिसून येतात.

पर्यावरणाच्या दृष्टीने हे क्षेत्र अत्यंत संवेदनशील असल्याने येथे पर्यटनावर कडक मर्यादा आहेत. मानवी हस्तक्षेप कमीत कमी राहावा यासाठी उद्यानाचा काही भाग पर्यटकांसाठी प्रतिबंधित आहे. निसर्ग अभ्यासक, संशोधक आणि गिर्यारोहकांसाठी हे एक आव्हानात्मक आणि प्रेरणादायी ठिकाण आहे. हिमालयातील परिसंस्थेचे रक्षण करण्याच्या दृष्टीने नंदा देवी राष्ट्रीय उद्यानाचे महत्त्व अनन्यसाधारण आहे.

७६..जिम कॉर्बेट राष्ट्रीय उद्यान

हे भारतातील पहिले आणि सर्वात जुने राष्ट्रीय उद्यान असून ते उत्तराखंडमधील नैनिताल आणि पौडी गढवाल जिल्ह्यांमध्ये हिमालयाच्या पायथ्याशी वसलेले आहे.

१९३६ मध्ये 'हेली नॅशनल पार्क' या नावाने स्थापन झालेल्या या उद्यानाला नंतर प्रसिद्ध निसर्गप्रेमी आणि शिकारी जिम कॉर्बेट यांच्या सन्मानार्थ त्यांचे नाव देण्यात आले. सुमारे ५२० चौरस किलोमीटर क्षेत्रात पसरलेले हे उद्यान भारतातील 'प्रोजेक्ट टायगर' अंतर्गत येणारा पहिला व्याघ्र प्रकल्प आहे. रामगंगा नदी या उद्यानातून वाहते, जी येथील वन्यजीवांना आणि वनसंपदेला जीवनदान देते.

जैवविविधतेच्या बाबतीत जिम कॉर्बेट हे जगातील सर्वोत्तम क्षेत्रांपैकी एक मानले जाते. हे उद्यान प्रामुख्याने 'रॉयल बंगाल टायगर' आणि आशियाई हत्तींच्या मोठ्या संख्येसाठी प्रसिद्ध आहे. याशिवाय येथे बिबट्या, अस्वले, सांबर, चितळ, भुंकणारे हरीण (Barking Deer) आणि विविध प्रकारचे सरपटणारे प्राणी, जसे की मगरी आणि घड्याळ आढळतात. पक्षीप्रेमींसाठी हे एक नंदनवन असून येथे पक्ष्यांच्या ६०० हून अधिक प्रजातींची नोंद झाली आहे. उद्यानाची भौगोलिक रचना घनदाट साल आणि खैरची जंगले, विस्तीर्ण गवताळ प्रदेश (Chaurs) आणि नदीकाठच्या दऱ्यांनी व्यापलेली आहे.

पर्यटनाच्या दृष्टीने जिम कॉर्बेट हे अत्यंत लोकप्रिय असून येथे ढिकाला, बिजरानी आणि झिरना यांसारख्या विविध झोनमध्ये सफारीची सुविधा उपलब्ध आहे. पर्यटकांना उद्यानाच्या आत राहण्यासाठी ऐतिहासिक विश्रामगृहांची सोय असल्याने,

जंगलाचा जवळून अनुभव घेता येतो. केवळ वाघांच्या संवर्धनासाठीच नव्हे, तर हिमालयातील जैवविविधता आणि नैसर्गिक परिसंस्था टिकवून ठेवण्यासाठी या उद्यानाला जागतिक स्तरावर अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. उत्तर भारतातील हे एक प्रमुख पर्यावरण पर्यटन केंद्र म्हणून ओळखले जाते.

७७..राजाजी राष्ट्रीय उद्यान

हे उत्तराखंड राज्यातील हरिद्वार, डेहराडून आणि पौडी गढवाल या तीन जिल्ह्यांमध्ये पसरलेले एक अत्यंत महत्त्वाचे आणि निसर्गरम्य राष्ट्रीय उद्यान आहे. सुमारे ८२० चौरस किलोमीटर क्षेत्रात विस्तारलेल्या या उद्यानाची स्थापना १९८३ मध्ये 'चिला', 'मोतीचूर' आणि 'राजाजी' या तीन वन्यजीव अभयारण्यांचे विलीनीकरण करून करण्यात आली. या उद्यानाला भारताचे शेवटचे गव्हर्नर जनरल चक्रवर्ती राजगोपालाचारी (राजाजी) यांचे नाव देण्यात आले आहे. २०१५ मध्ये या उद्यानाला अधिकृतपणे 'व्याघ्र प्रकल्प' (Tiger Reserve) म्हणून घोषित करण्यात आले. शिवालिक पर्वत रांगांच्या पायथ्याशी वसलेले हे उद्यान गंगा नदीच्या काठावर स्थित आहे.

जैवविविधतेच्या दृष्टीने राजाजी राष्ट्रीय उद्यान हे प्रामुख्याने आशियाई हत्तींच्या मोठ्या संख्येसाठी जागतिक स्तरावर प्रसिद्ध आहे. हत्तींशिवाय येथे वाघ, बिबट्या, अस्वल, सांबर, चितळ, रानडुक्कर आणि नीलगाय यांसारखे प्राणी नैसर्गिक अधिवासात आढळतात. हे उद्यान पक्षी निरीक्षकांसाठी एक उत्तम ठिकाण असून येथे पक्ष्यांच्या ३०० हून अधिक प्रजातींची नोंद झाली आहे. येथील वनस्पतींमध्ये

प्रामुख्याने साल, खैर आणि शिसमची घनदाट जंगले असून, तराई प्रदेशातील विस्तीर्ण गवताळ प्रदेश वन्यजीवांना उत्तम खाद्य आणि निवारा पुरवतो.

पर्यटनाच्या दृष्टीने राजाजी राष्ट्रीय उद्यान हे हरिद्वार आणि ऋषिकेश यांसारख्या प्रमुख तीर्थक्षेत्रांच्या जवळ असल्यामुळे पर्यटकांच्या आकर्षणाचे केंद्र आहे. येथे पर्यटकांना जीप सफारीच्या माध्यमातून निसर्गाचा आणि वन्यजीवांचा जवळून अनुभव घेता येतो. गंगा नदीच्या प्रवाहामुळे आणि शिवालिकच्या डोंगरदऱ्यांमुळे या उद्यानाला एक वेगळेच नैसर्गिक सौंदर्य लाभले आहे. हिमालयाच्या पायथ्याशी असलेल्या या संवेदनशील परिसंस्थेचे रक्षण करण्यासाठी आणि हत्तींच्या स्थलांतराचा मार्ग (Elephant Corridor) सुरक्षित ठेवण्यासाठी या उद्यानाला पर्यावरणीय दृष्टिकोनातून अत्यंत महत्त्व आहे.

७८..गोविंद राष्ट्रीय उद्यान

हे उत्तराखंड राज्यातील उत्तरकाशी जिल्ह्यात हिमालयाच्या उच्च उंचीवर वसलेले एक निसर्गरम्य आणि महत्त्वाचे राष्ट्रीय उद्यान आहे. १९५५ मध्ये वन्यजीव

गोविंद नेशनल पार्क

अभयारण्य म्हणून स्थापन झालेल्या या क्षेत्राचे महत्त्व लक्षात घेऊन १९९० मध्ये याला राष्ट्रीय उद्यानाचा दर्जा देण्यात आला. सुमारे ४७२ चौरस किलोमीटर क्षेत्रात पसरलेले हे उद्यान दक्षिण गढवाल हिमालयाचा भाग असून, हे ठिकाण प्रामुख्याने 'हिमबिबट्या' (Snow Leopard) या दुर्मिळ प्राण्याच्या संरक्षणासाठी ओळखले

जाते. या उद्यानाचे नाव थोर स्वातंत्र्यसैनिक आणि नेते भारतरत्न गोविंद वल्लभ पंत यांच्या सन्मानार्थ ठेवण्यात आले आहे.

या उद्यानाची जैवविविधता अत्यंत वैशिष्ट्यपूर्ण असून येथे हिमालयातील उच्च उंचीवर आढळणारे प्राणी पाहायला मिळतात. हिमबिबट्याव्यतिरिक्त येथे हिमालयीन काळे अस्वल, कस्तुरी मृग (Musk Deer), भरल (Blue Sheep), हिमालयीन थार आणि भुंकणारे हरीण यांसारखे प्राणी आढळतात. पक्षीप्रेमींसाठी हे उद्यान आकर्षणाचे केंद्र असून येथे सुवर्ण गरुड (Golden Eagle), दाढीवाला गिधाड (Bearded Vulture) आणि उत्तराखंडचा राज्य पक्षी 'मोनल' मोठ्या संख्येने पाहायला मिळतो. येथील वनस्पतींमध्ये देवदार, कैल, स्प्रूस आणि ओक यांसारख्या सूचीपर्णी वृक्षांची घनदाट जंगले तसेच उंच डोंगरदऱ्यात विस्तीर्ण मखमली गवताळ प्रदेश (Bugyals) आढळतात.

नैसर्गिक सौंदर्याने नटलेले हे उद्यान ट्रेकिंग आणि गिर्यारोहणाची आवड असणाऱ्यांसाठी एक नंदनवन आहे. प्रसिद्ध 'हर की दून' (Har Ki Dun) ही दरी याच उद्यानाचा भाग असून, दरवर्षी हजारो पर्यटक या निसर्गरम्य वाटेवर ट्रेकिंगसाठी येतात. उद्यानातील पर्वतरांगा, बर्फाच्छादित शिखरे आणि टन्स नदीचे उगमस्थान यामुळे या क्षेत्राला एक वेगळेच भौगोलिक महत्त्व लाभले आहे. हिमालयातील संवेदनशील परिसंस्थेचे रक्षण करणे आणि दुर्मिळ वन्यजीवांना सुरक्षित अधिवास पुरवणे या दृष्टीने गोविंद राष्ट्रीय उद्यान हे उत्तर भारताचे एक अमूल्य नैसर्गिक वैभव मानले जाते.

७९..केदारनाथ वन्यजीव अभयारण्य (Kedarnath Wildlife Sanctuary)

उत्तराखंड राज्यातील चमोली आणि रुद्रप्रयाग जिल्ह्यांमध्ये हिमालयाच्या कुशीत

हे अभयारण्य वसलेले आहे. १९७२ मध्ये स्थापन झालेले हे अभयारण्य सुमारे ९७५ चौरस किलोमीटर क्षेत्रावर पसरलेले आहे. हे प्रामुख्याने 'कस्तुरी मृगा'च्या (Musk Deer) संरक्षणासाठी राखीव ठेवण्यात आल्यामुळे याला 'केदारनाथ कस्तुरी मृग अभयारण्य' असेही संबोधले जाते.

या अभयारण्याचे भौगोलिक स्थान अतिशय महत्त्वाचे आहे. हे समुद्रसपाटीपासून १,१६० ते ७,०६८ मीटर उंचीवर असून अलकनंदा आणि मंदाकिनी नद्यांच्या खोऱ्यात वसलेले आहे. प्रसिद्ध केदारनाथ मंदिर या अभयारण्याच्या उत्तर सीमेवर स्थित आहे. येथील बर्फाच्छादित शिखरे, हिमनद्या (Glaciers) आणि खोल दऱ्या यामुळे येथील नैसर्गिक सौंदर्य अवर्णनीय आहे.

वनस्पतींच्या बाबतीत येथे उंचीनुसार विविधता आढळते. खालच्या भागात ओक आणि देवदारची जंगले आहेत, तर उंचावर भोजपत्र आणि अल्पाइन कुरणे आहेत. विविध प्रकारच्या औषधी वनस्पतींसाठी हे क्षेत्र प्रसिद्ध आहे.

प्राणीजीवनाच्या दृष्टीने हे अभयारण्य अत्यंत समृद्ध आहे. येथील मुख्य आकर्षण 'हिमालयीन कस्तुरी मृग' आहे. त्याव्यतिरिक्त येथे हिमबिबट्या (Snow Leopard), हिमालयीन काळे अस्वल, तपकिरी अस्वल, भरल (Blue Sheep), रानमांजर आणि लंगूर यांसारखे प्राणी आढळतात. पक्ष्यांच्या प्रजातींमध्ये हिमालयीन मोनाल

(उत्तराखंडचा राज्य पक्षी), कालीज फेझंट, सोनेरी गरुड आणि विविध प्रकारचे हिमालयीन पक्षी मोठ्या संख्येने पहावयास मिळतात.

हे अभयारण्य पर्यटनासाठी आणि विशेषतः ट्रेकिंगसाठी अत्यंत लोकप्रिय आहे. मात्र, अतिशय उंचावर आणि दुर्गम भागात असल्यामुळे हिवाळ्यात येथे कडाक्याची थंडी आणि मोठ्या प्रमाणावर बर्फवृष्टी असते. त्यामुळे एप्रिल ते जून आणि सप्टेंबर ते नोव्हेंबर हा काळ पर्यटनासाठी सर्वात योग्य मानला जातो. हिमालयातील जैवविविधता टिकवून ठेवण्याच्या दृष्टीने हे एक अतिशय महत्त्वाचे संरक्षित क्षेत्र आहे.

८०..अकोट वन्यजीव अभयारण्य (पिथोरागढ)

अकोट वन्यजीव अभयारण्य (Askot Wildlife Sanctuary) हे उत्तराखंड राज्यातील पिथोरागढ जिल्ह्यात भारत, नेपाळ आणि चीन (तिबेट) यांच्या सीमेवर वसलेले एक अत्यंत महत्त्वाचे आणि निसर्गरम्य अभयारण्य आहे. १९८६ मध्ये स्थापन झालेले हे अभयारण्य सुमारे ६०० चौरस किलोमीटर क्षेत्रात पसरलेले असून, हिमालयाच्या ५,४१२ फूट उंचीवर स्थित आहे. या अभयारण्याची मुख्य ओळख 'कस्तुरी मृग' (Musk Deer) संवर्धन केंद्र म्हणून आहे, त्यामुळे याला 'अकोट कस्तुरी मृग अभयारण्य' असेही म्हटले जाते. हिमालयातील जैवविविधतेचे रक्षण करण्याच्या दृष्टीने या क्षेत्राला पर्यावरणीयदृष्ट्या अत्यंत संवेदनशील मानले जाते.

जैवविविधतेच्या दृष्टीने अकोट अभयारण्य अत्यंत समृद्ध आणि वैविध्यपूर्ण आहे. कस्तुरी मृगाव्यतिरिक्त येथे हिमबिबट्या (Snow Leopard), हिमालयीन काळे अस्वल, भरल (Blue Sheep), थार, कस्तुरी मांजर आणि विविध प्रकारचे लंगूर आढळतात. हे अभयारण्य पक्षी निरीक्षकांसाठी देखील एक नंदनवन आहे, जिथे मोनल, चकूर, बर्फातील तितर आणि विविध प्रकारचे गरुड पाहायला मिळतात. येथील वनस्पतींमध्ये प्रामुख्याने ओक, पाइन, देवदार आणि ऱ्होडोडेंड्रॉन (बुरांश) यांसारख्या

वृक्षांची घनदाट जंगले असून, उंचीनुसार बदलणारी वनसंपदा हे या अभयारण्याचे वैशिष्ट्य आहे.

नैसर्गिक सौंदर्याने नटलेले हे अभयारण्य धौलीगंगा आणि काली नदीच्या खोऱ्यात वसलेले असून, येथून पंचाचुली आणि कैलास-मानसरोवर मार्गावरील बर्फाच्छादित शिखरांचे विहंगम दृश्य दिसते. हे क्षेत्र केवळ वन्यजीवांसाठीच नव्हे, तर अनेक औषधी वनस्पतींसाठी देखील प्रसिद्ध आहे. हिमालयातील दुर्मिळ प्रजातींचे संरक्षण करणे आणि या सीमावर्ती भागातील पर्यावरणीय समतोल राखणे या दृष्टीने अकोट वन्यजीव अभयारण्याला जागतिक स्तरावर विशेष महत्त्व आहे. शांतता आणि निसर्गाचा जवळून अनुभव घेऊ इच्छिणाऱ्या पर्यटकांच्या पसंतीचे हे एक महत्त्वाचे केंद्र आहे.

८१..बिनसर अभयारण्य

उत्तराखंड राज्यातील अल्मोडा जिल्ह्यात हिमालय पर्वताच्या रांगांमध्ये हे अभयारण्य वसलेले आहे. १९८८ मध्ये याची स्थापना करण्यात आली असून हे सुमारे ४७ चौरस किलोमीटर क्षेत्रावर पसरलेले आहे. हे अभयारण्य झाडीझुडपांच्या दाट जंगलांसाठी आणि तिथून दिसणाऱ्या हिमालयाच्या उत्तुंग शिखरांच्या दृश्यांसाठी जगप्रसिद्ध आहे.

या अभयारण्यातील 'झिरो पॉईंट' (Zero Point) हे ठिकाण पर्यटकांचे मुख्य आकर्षण आहे. येथून केदारनाथ, बद्रीनाथ, नंदा देवी, त्रिशूल आणि पंचचुली यांसारख्या हिमालयातील प्रसिद्ध बर्फाच्छादित शिखरांचे ३६० अंशातील विलोभनीय

दर्शन घडते. एकेकाळी हे क्षेत्र चंद राजघराण्यातील राजांची उन्हाळी राजधानी म्हणून ओळखले जात असे.

वनस्पतींच्या बाबतीत बिन्सर अत्यंत समृद्ध आहे. येथे प्रामुख्याने ओक (Oak) आणि पाईन (Pine) या वृक्षांची दाट जंगले आहेत. तसेच वसंत ऋतूमध्ये येथे बुरांश (Rhododendron) या लाल फुलांच्या झाडांमुळे संपूर्ण जंगल अतिशय सुंदर दिसते. या अभयारण्यात विविध प्रकारच्या औषधी वनस्पती आणि दुर्मिळ वनौषधी देखील आढळतात.

प्राणीजीवनाच्या दृष्टीने येथे बिबट्या, रानडुक्कर, कोल्हे, काकड (Barking Deer), कस्तुरी मृग आणि माकडांच्या विविध प्रजाती आढळतात. पक्षीप्रेमींसाठी हे एक नंदनवनच आहे, कारण येथे २०० हून अधिक पक्ष्यांच्या प्रजातींची नोंद झाली आहे. यात प्रामुख्याने कालीज फेझंट, नटहॅच, फोर्कटेल आणि विविध प्रकारचे घारी व गरुड यांचा समावेश होतो.

हे अभयारण्य ट्रेकिंग आणि निसर्ग पर्यटनासाठी उत्तम आहे. इतर अभयारण्यांच्या तुलनेत येथे मानवी हस्तक्षेप कमी असल्याने शांतता आणि निसर्गाचा अनुभव घेण्यासाठी हे एक आदर्श ठिकाण मानले जाते. फेब्रुवारी ते एप्रिल आणि ऑक्टोबर ते नोव्हेंबर हा काळ बिन्सरला भेट देण्यासाठी सर्वोत्तम असतो.

८२..सोना नदी वन्यजीव अभयारण्य (पौडी गढवाल)

सोना नदी वन्यजीव अभयारण्य हे उत्तराखंड राज्यातील पौडी गढवाल जिल्ह्यात वसलेले एक महत्त्वाचे अभयारण्य असून ते प्रसिद्ध जिम कॉर्बेट व्याघ्र प्रकल्पाचा एक अविभाज्य भाग आहे. १९८७ मध्ये स्थापन झालेले हे अभयारण्य सुमारे ३०१ चौरस किलोमीटर क्षेत्रात पसरलेले आहे. या अभयारण्यातून वाहणाऱ्या 'सोना नदी'वरून याला हे नाव देण्यात आले असून, हे क्षेत्र जिम कॉर्बेट राष्ट्रीय उद्यान आणि राजाजी राष्ट्रीय उद्यान यांच्यातील वन्यजीवांसाठी, विशेषतः हत्ती आणि वाघांसाठी एक महत्त्वाचा दुवा (Corridor) म्हणून काम करते.

जैवविविधतेच्या दृष्टीने सोना नदी अभयारण्य अत्यंत समृद्ध आहे. हे अभयारण्य प्रामुख्याने आशियाई हत्ती आणि रॉयल बंगाल टायगरच्या वास्तव्यासाठी ओळखले जाते. याव्यतिरिक्त येथे बिबट्या, सांबर, चितळ, भुंकणारे हरीण (Barking Deer), रानडुक्कर आणि अस्वल यांसारखे प्राणी मोठ्या संख्येने आढळतात. पक्षीप्रेमींसाठी हे एक उत्तम ठिकाण असून येथे पक्ष्यांच्या ६०० हून अधिक प्रजातींची नोंद झाली आहे. येथील घनदाट सालची जंगले आणि रामगंगा नदीच्या पाणलोट क्षेत्रामुळे तयार झालेली परिसंस्था वन्यजीवांना सुरक्षित आणि नैसर्गिक अधिवास उपलब्ध करून देते.

निसर्ग पर्यटनाच्या दृष्टीने हे अभयारण्य शांत आणि गर्दीपासून दूर असलेल्या अनुभवासाठी प्रसिद्ध आहे. येथे पर्यटकांना जीप सफारीच्या माध्यमातून जंगलाचा फेरफटका मारता येतो. शिवालिक पर्वत रांगांच्या पायथ्याशी असलेले हे अभयारण्य पर्यावरणीय दृष्टिकोनातून अत्यंत संवेदनशील असून, उत्तर भारतातील वन्यजीव संवर्धनाच्या साखळीत याला मोलाचे स्थान आहे. रामगंगा धरणाच्या निर्मितीनंतर या परिसरातील पाणथळ जागा वाढल्याने येथे येणाऱ्या जलचर पक्ष्यांच्या संख्येतही मोठी वाढ झाली आहे.

८३..मसुरी वन्यजीव अभयारण्य (बिनोग)

मसुरी वन्यजीव अभयारण्य, ज्याला 'बिनोग वन्यजीव अभयारण्य' म्हणूनही ओळखले जाते, हे उत्तराखंडमधील मसुरी या प्रसिद्ध पर्यटन स्थळाजवळ स्थित एक

लहान पण अत्यंत महत्त्वाचे अभयारण्य आहे. १९९३ मध्ये स्थापन झालेले हे अभयारण्य सुमारे ११ चौरस किलोमीटर क्षेत्रात पसरलेले असून ते प्रामुख्याने 'हिमालयीन कस्तुरी मृग' आणि दुर्मिळ पक्ष्यांच्या प्रजातींच्या संवर्धनासाठी ओळखले जाते. मसुरीच्या मुख्य शहरापासून सुमारे ६ किमी अंतरावर असलेल्या 'बिनोग' टेकडीच्या परिसरात हे अभयारण्य वसलेले आहे.

जैवविविधतेच्या बाबतीत हे अभयारण्य पक्षी निरीक्षकांसाठी नंदनवन मानले जाते. विशेषतः एकेकाळी नामशेष झाल्याचे मानले गेलेले 'माउंटन क्वेल' (Mountain Quail) हे पक्षी येथे शेवटचे दिसले होते, त्यामुळे हे क्षेत्र जागतिक पक्षीप्रेमींच्या आकर्षणाचे केंद्र आहे. येथे उत्तराखंडचा राज्य पक्षी मोनल, कालीज फेझंट, निळ्या रंगाचा मॅग्पी आणि विविध प्रकारचे गरुड पाहायला मिळतात. प्राण्यांमध्ये येथे प्रामुख्याने बिबट्या, हिमालयीन काळे अस्वल, घोरल (Himalayan Goral) आणि विविध प्रकारचे माकड आढळतात. येथील वनस्पतींमध्ये प्रामुख्याने ओक, देवदार आणि पाइनच्या झाडांची घनदाट जंगले असून अनेक दुर्मिळ औषधी वनस्पतीही येथे सापडतात.

निसर्ग पर्यटनाच्या दृष्टीने बिनोग अभयारण्य हे ट्रेकिंगसाठी उत्तम ठिकाण आहे. येथून हिमालयातील बर्फाच्छादित शिखरांचे आणि दून खोऱ्याचे विहंगम दृश्य दिसते.

अभयारण्यातील शांत वातावरण आणि ताजी हवा पर्यटकांना मानसिक सुख देते. येथील 'बिनोग हिल' वरून सूर्योदय आणि सूर्यास्ताचा अनुभव घेणे हे पर्यटकांचे मुख्य आकर्षण असते. मसुरीसारख्या गजबजलेल्या हिल स्टेशनच्या अगदी जवळ असूनही, या अभयारण्याने आपली नैसर्गिक शांतता आणि पर्यावरणीय समतोल उत्तमरीत्या जपला आहे.

८४..नंदौर वन्यजीव अभयारण्य (नैनिताल/चंपावत)

नंदौर वन्यजीव अभयारण्य हे उत्तराखंड राज्यातील नैनिताल आणि चंपावत जिल्ह्यांमध्ये पसरलेले एक अत्यंत महत्त्वाचे आणि तुलनेने नवीन अभयारण्य आहे.

२०१२ मध्ये स्थापन झालेले हे अभयारण्य सुमारे २७० चौरस किलोमीटर क्षेत्रात विस्तारलेले असून ते गोला आणि शारदा नद्यांच्या दरम्यान वसलेले आहे. हे अभयारण्य प्रामुख्याने 'तराई-भाबर' या भौगोलिक क्षेत्राचा भाग असून, हे जिम कॉर्बेट व्याघ्र प्रकल्प आणि ब्रह्मदेव वन्यजीव अभयारण्य (नेपाळ) यांना जोडणारा एक महत्त्वाचा वन्यजीव मार्ग (Corridor) म्हणून काम करते.

जैवविविधतेच्या दृष्टीने नंदौर अभयारण्य अत्यंत समृद्ध आहे. हे क्षेत्र प्रामुख्याने वाघ, बिबट्या आणि आशियाई हत्तींच्या वावरासाठी प्रसिद्ध आहे. याव्यतिरिक्त येथे अस्वल, चितळ, सांबर, रानडुक्कर आणि दुर्मिळ मानले जाणारे हिमालयीन रानकुत्रे (Dhole) आढळतात. पक्षी निरीक्षकांसाठी हे एक उत्तम ठिकाण असून येथे पक्ष्यांच्या २५० हून अधिक प्रजातींची नोंद झाली आहे. अभयारण्यातील वनस्पतींमध्ये

प्रामुख्याने साल, शिसम आणि बांबूची घनदाट जंगले असून, येथील डोंगररांगा आणि नद्यांचे किनारे वन्यजीवांना नैसर्गिक संरक्षण पुरवतात.

निसर्ग पर्यटनाच्या दृष्टीने नंदौर अभयारण्य हे एक शांत आणि कमी गर्दीचे ठिकाण म्हणून उदयास येत आहे. येथील चोरगलिया आणि जौलासाल यांसारख्या प्रवेशद्वारांतून पर्यटकांना सफारीची सुविधा मिळते. नैसर्गिक धबधबे आणि नद्यांच्या सानिध्यामुळे या क्षेत्राचे सौंदर्य अधिकच खुलते. वाघांच्या वाढत्या संख्येमुळे आणि या क्षेत्राच्या पर्यावरणीय महत्त्वामुळे, भविष्यात याला अधिकृत व्याघ्र प्रकल्पाचा दर्जा देण्याच्या दृष्टीने प्रयत्न सुरू आहेत. तराई प्रदेशातील जैवविविधतेचे रक्षण करण्यासाठी आणि वन्यजीवांच्या सुरक्षित स्थलांतरासाठी नंदौर अभयारण्य हे उत्तराखंडचे एक महत्त्वाचे नैसर्गिक केंद्र मानले जाते.

१. प्रमुख वन्यप्राणी (Major Wild Animals)

भौगोलिक उंचीनुसार उत्तराखंडमधील प्राण्यांचे प्रामुख्याने दोन भागांत वर्गीकरण केले जाते — तराई/मैदानी भागातील प्राणी आणि उच्च हिमालयातील (Alpine) प्राणी.

अ) उच्च हिमालयातील विशिष्ट प्राणी (High-Altitude Fauna)

- **कस्तुरी मृग (Alpine Musk Deer):** हा उत्तराखंडचा **राज्य प्राणी** आहे. हा प्रामुख्याने केदारनाथ अभयारण्य आणि अस्कोट वन्यजीव विहार यांसारख्या उच्च पर्वतीय भागात आढळतो. नर कस्तुरी मृगाच्या बेंबीजवळ अत्यंत सुगंधी कस्तुरी असते.
- **हिमबिबट्या (Snow Leopard):** उच्च हिमालयातील दुर्गम, बर्फाच्छादित खडकाळ भागात आढळणारा हा अत्यंत दुर्मिळ व लाजाळू हिंस्र प्राणी आहे. गोविंद पशू विहार आणि गंगोत्री राष्ट्रीय उद्यानात याचे वास्तव्य आहे.
- **हिमालयीन काळा अस्वल (Himalayan Black Bear):** मध्यम ते उच्च उंचीवरील जंगलांमध्ये हे अस्वल मोठ्या प्रमाणात आढळते.
- **भरल (Blue Sheep) व थार (Himalayan Tahr):** पर्वतांच्या उभ्या कड्यांवर सहज वावरणारे हे वैशिष्ट्यपूर्ण शाकाहारी प्राणी आहेत.

ब) तराई आणि मैदानी भागातील प्राणी (Foot-hills & Terai Fauna)

- **बेंगॉल टायगर (पट्टेदार वाघ):** 'जिम कॉर्बेट राष्ट्रीय उद्यान' वाघांच्या घनतेसाठी जगप्रसिद्ध आहे. रामनगर आणि राजाजी राष्ट्रीय उद्यानाच्या भागातही वाघांचे मोठे वास्तव्य आहे.

• **आशियाई हत्ती (Asian Elephant):** राजाजी राष्ट्रीय उद्यान आणि जिम कॉर्बेटच्या विस्तीर्ण जंगलात हत्तींचे मोठे कळप पाहायला मिळतात.

• **बिबट्या (Leopard):** उत्तराखंडमधील मानवी वस्त्यांच्या जवळच्या जंगलात आणि डोंगराळ भागात बिबट्यांची संख्या लक्षणीय आहे.

• **इतर तृणभक्षी प्राणी:** चितळ (Spotted Deer), सांबर (Sambar), काकर किंवा भेकर (Barking Deer) आणि पाडस (Hog Deer).

२. प्रमुख पक्षी (Major Birds)

उत्तराखंडला पक्ष्यांचे नंदनवन म्हटले जाते; कारण भारतात आढळणाऱ्या पक्ष्यांच्या प्रजातींपैकी निम्म्याहून अधिक प्रजाती एकट्या उत्तराखंडमध्ये नोंदवल्या गेल्या आहेत.

अ) पर्वतीय व स्थानिक पक्षी (Himalayan Resident Birds)

• **हिमालयीन मोनल (Himalayan Monal):** हा उत्तराखंडचा **राज्य पक्षी** आहे. नर मोनल पक्ष्याच्या अंगावर इंद्रधनुष्यासारखे नऊ चमकदार रंग असतात आणि डोक्यावर सुंदर तुरा असतो. हा पक्षी उच्च हिमालयातील ओक आणि पाईनच्या जंगलात आढळतो.

• **कालीज फेझंट (Kalij Pheasant) व कोकलास फेझंट:** हे सुंदर लांब शेपटीचे जंगली पक्षी मध्यम उंचीवरील जंगलात मोठ्या संख्येने आढळतात.

• **हिमालयीन गिधाड (Himalayan Griffon Vulture) व दाढीवाले गिधाड (Bearded Vulture):** हिमालयाच्या आकाशात उंच भरारी घेणारे हे महाकाय पक्षी आहेत.

ब) जलपक्षी आणि स्थलांतरित पक्षी (Waterbirds & Migratory Birds)

- **आसन बॅरेज (Asan Barrage):** डेहराडूनजवळील हे ठिकाण पक्षी निरीक्षकांसाठी प्रसिद्ध आहे. हिवाळ्यात येथे सायबेरिया आणि युरोपमधून हजारो मैल प्रवास करून 'बार-हेडेड गूस' (Bar-headed Geese), 'रुडी शेलडक' (Ruddy Shelduck/चक्रवाक) आणि विविध प्रकारची बदके येतात.
- **खंड्या (Kingfishers) आणि धनेश (Hornbills):** रामगंगा आणि शारदा नद्यांच्या खोऱ्यात ग्रेट पाइड हॉर्नबिल तसेच विविध रंगीबेरंगी खंड्या पक्षी पाहायला मिळतात.

वैशिष्ट्यपूर्ण माहिती: उत्तराखंडमधील **'जिम कॉर्बेट राष्ट्रीय उद्यान'** हे केवळ वाघांसाठीच नव्हे, तर ५०० हून अधिक प्रजातींच्या पक्ष्यांच्या वास्तव्यामुळे 'महत्त्वाचे पक्षी क्षेत्र' (Important Bird Area - IBA) म्हणूनही ओळखले जाते.

||ओडिशा||

ओडिशा राज्याला विस्तीर्ण अरबी समुद्राचा किनारा (बंगालचा उपसागर), पूर्व घाट (Eastern Ghats) पर्वतरांगा आणि महानदीचे समृद्ध खोरे लाभल्यामुळे येथील जैवविविधता अत्यंत वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. आशियातील सर्वात मोठे खाऱ्या पाण्याचे सरोवर 'चिलिका' आणि खारफुटीच्या जंगलांसाठी प्रसिद्ध असलेले 'भितरकनिका' ही ओडिसाची प्रमुख वैशिष्ट्ये आहेत.

८५..भितरकनिका राष्ट्रीय उद्यान

हे ओडिशा राज्यातील केंद्रपाडा जिल्ह्यात स्थित असून ते भारताच्या पूर्व किनारपट्टीवरील एक अद्वितीय पर्यावरणीय क्षेत्र आहे. सुमारे १४५ चौरस किलोमीटर

क्षेत्रावर मुख्य उद्यान विस्तारलेले असून, ते ब्राह्मणी, वैतरणी आणि पातासाला नद्यांच्या मुखाशी असलेल्या त्रिभुज प्रदेशात वसलेले आहे. हे उद्यान प्रामुख्याने भारतातील दुसऱ्या क्रमांकाच्या सर्वात मोठ्या खारफुटीच्या (Mangrove) परिसंस्थेसाठी ओळखले जाते. १९९८ मध्ये याला राष्ट्रीय उद्यानाचा दर्जा देण्यात आला आणि येथील जैवविविधतेचे महत्त्व लक्षात घेऊन २००२ मध्ये याचा 'रामसर स्थळ' म्हणून समावेश करण्यात आला.

वन्यजीवांच्या बाबतीत हे उद्यान खार्या पाण्यातील प्रचंड मोठ्या मगरींसाठी (Saltwater Crocodiles) जगभरात प्रसिद्ध आहे. तसेच येथे पांढरे कासव,

किंगफिशर पक्ष्यांच्या विविध प्रजाती, पाणमांजर आणि मॉनिटर लिझार्ड मोठ्या प्रमाणात आढळतात. या उद्यानाला लागूनच असलेला गहिरमाथा समुद्रकिनारा हा 'ऑलिव्ह रिडले' कासवांच्या प्रजननासाठी जगातील सर्वात महत्त्वाचे ठिकाण मानले जाते. येथील घनदाट खारफुटीची जंगले किनारपट्टीच्या भागाचे चक्रीवादळांपासून संरक्षण करण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावतात. निसर्ग सौंदर्याने नटलेले हे उद्यान वन्यजीव संशोधक आणि पर्यटकांसाठी एक महत्त्वाचे आकर्षण केंद्र आहे.

८६..सिमलीपाल राष्ट्रीय उद्यान

हे ओडिसा राज्यातील मयूरभंज जिल्ह्यात स्थित असून ते भारतातील एक प्रमुख राष्ट्रीय उद्यान आणि व्याघ्र प्रकल्प आहे. सुमारे २,७५० चौरस किलोमीटर क्षेत्रात पसरलेल्या या उद्यानाला १९८० मध्ये राष्ट्रीय उद्यानाचा दर्जा देण्यात आला. हे उद्यान प्रामुख्याने सालच्या घनदाट जंगलांनी नटलेले असून येथे अनेक नद्या आणि धबधबे आहेत, ज्यामध्ये 'बरेहीपानी' आणि 'जोरांडा' हे धबधबे विशेष प्रसिद्ध आहेत. वन्यजीवांच्या बाबतीत येथे वाघ, आशियाई हत्ती, गवा (Indian Bison) आणि चौसिंगा मोठ्या संख्येने आढळतात. विशेष म्हणजे, सिमलीपाल हे 'काळे वाघ' (Melanistic Tigers) पाहायला मिळणारे जगातील एकमेव ठिकाण मानले जाते. या उद्यानात वनस्पतींच्या जवळपास १००० हून अधिक प्रजाती आढळतात, ज्यात दुर्मिळ ऑर्किड्सचाही समावेश आहे. युनेस्कोने (UNESCO) सिमलीपालला जागतिक जीवावरण राखीव क्षेत्रांच्या (Biosphere Reserves) यादीत समाविष्ट केले आहे. निसर्गसौंदर्य आणि जैवविविधतेने नटलेले हे उद्यान ओडिसाच्या पर्यावरण पर्यटनाचा एक महत्त्वाचा भाग आहे.

८७..चिल्का पक्षी अभयारण्य (Chilika Lake Bird Sanctuary)

चिल्का पक्षी अभयारण्य (Chilika Lake Bird Sanctuary) हे ओडिशामध्ये

असून ते आशियातील सर्वात मोठे आणि जगातील दुसऱ्या क्रमांकाचे खाऱ्या पाण्याचे सरोवर आहे. साधारणपणे १,१०० चौरस किलोमीटर क्षेत्रात पसरलेले हे सरोवर जैवविविधतेने अत्यंत समृद्ध आहे. १९८१ मध्ये रामसर करारांतर्गत 'आंतरराष्ट्रीय महत्त्वाचे पाणथळ स्थळ' म्हणून घोषित होणारे हे भारतातील पहिले ठिकाण होते. या अभयारण्याचे मुख्य आकर्षण म्हणजे हिवाळ्यात कॅस्पियन समुद्र, रशिया, कझाकिस्तान आणि सायबेरिया यांसारख्या दुर्गम भागातून येणारे स्थलांतरित पक्षी. येथील 'नलबाणा बेट' हे पक्षी निरीक्षकांसाठी केंद्रबिंदू मानले जाते, जे पावसाळ्यात पाण्याखाली असते आणि हिवाळ्यात पक्ष्यांच्या वास्तव्याने फुलून जाते.

पक्ष्यांव्यतिरिक्त हे अभयारण्य दुर्मिळ 'इरावती डॉल्फिन' (Irrawaddy Dolphins) साठी प्रसिद्ध आहे, जे पाहण्यासाठी पर्यटक सातपाडा भागात गर्दी करतात. येथील परिसंस्थेमध्ये गोड्या आणि खाऱ्या पाण्याचे मिश्रण होत असल्याने मासे, खेकडे आणि शेवंडे यांच्या प्रजाती मोठ्या प्रमाणात आढळतात, ज्यामुळे स्थानिक मच्छिमार समुदायाचे जीवन या सरोवरावर अवलंबून आहे. हिरवेगार डोंगर, निळे पाणी आणि हजारो पक्ष्यांचा किलबिलाट यामुळे चिल्का सरोवर हे केवळ एक अभयारण्य नसून निसर्गप्रेमी आणि संशोधकांसाठी एक अनमोल वारसा आहे.

८८..सत्कोसिया व्याघ्र प्रकल्प (Satkosia Tiger Reserve)

सत्कोसिया व्याघ्र प्रकल्प (Satkosia Tiger Reserve) हे ओडिशा राज्यातील

अनुगुल जिल्ह्यात स्थित असून ते निसर्गसौंदर्य आणि जैवविविधतेचा एक उत्तम संगम आहे. महानदीने पूर्व घाटाच्या डोंगराळ भागात तयार केलेल्या सुमारे २२ किमी लांबीच्या अरुंद घळईसाठी (Gorge) हे अभयारण्य ओळखले जाते. १९७६ मध्ये अभयारण्य म्हणून घोषित झाल्यानंतर, २००७ मध्ये 'सत्कोसिया व्याघ्र प्रकल्प' म्हणून याला मान्यता मिळाली. यामध्ये सत्कोसिया घळई अभयारण्य आणि बैसीपल्ली अभयारण्य या दोन संरक्षित क्षेत्रांचा समावेश होतो. हे क्षेत्र व्याघ्र प्रकल्प असण्यासोबतच हत्तींच्या संवर्धनासाठी महत्त्वाचा कॉरिडॉर म्हणूनही ओळखले जाते.

येथील वनांमध्ये प्रामुख्याने पानझडी आणि निम-सदाहरित प्रकारची झाडे आढळतात. वाघांव्यतिरिक्त येथे बिबट्या, गवा, चितळ, सांबर आणि अस्वल यांसारखे प्राणी मोठ्या संख्येने आढळतात. महानदीच्या खोल पात्रात दुर्मिळ मानले जाणारे 'घारियाल' आणि 'मगर' यांचे अस्तित्व हे या प्रकल्पाचे खास वैशिष्ट्य आहे. जलचर आणि वन्यप्राण्यांच्या रक्षणासोबतच पक्षी निरीक्षकांसाठीही हे ठिकाण नंदनवन आहे, कारण येथे जलपक्षांच्या अनेक प्रजाती पाहायला मिळतात. घनदाट जंगल, महानदीचे पात्र आणि डोंगररांगांमुळे सत्कोसिया हे पर्यटकांसाठी आणि वन्यजीव संशोधकांसाठी एक प्रमुख आकर्षण केंद्र बनले आहे.

८९..गहिरमथा समुद्री अभयारण्य (Gahirmatha Marine Sanctuary)

गहिरमथा समुद्री अभयारण्य (Gahirmatha Marine Sanctuary) हे ओडिशा राज्यातील केंद्रपाडा जिल्ह्यात स्थित असून ते जगातील सर्वात मोठे 'ऑलिव्ह

रिडले' (Olive Ridley) कासवांचे प्रजनन स्थळ म्हणून ओळखले जाते. १९९७ मध्ये ओडिशामधील पहिले आणि एकमेव समुद्री अभयारण्य म्हणून याची घोषणा करण्यात आली. हे अभयारण्य उत्तरेला धामरा नदीच्या मुखापासून दक्षिणेला ब्राह्मणी नदीच्या मुखापर्यंत पसरलेले असून यामध्ये गहिरमथा बीच आणि बंगालच्या उपसागराच्या काही भागाचा समावेश होतो. दरवर्षी हिवाळ्यात हजारो मैलांचा प्रवास करून लाखो ऑलिव्ह रिडले कासवं येथे अंडी घालण्यासाठी (Arribada) येतात, जे निसर्गातील एक आश्चर्य मानले जाते.

या अभयारण्याचे महत्त्व केवळ कासवांसाठीच मर्यादित नसून येथील परिसंस्थेमध्ये विविध प्रकारचे समुद्री जीव, मासे आणि खारफुटीची (Mangroves) वने आढळतात. कासवांच्या संरक्षण आणि संवर्धनासाठी येथे विशेष उपाययोजना केल्या जातात, ज्यामध्ये प्रजननाच्या काळात मासेमारीवर बंदी घातली जाते. गहिरमथा हे भीतरकनिका राष्ट्रीय उद्यानाचा एक भाग असून येथील अथांग समुद्रकिनारा आणि जैवविविधता यामुळे हे जागतिक पर्यावरण नकाशावर अत्यंत महत्त्वाचे स्थान बनले आहे. शास्त्रीय संशोधनाच्या दृष्टीने हे केंद्र अत्यंत मोलाचे असून दरवर्षी अनेक निसर्गप्रेमी आणि शास्त्रज्ञ या समुद्री आश्चर्याचा अनुभव घेण्यासाठी येथे येतात.

९०..नंदनकानन प्राणी उद्यान (Nandankanan Zoological Park)

नंदनकानन प्राणी उद्यान (Nandankanan Zoological Park) हे ओडिशाची

राजधानी भुवनेश्वरजवळील चंदका जंगलात वसलेले एक प्रसिद्ध प्राणी उद्यान आणि वनस्पती उद्यान आहे. 'नंदनकानन' याचा शाब्दिक अर्थ 'स्वर्गातील बाग' असा होतो. १९६० मध्ये स्थापन झालेले हे उद्यान १९ ऑक्टोबर २००९ रोजी 'जागतिक प्राणीसंग्रहालय आणि मत्स्यालय संघटनेचे' (WAZA) सदस्यत्व मिळवणारे भारतातील पहिले प्राणीसंग्रहालय ठरले. हे उद्यान प्रामुख्याने पांढऱ्या वाघांच्या (White Tigers) प्रजननासाठी जागतिक स्तरावर ओळखले जाते. १९८० मध्ये येथे पहिल्यांदा पांढऱ्या वाघांचा जन्म झाला, ज्यामुळे नंदनकाननला या दुर्मिळ प्रजातीच्या संवर्धनात विशेष स्थान मिळाले.

येथील 'कांजिया' तलावाच्या काठी वसलेले हे उद्यान ४३७ हेक्टर क्षेत्रात पसरलेले असून येथे प्राणी आणि पक्ष्यांच्या शेकडो प्रजाती आढळतात. नंदनकानन हे भारतातील पहिले प्राणी उद्यान आहे जिथे 'घारियाल' (Gharial) मगरींचे कृत्रिम प्रजनन यशस्वी झाले. याशिवाय येथे वाघ, सिंह आणि अस्वलांसाठी विशेष सफारीची सोय आहे, जी पर्यटकांमध्ये अत्यंत लोकप्रिय आहे. उद्यानात पांढऱ्या वाघांव्यतिरिक्त काळे वाघ (Melanistic Tigers), पेंग्विन आणि सरपटणाऱ्या प्राण्यांसाठी स्वतंत्र विभाग आहेत. निसर्गरम्य वातावरण, केबल कारची सुविधा आणि समृद्ध जैवविविधतेमुळे नंदनकानन हे केवळ एक पर्यटन स्थळ नसून वन्यजीव संवर्धन आणि शिक्षणाचे एक महत्त्वाचे केंद्र आहे.

९१..बद्रमा अभयारण्य (Badrama Sanctuary)

बद्रमा अभयारण्य (Badrama Sanctuary), ज्याला 'उषाकोठी अभयारण्य' (Ushakothi Sanctuary) म्हणूनही ओळखले जाते, हे ओडिशा राज्यातील संबळपूर जिल्ह्यात स्थित आहे. १९६२ मध्ये स्थापन झालेले हे अभयारण्य सुमारे ३०४ चौरस किलोमीटर क्षेत्रात पसरलेले असून ते पूर्व घाटातील विस्तीर्ण पर्जन्यमान असलेल्या प्रदेशात येते. या अभयारण्याच्या पूर्वेला हिराकुड धरण आणि पश्चिमेला ब्राह्मणी नदीचे खोरे असल्याने येथील परिसर नैसर्गिकदृष्ट्या अत्यंत समृद्ध आहे. घनदाट जंगले आणि डोंगराळ भागामुळे हे अभयारण्य वन्यजीवांसाठी सुरक्षित मानले जाते.

येथील वनांमध्ये प्रामुख्याने साल, सागवान, चंदन आणि अर्जुनासारखी झाडे मोठ्या प्रमाणात आढळतात. प्राण्यांच्या बाबतीत बोलायचे झाले तर, हे अभयारण्य हत्ती, वाघ, बिबट्या आणि गवा (Indian Bison) यांच्या वास्तव्यासाठी प्रसिद्ध आहे. याव्यतिरिक्त सांबर, चितळ आणि अस्वलांचे दर्शनही येथे सहज घडते. रात्रीच्या वेळी प्राण्यांचे निरीक्षण करण्यासाठी येथे विशेष 'वॉच टॉवर्स'ची सोय करण्यात आली आहे. वन्यजीव संवर्धन आणि निसर्ग पर्यटनाच्या दृष्टीने बद्रमा अभयारण्य हे ओडिशामधील एक महत्त्वाचे केंद्र असून येथील शांत आणि निसर्गरम्य वातावरण पर्यटकांना आकर्षित करते.

९२..हडगड अभयारण्य (Hadgarh Sanctuary)

हडगड अभयारण्य (Hadgarh Sanctuary) हे ओडिशा राज्यातील केओंझार (Keonjhar) जिल्ह्यात स्थित असून ते एक महत्त्वाचे वन्यजीव संवर्धन क्षेत्र आहे.

१९७८ मध्ये स्थापित झालेले हे अभयारण्य सुमारे १९१ चौरस किलोमीटर क्षेत्रावर पसरलेले आहे. हे अभयारण्य प्रामुख्याने साळंदी नदीच्या (Salandi River) पाणलोट क्षेत्रात वसलेले असून, या नदीवर बांधलेले हडगड धरण हे या क्षेत्राचे मुख्य वैशिष्ट्य आहे. धरणाचे विस्तीर्ण जलाशय आणि सभोवतालच्या घनदाट डोंगररांगांमुळे या अभयारण्याला एक अद्वितीय निसर्गसौंदर्य प्राप्त झाले आहे.

येथील वनाच्छादनामध्ये प्रामुख्याने पानझडी वने आढळतात, ज्यात साल आणि विविध औषधी वनस्पतींची मोठी संख्या आहे. वन्यजीवांच्या बाबतीत हे अभयारण्य बिबट्या, रानमांजर, हायना (तरस), सांबर, चितळ आणि अस्वलांचे महत्त्वाचे निवासस्थान आहे. हडगड जलाशयामुळे येथे हिवाळ्याच्या दिवसात अनेक स्थलांतरित पक्षी येतात, ज्यामुळे हे ठिकाण पक्षी निरीक्षकांसाठी पर्वणी ठरते. तसेच, जलाशयातील मुबलक मत्स्यसाठ्यामुळे हे क्षेत्र मगरींच्या (Mugger Crocodiles) वास्तव्यासाठीही अनुकूल आहे. निसर्गरम्य परिसर आणि वन्यजीव संपदेमुळे हडगड अभयारण्य हे पर्यावरण पर्यटनाच्या दृष्टीने ओडिशामधील एक महत्त्वाचे आकर्षण मानले जाते.

९३..खलासुनी अभयारण्य (Khalasuni Sanctuary)

खलासुनी अभयारण्य (Khalasuni Sanctuary) हे ओडिशा राज्यातील संबळपूर जिल्ह्यात स्थित असून ते निसर्गप्रेमी आणि संशोधकांसाठी एक महत्त्वाचे केंद्र आहे. सुमारे ११६ चौरस किलोमीटर क्षेत्रात पसरलेले हे अभयारण्य प्रामुख्याने त्याच्या घनदाट जंगलांसाठी आणि दुर्गम डोंगराळ भागासाठी ओळखले जाते. हे अभयारण्य 'बद्रमा' (उषाकोठी) अभयारण्याच्या जवळ असून, हे दोन्ही प्रदेश मिळून वन्यजीवांसाठी एक विशाल आणि सुरक्षित नैसर्गिक कॉरिडॉर तयार करतात. महानदीच्या खोऱ्यातील हे जंगल जैवविविधतेने अत्यंत समृद्ध आहे.

येथील वनांमध्ये साल, सागवान आणि बांबूची विस्तीर्ण झाडे पाहायला मिळतात. वन्यजीवांच्या बाबतीत खलासुनी हे हत्ती, वाघ, बिबट्या आणि गवा (Indian Bison) यांच्या वास्तव्यासाठी प्रसिद्ध आहे. याव्यतिरिक्त सांबर, चितळ, भेकर आणि रानडुक्कर यांसारखे प्राणी येथे मोठ्या संख्येने आढळतात. विविध प्रकारचे पक्षी आणि सरपटणारे प्राणी देखील या जंगलात पाहायला मिळतात. येथील निसर्गसौंदर्य आणि शांतता पर्यटकांना आकर्षित करते, विशेषतः ज्यांना मानवी हस्तक्षेप नसलेल्या मूळ अरण्यात फिरण्याची आवड आहे, त्यांच्यासाठी खलासुनी हे एक उत्तम ठिकाण आहे. ग्रामीण ओडिशामधील वनसंवर्धनाच्या दृष्टीने या अभयारण्याला विशेष महत्त्व आहे.

९४..चंडका हत्ती अभयारण्य (Chandka Elephant Sanctuary)

चंडका-दामपडा हत्ती अभयारण्य (Chandka Elephant Sanctuary) हे ओडिशा राज्यातील खुर्दा आणि कटक जिल्ह्यांच्या सीमेवर, भुवनेश्वर शहराच्या जवळ

स्थित आहे. १९८२ मध्ये या क्षेत्राला प्रामुख्याने हत्तींच्या संवर्धन आणि संरक्षणासाठी अभयारण्य म्हणून घोषित करण्यात आले. सुमारे १७५.७९ चौरस किलोमीटर क्षेत्रात पसरलेले हे अभयारण्य पूर्व घाटातील निम-सदाहरित आणि पानझडी वनांनी व्यापलेले आहे. ओडिशातील हत्तींचा अधिवास सुरक्षित राखण्याच्या दृष्टीने या अभयारण्याला अनन्यसाधारण महत्त्व आहे.

येथील वनांमध्ये साल, सागवान आणि बांबूची घनदाट झाडे आढळतात. हत्तींव्यतिरिक्त या अभयारण्यात बिबट्या, रानडुक्कर, चितळ, सांबर, रानकुत्रे आणि विविध प्रकारचे सरपटणारे प्राणी वास्तव्यास आहेत. तसेच येथे पक्ष्यांच्या अनेक प्रजाती आढळतात, ज्यामुळे पक्षी निरीक्षकांसाठी हे एक उत्तम ठिकाण आहे. अभयारण्यामध्ये 'गोडबळी' आणि 'डेरास' सारखी निसर्गरम्य ठिकाणे असून तेथील वॉच टॉवर्सवरून वन्यप्राण्यांचे निरीक्षण करता येते. नंदनकानन प्राणी उद्यानाला लागूनच हे अभयारण्य असल्याने, राजधानी भुवनेश्वरपासून जवळ असलेल्या या वनक्षेत्राला पर्यटक आणि निसर्गप्रेमी मोठ्या संख्येने भेट देतात. संवर्धन शिक्षण आणि इको-टुरिझमच्या दृष्टीने हे ओडिशामधील एक प्रभावी केंद्र मानले जाते.

९५..देब्रिगड अभयारण्य (Debrigarh Sanctuary)

देब्रिगड अभयारण्य (Debrigarh Sanctuary) हे ओडिशा राज्यातील संबळपूर जिल्ह्यात स्थित असून ते महानदीवर बांधलेल्या प्रसिद्ध हिराकुड धरणाच्या

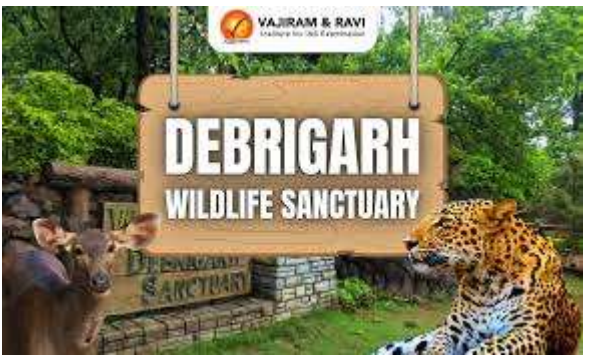

जलाशयाला लागून आहे. सुमारे ३४७ चौरस किलोमीटर क्षेत्रात पसरलेले हे अभयारण्य १९८५ मध्ये अधिकृतपणे स्थापित झाले. या अभयारण्याचा एक मोठा भाग हिराकुड जलाशयाच्या कडेने असल्याने येथे प्राणी आणि पक्ष्यांसाठी पाण्याचा मुबलक साठा उपलब्ध असतो. निसर्गसौंदर्याने नटलेले हे क्षेत्र पूर्व घाटातील सर्वात नयनरम्य अभयारण्यांपैकी एक मानले जाते.

येथील वनांमध्ये प्रामुख्याने शुष्क पानझडी प्रकारची झाडे आढळतात. वन्यजीवांच्या बाबतीत देब्रिगड हे 'चौशिंगा' (Four-horned Antelope) या दुर्मिळ प्राण्याच्या वास्तव्यासाठी प्रसिद्ध आहे. त्याशिवाय येथे भारतीय गवा (Bison), बिबट्या, सांबर, चितळ आणि अस्वलांचे मोठ्या प्रमाणात वास्तव्य आहे. हिराकुड जलाशयामुळे हिवाळ्यात येथे मोठ्या संख्येने स्थलांतरित पक्षी येतात, ज्यामुळे हे पक्षी निरीक्षकांसाठी मोठे आकर्षण ठरते. ऐतिहासिकदृष्ट्या देखील या क्षेत्राला महत्त्व आहे, कारण स्वातंत्र्यसैनिक वीर सुरेंद्र साय यांनी इंग्रजांविरुद्धच्या लढ्यात या डोंगराळ भागाचा आश्रय घेतला होता. शांत वातावरण आणि समृद्ध जैवविविधतेमुळे देब्रिगड हे इको-टुरिझमसाठी ओडिशामधील एक उत्कृष्ट ठिकाण आहे.

९६..कुलडिहा अभयारण्य (Kuldiha Sanctuary)

कुलडिहा अभयारण्य (Kuldiha Sanctuary) हे ओडिशा राज्यातील मयूरभंज जिल्ह्यात स्थित असून ते सुमारे २७३ चौरस किलोमीटर क्षेत्रात पसरलेले आहे. १९८४ मध्ये स्थापन झालेले हे अभयारण्य त्याच्या घनदाट साल वृक्षांच्या जंगलांसाठी आणि समृद्ध जैवविविधतेसाठी प्रसिद्ध आहे. भौगोलिकदृष्ट्या हे अभयारण्य 'सिमलीपाल व्याघ्र प्रकल्प' आणि झारखंडमधील 'पलामू व्याघ्र प्रकल्पाशी' जोडलेले असल्याने वन्यजीवांसाठी हा एक महत्त्वाचा नैसर्गिक मार्ग (Corridor) मानला जातो. नटो आणि सुखूआपाडा येथील डोंगररांगा या अभयारण्याला अधिक नयनरम्य बनवतात.

येथील वन्यजीव संपदेमध्ये हत्ती हे मुख्य आकर्षण आहेत, जे येथे मोठ्या कळपाने आढळतात. हत्तींव्यतिरिक्त वाघ, बिबट्या, गवा (Indian Bison), सांबर, चितळ आणि अस्वलांचे येथे वास्तव्य आहे. तसेच येथे पक्ष्यांच्या आणि सरपटणाऱ्या प्राण्यांच्या अनेक दुर्मिळ प्रजाती पाहायला मिळतात. अभयारण्याच्या मध्यभागी असलेल्या 'कुलडिहा फॉरेस्ट रेस्ट हाऊस' जवळ प्राण्यांचे निरीक्षण करण्यासाठी उत्तम सोय आहे. निसर्गप्रेमी आणि ट्रेकर्ससाठी कुलडिहा हे एक पर्वणी असून, संवर्धन आणि पर्यावरणीय संतुलनाच्या दृष्टीने हे ओडिशामधील एक अत्यंत महत्त्वपूर्ण वनक्षेत्र आहे.

९७..कोटगड अभयारण्य (Kotgarh Sanctuary)

कोटगड अभयारण्य (Kotgarh Sanctuary) हे ओडिशा राज्यातील कंधमाल जिल्ह्यात स्थित असून ते राज्यातील एक महत्त्वाचे वन्यजीव संवर्धन क्षेत्र मानले जाते.

सुमारे ४०० चौरस किलोमीटर क्षेत्रात पसरलेले हे अभयारण्य प्रामुख्याने त्याच्या घनदाट पानझडी वनांसाठी आणि विस्तीर्ण गवताळ प्रदेशांसाठी प्रसिद्ध आहे. येथील भौगोलिक रचना डोंगराळ असून, जैवविविधतेने नटलेले हे अरण्य अनेक दुर्मिळ प्रजातींचे हक्काचे निवासस्थान आहे.

येथील वन्यजीव संपदेमध्ये हत्ती, वाघ आणि बिबट्यांचे अस्तित्व महत्त्वपूर्ण आहे. याव्यतिरिक्त भारतीय गवा (Indian Bison), सांबर, चितळ, भेकर आणि रानडुक्कर यांसारखे प्राणी येथे मोठ्या संख्येने आढळतात. विविध प्रकारच्या पक्ष्यांच्या प्रजाती आणि सरपटणारे प्राणी देखील या जंगलात पाहायला मिळतात. स्थानिक 'कुटिया कोध' (Kutia Kondh) या आदिवासी जमातीचे जीवन आणि संस्कृती या अरण्याशी पिढ्यानपिढ्या जोडलेली आहे. निसर्गसौंदर्य, शांतता आणि मानवी हस्तक्षेपापासून दूर असलेले मूळ जंगल यामुळे कोटगड हे निसर्गप्रेमी आणि वन्यजीव संशोधकांसाठी एक उत्तम ठिकाण आहे. ग्रामीण ओडिशामधील पर्यावरण संतुलन राखण्यात या अभयारण्याचा मोठा वाटा आहे.

१. प्रमुख वन्यप्राणी (Major Wild Animals)

ओडिशामध्ये जमिनीवरील वन्यप्राण्यांसोबतच सागरी आणि निम-सागरी (Semi-aquatic) प्राण्यांचे मोठे वैभव आढळते.

अ) भूचर आणि हिंस्र प्राणी (Terrestrial & Carnivores)

- **हत्ती (Indian Elephant):** हा ओडिशाचा **राज्य प्राणी** आहे. सिमलीपाल, महानदी आणि संबळपूरच्या जंगलात हत्तींचे मोठे कळप आढळतात. चंदका हत्ती अभयारण्य हे विशेषतः हत्तींसाठी राखीव आहे.

- **बेंगॉल टायगर (पट्टेदार वाघ):** 'सिमलीपाल व्याघ्र प्रकल्प' (Similipal Tiger Reserve) हा वाघांसाठी प्रसिद्ध आहे. येथे जगातील दुर्मिळ मानले जाणारे **'ब्लॅक टायगर' (Melanistic Tigers)** म्हणजेच अंगावर दाट काळे पट्टे असलेले वाघ प्रामुख्याने आढळतात.

- **बिबट्या आणि अस्वल:** जंगलांमध्ये बिबट्या (Leopard) आणि आळशी अस्वल (Sloth Bear) मोठ्या संख्येने आढळतात.

- **तृणभक्षी प्राणी:** सांबर (Sambar), चितळ (Spotted Deer), भेकर (Barking Deer) आणि चौशिंगा (Four-horned Antelope).

ब) जलीय व किनारी भागातील प्राणी (Aquatic & Coastal Fauna)

- **खारफुटीतील मगर (Saltwater Crocodile):** 'भितरकनिका राष्ट्रीय उद्यान' हे जगातील सर्वात मोठ्या खाऱ्या पाण्यातील मगरींसाठी (Saltwater Crocodiles) प्रसिद्ध आहे. येथे २० फुटांपेक्षा जास्त लांबीच्या मगरी आढळतात.

• **इरावती डॉल्फिन (Irrawaddy Dolphin):** चिलिका सरोवराचे प्रमुख वैशिष्ट्य म्हणजे येथील 'इरावती डॉल्फिन'. संथ आणि निम-खाऱ्या पाण्यात राहणारे हे डॉल्फिन पर्यटकांचे मुख्य आकर्षण आहेत.

• **ऑलिव्ह रिडले कासव (Olive Ridley Sea Turtle):** ओडिसाचा 'गहिरमाथा किनारा' (Gahirmatha Beach) हा जगातील ऑलिव्ह रिडले कासवांचा सर्वात मोठा अंडी घालण्याचा जत्रा (Mass Nesting / Arribada) परिसर आहे. दरवर्षी लाखो कासवे येथे अंडी घालण्यासाठी येतात.

२. प्रमुख पक्षी (Major Birds)

ओडिशाचा चिलिका तलाव हा भारतीय उपखंडातील स्थलांतरित पक्ष्यांसाठीचा सर्वात मोठा हिवाळी मुक्काम आहे.

अ) स्थानिक व महत्त्वाचे पक्षी (Resident Birds)

• **ब्लू जे / इंडियन रोलर (तास पक्षी):** हा ओडिशाचा **राज्य पक्षी** आहे. स्थानिक भाषेत याला 'भदभदिया' म्हणतात. हा पक्षी राज्यातील शेतात आणि खुल्या जंगलात सर्रास आढळतो.

• **मोर व जंगली कोंबड्या:** मोरांसोबतच सिमलीपालच्या दाट जंगलात 'लाल जंगली कोंबडी' (Red Junglefowl) आणि 'ग्रे जंगलफाउल' मोठ्या प्रमाणात आढळतात.

• **धनेश (Hornbill):** पूर्व घाटातील जंगलांमध्ये मलबार पाइड हॉर्नबिल (Malabar Pied Hornbill) आणि इंडियन ग्रे हॉर्नबिल पाहायला मिळतात.

ब) स्थलांतरित पक्षी - चिलिका व मंगळाजोडी (Migratory Birds)

हिवाळ्यात (नोव्हेंबर ते फेब्रुवारी) चिलिका सरोवरातील **'नळबाण पक्षी अभयारण्य'** आणि **'मंगळाजोडी'** भागात १० लाखांपेक्षा जास्त परदेशी पक्षी येतात:

- **फ्लेमिंगो (रोहित पक्षी):** ग्रेटर आणि लेसर फ्लेमिंगोचे विस्तीर्ण थवे चिलिकाच्या पाण्यात पाहायला मिळतात.
- **बदके आणि पाकोळ्या:** नॉर्दर्न पिनटेल (Northern Pintail), गार्गनी (Garganey), विजन (Wigeon) आणि वेगवेगळ्या प्रजातींचे हंस (Geese).
- **इतर शिकारी पक्षी:** ओसप्रे (Osprey) आणि पांढऱ्या पोटाचा समुद्री गरुड (White-bellied Sea Eagle), जे तलावातील माशांची शिकार करतात.

थोडक्यात महत्त्वाचे: ओडिशातील **'भितरकनिका'** हे युनेस्कोचे (UNESCO) रामसर स्थळ असून, ते भारतातील दुसऱ्या क्रमांकाचे सर्वात मोठे खारफुटीचे (Mangrove) परिसंस्था क्षेत्र आहे, जे मगरी आणि पक्ष्यांच्या शेकडो प्रजातींचे घर आहे.

||कर्नाटक||

कर्नाटक हे वन्यजीव संपत्तीच्या बाबतीत भारतातील सर्वात श्रीमंत राज्यांपैकी एक आहे. पश्चिम घाटाच्या (Western Ghats) पर्वतरांगा, ज्यांना युनेस्कोने जागतिक वारसा स्थळ घोषित केले आहे, त्यांचा मोठा भाग कर्नाटकात येतो. येथील सदाहरित जंगले आणि पानगळीची अरण्ये वाघ आणि हत्तींचे प्रमुख आश्रयस्थान आहेत.

बांदीपूर, नागरहोळे, बन्नेरघट्टा, कुद्रेमुख आणि अनशी (काली) ही येथील प्रमुख राष्ट्रीय उद्याने आहेत.

९८..बांदीपूर राष्ट्रीय उद्यान

बांदीपूर राष्ट्रीय उद्यान हे दक्षिण भारतातील कर्नाटक राज्यातील चामराजनगर जिल्ह्यात स्थित असून ते नीलगिरी बायोस्फीअर रिझर्व्हचा एक अविभाज्य भाग आहे. १९७४ मध्ये 'प्रोजेक्ट टायगर' अंतर्गत या उद्यानाची व्याघ्र प्रकल्प म्हणून स्थापना करण्यात आली. हे उद्यान पश्चिम घाटाच्या पायथ्याशी वसलेले असून याच्या सीमा केरळमधील वायनाड वन्यजीव अभयारण्य आणि तामिळनाडूतील मुदुमलाई राष्ट्रीय उद्यानाशी जोडलेल्या आहेत. पूर्वी हे म्हैसूरच्या महाराजांचे खाजगी शिकार क्षेत्र होते, परंतु आज ते भारतातील वन्यजीव संवर्धनाचे एक प्रमुख केंद्र मानले जाते.

या उद्यानाची भौगोलिक रचना शुष्क पानझडी वने, घनदाट झाडी आणि विस्तीर्ण गवताळ प्रदेशांनी व्यापलेली आहे. बांदीपूर हे प्रामुख्याने वाघ आणि आशियाई हत्तींच्या मोठ्या संख्येसाठी प्रसिद्ध आहे. हत्ती आणि वाघांशिवाय येथे बिबट्या, अस्वल, गौर (भारतीय गवा), चितळ, सांबर आणि चौसिंगा यांसारखे प्राणी मोठ्या प्रमाणात आढळतात. तसेच हे उद्यान विविध प्रकारच्या रंगीबेरंगी पक्ष्यांचे आणि फुलपाखरांचे निवासस्थान आहे. उद्यानातून वाहणारी 'मोयार' नदी वन्यजीवांसाठी पाण्याचा मुख्य स्रोत असून निसर्गसौंदर्यात भर घालते. समृद्ध जैवविविधता आणि पर्यावरण पर्यटनासाठी बांदीपूर हे पर्यटकांचे आवडते ठिकाण आहे.

९९..नागरहोल राष्ट्रीय उद्यान

नागरहोल राष्ट्रीय उद्यान, ज्याला 'राजीव गांधी राष्ट्रीय उद्यान' म्हणूनही ओळखले जाते, हे कर्नाटक राज्यातील म्हैसूर आणि कोडागु जिल्ह्यात पसरलेले एक

अत्यंत महत्त्वाचे राष्ट्रीय उद्यान आहे. हे उद्यान नीलगिरी बायोस्फीअर रिझर्व्हचा एक भाग असून बांदीपूर राष्ट्रीय उद्यान आणि वायनाड वन्यजीव अभयारण्याला लागूनच आहे. 'नागर' म्हणजे साप आणि 'होल' म्हणजे नदी; उद्यानातून सर्पाकार वळणे घेत वाहणाऱ्या नदीमुळे याला हे नाव पडले आहे. १९५५ मध्ये वन्यजीव अभयारण्य म्हणून स्थापन झालेल्या या क्षेत्राला १९८८ मध्ये राष्ट्रीय उद्यानाचा दर्जा देण्यात आला आणि पुढे १९९९ मध्ये याला '३७ वा व्याघ्र प्रकल्प' म्हणून घोषित करण्यात आले.

हे उद्यान प्रामुख्याने आशियाई हत्ती आणि रॉयल बंगाल टायगरच्या घनतेसाठी प्रसिद्ध आहे. येथे वाघांशिवाय बिबट्या, भारतीय गवा (गौर), सांबर, चितळ, मुंगूस आणि दुर्मिळ मानला जाणारा 'काळा बिबट्या' (Black Panther) देखील आढळतो. काबिनी नदी या उद्यानाची मुख्य जीवनवाहिनी असून, तिच्या काठावर उन्हाळ्यात मोठ्या संख्येने वन्यजीव एकत्र येतात. घनदाट पानझडी वने, लहान टेकड्या आणि अनेक ओढ्यांमुळे येथील नैसर्गिक सौंदर्य अत्यंत विलोभनीय आहे. जैवविविधतेच्या संवर्धनासाठी आणि पर्यावरण पर्यटनासाठी नागरहोल हे दक्षिण भारतातील एक अग्रगण्य ठिकाण मानले जाते.

१००..अंशनी राष्ट्रीय उद्यान (Anshi National Park)

कर्नाटक राज्यातील उत्तर कन्नड जिल्ह्यात दांडेलीजवळील पश्चिम घाटाच्या पर्वतरांगांमध्ये हे राष्ट्रीय उद्यान वसलेले आहे. १९८७ मध्ये स्थापन झालेले हे उद्यान सुमारे ३४० चौरस किलोमीटर क्षेत्रावर पसरलेले आहे. हे उद्यान 'दांडेली वन्यजीव अभयारण्या'ला लागून असून, आता या दोन्ही क्षेत्रांना एकत्रितपणे 'काली व्याघ्र प्रकल्प' (Kali Tiger Reserve) म्हणून ओळखले जाते. या उद्यानातून वाहणारी 'काली नदी' येथील जीवसृष्टीसाठी मुख्य आधार आहे.

या उद्यानाची सर्वात मोठी ओळख म्हणजे येथे आढळणारा अत्यंत दुर्मिळ 'काळा बिबट्या' (Black Panther). दाट सदाहरित जंगलांमुळे येथे काळ्या बिबट्यांचे वास्तव्य मोठ्या प्रमाणात आहे, जे भारतातील इतर फार कमी ठिकाणी पाहायला मिळते.

वनस्पतींच्या बाबतीत हे उद्यान अत्यंत समृद्ध असून येथे सदाहरित आणि निम-सदाहरित प्रकारची जंगले आढळतात. सागवान, बांबू, आणि दालचिनी यांसारखे वृक्ष येथे मोठ्या प्रमाणावर आहेत.

प्राणीजीवनाच्या दृष्टीने अंशी राष्ट्रीय उद्यान अतिशय महत्त्वाचे आहे. येथे वाघ, हत्ती, बिबट्या, सांबर, भेकर, रानडुक्कर आणि आशियाई रानकुत्रा (Dhole) यांसारखे

प्राणी आढळतात. तसेच सरपटणाऱ्या प्राण्यांमध्ये किंग कोब्रा (नागराज) आणि विविध प्रकारचे साप येथे पहावयास मिळतात. पक्षीप्रेमींसाठी हे एक उत्तम ठिकाण आहे, कारण येथे मलबार ग्रे हॉर्नबिल, सुतार पक्षी आणि सुमारे २०० हून अधिक पक्ष्यांच्या प्रजातींची नोंद झाली आहे.

निसर्ग पर्यटनाच्या दृष्टीने हे उद्यान अतिशय शांत आणि घनदाट आहे. काली नदीच्या पात्रात होणारे रिव्हर राफ्टिंग आणि जंगलातील सफारी पर्यटकांना आकर्षित करते. येथील हवामान प्रामुख्याने दमट असते आणि पावसाळ्यात येथे प्रचंड पाऊस पडतो, ज्यामुळे हे जंगल अधिकच गूढ आणि सुंदर दिसते. नोव्हेंबर ते मे हा काळ या उद्यानाला भेट देण्यासाठी सर्वोत्तम मानला जातो. पश्चिम घाटातील या संवेदनशील वनक्षेत्राचे रक्षण करणे, हे या उद्यानाचे मुख्य उद्दिष्ट आहे.

१०१..कुद्रेमुख राष्ट्रीय उद्यान (Kudremukh National Park)

कर्नाटक राज्यातील चिक्कमगलुरु जिल्ह्यात पश्चिम घाटाच्या पर्वतरांगांमध्ये हे

अत्यंत निसर्गरम्य राष्ट्रीय उद्यान वसलेले आहे. १९८७ मध्ये याला राष्ट्रीय उद्यानाचा दर्जा देण्यात आला असून, हे सुमारे ६०० चौरस किलोमीटर क्षेत्रावर पसरलेले आहे. 'कुद्रेमुख' या शब्दाचा कानडी भाषेत अर्थ 'घोड्याचे तोंड' असा होतो; या उद्यानातील एका विशिष्ट डोंगरशिखराचा आकार घोड्याच्या तोंडासारखा दिसतो, त्यावरूनच याला हे नाव पडले आहे. हे उद्यान जागतिक स्तरावरील जैवविविधतेच्या ३४ 'हॉटस्पॉट्स'पैकी एक मानले जाते.

या उद्यानाची भौगोलिक रचना अतिशय विलोभनीय आहे. येथे उंच डोंगरशिखरे, खोल दऱ्या आणि प्रामुख्याने 'शोला' (Shola) प्रकारची जंगले व विस्तीर्ण गवताळ प्रदेश आढळतात. तुंगा, भद्रा आणि नेत्रावती या महत्त्वाच्या नद्यांचा उगम याच डोंगराळ प्रदेशात होतो. एकेकाळी हे क्षेत्र लोहखनिज उत्खननासाठी (Iron Ore Mining) प्रसिद्ध होते, परंतु पर्यावरणाचे रक्षण करण्यासाठी सर्वोच्च न्यायालयाच्या आदेशानुसार येथील उत्खनन पूर्णपणे थांबवून या क्षेत्राला संरक्षित करण्यात आले आहे.

प्राणीजीवनाच्या बाबतीत कुद्रेमुख हे 'सिंहपुच्छ वानरासाठी' (Lion-tailed Macaque) अत्यंत महत्त्वाचे आश्रयस्थान आहे. हा वानर जगातील सर्वात संकटग्रस्त प्रजातींपैकी एक आहे. याशिवाय येथे वाघ, बिबट्या, रानकुत्रा (Dhole), सांबर, ठिपकेवाले हरीण, आणि रानडुक्कर यांसारखे प्राणी आढळतात. पक्षीप्रेमींसाठी येथे मलबार व्हिसलिंग थ्रश, मलबार ग्रे हॉर्नबिल आणि सुमारे २०० हून अधिक पक्ष्यांच्या प्रजाती पाहायला मिळतात.

निसर्गपर्यटन आणि ट्रेकिंगसाठी कुद्रेमुख हे दक्षिण भारतातील सर्वात लोकप्रिय ठिकाणांपैकी एक आहे. पावसाळ्यात येथील डोंगररांगा हिरव्यागार शालूने नटलेल्या असतात आणि अनेक धबधबे प्रवाहित होतात, ज्यामुळे हे दृश्य अतिशय नयनरम्य दिसते. कडाक्याचा पाऊस आणि धुक्यामुळे येथील वातावरण नेहमीच आल्हाददायक असते. नोव्हेंबर ते मे हा काळ या उद्यानाला भेट देण्यासाठी सर्वोत्तम मानला जातो. पश्चिम घाटातील संवेदनशील परिसंस्थेचे रक्षण करण्याच्या दृष्टीने हे उद्यान अत्यंत महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावते.

१०२..बन्नेरघट्टा जैविक उद्यान (Bannerghatta Biological Park)

कर्नाटक राज्यातील बेंगळुरू शहरापासून सुमारे २२ किलोमीटर अंतरावर दक्षिण भागात हे उद्यान वसलेले आहे. १९७१ मध्ये याची स्थापना झाली आणि १९७४ मध्ये

याला राष्ट्रीय उद्यानाचा दर्जा देण्यात आला. हे सुमारे २६० चौरस किलोमीटर क्षेत्रावर पसरलेले असून, शहरी भागाच्या इतक्या जवळ असलेले हे भारतातील एक दुर्मिळ आणि महत्त्वाचे संरक्षित क्षेत्र आहे.

या उद्यानाचे स्वरूप केवळ एका राष्ट्रीय उद्यानापुरते मर्यादित नसून, ते एक 'जैविक उद्यान' (Biological Park) आहे. यात राष्ट्रीय उद्यान, प्राणीसंग्रहालय, सफारी पार्क, फुलपाखरू उद्यान आणि प्राण्यांचे पुनर्वसन केंद्र अशा विविध विभागांचा समावेश होतो.

या उद्यानाची प्रमुख आकर्षणे खालीलप्रमाणे आहेत:

१. **सफारी (Grand Safari):** येथे वाघ, सिंह आणि अस्वलांसाठी स्वतंत्र सफारी पार्क आहेत. एका बंदिस्त नैसर्गिक परिसरात या हिंस्र प्राण्यांना मुक्त संचार करताना पाहणे हा पर्यकांसाठी एक मोठा थरार असतो. विशेषतः येथील 'पांढरे वाघ' (White Tigers) पर्यटकांच्या आकर्षणाचे केंद्र आहेत.

२. **फुलपाखरू उद्यान (Butterfly Park):** हे भारतातील पहिले फुलपाखरू उद्यान मानले जाते. एका मोठ्या गोलाकार काचेच्या घुमटात (Dome) विविध प्रजातींची रंगीबेरंगी फुलपाखरे पाहता येतात. येथे फुलपाखरांचे जीवनचक्र आणि त्यांच्या संवर्धनाबद्दल माहिती देणारे संग्रहालयही आहे.

३. **प्राणीसंग्रहालय:** येथे विविध प्रकारचे भारतीय आणि विदेशी प्राणी, सरपटणारे प्राणी आणि पक्षी पाहायला मिळतात.

४. **हत्ती संवर्धन:** या उद्यानाचा काही भाग हत्तींच्या कॉरिडॉरशी जोडलेला असून, येथे पाळीव आणि जखमी हत्तींच्या देखभालीसाठी विशेष सोय आहे.

वनस्पतींच्या बाबतीत येथे प्रामुख्याने पानझडी जंगले, बांबूची वने आणि विस्तीर्ण खुटी झाडे आढळतात. येथील जैवविविधता शहराच्या वाढत्या प्रदूषणामध्ये फुफ्फुसाप्रमाणे काम करते.

बन्नेरघट्टा हे पर्यटकांसाठी, विशेषतः लहान मुलांसाठी आणि निसर्गप्रेमींसाठी एक उत्तम सहलीचे ठिकाण आहे. येथे वर्षभर भेट देता येते, मात्र सप्टेंबर ते जानेवारी हा काळ अधिक सुखद असतो. बेंगळुरूच्या जवळ असल्यामुळे येथे पर्यटकांची मोठी गर्दी असते. शहरीकरणाच्या रेट्यात वन्यजीवांचे रक्षण कसे करावे, याचे हे एक उत्तम उदाहरण आहे.

१०३..भद्रा वन्यजीव अभयारण्य

हे कर्नाटक राज्यातील चिक्कमंगळूर आणि शिमोगा जिल्ह्यांमध्ये पश्चिम घाटाच्या कुशीत वसलेले एक निसर्गरम्य आणि समृद्ध अभयारण्य आहे. सुमारे ४९२ चौरस किलोमीटर क्षेत्रावर पसरलेल्या या अरण्याला १९९८ मध्ये 'प्रकल्प व्याघ्र' (Project Tiger) अंतर्गत २५ वा व्याघ्र प्रकल्प म्हणून घोषित करण्यात आले. हे अभयारण्य भद्रा नदीच्या पात्राभोवती वसलेले असून, या नदीमुळेच याला 'भद्रा' हे नाव पडले आहे. येथील जंगल प्रामुख्याने आर्द्र पानझडी आणि सदाबहार प्रकारचे असून, बाबाजी बुडनगिरी डोंगररांगांनी या क्षेत्राला वेढले आहे.

प्राणीजीवनाच्या दृष्टीने भद्रा अभयारण्य अतिशय संपन्न आहे. येथे प्रामुख्याने वाघ, बिबट्या, हत्ती, गवा (Indian Bison), सांबर आणि भेकर यांसारखे वन्यजीव आढळतात. तसेच हे अभयारण्य पक्षीप्रेमींसाठीही एक आकर्षण असून येथे पक्ष्यांच्या २५० हून अधिक प्रजाती पाहायला मिळतात, ज्यात मलबार ट्रोगन आणि विविध प्रकारचे धनेश (Hornbills) यांचा समावेश होतो. भद्रा धरणाच्या विस्तीर्ण जलाशयामुळे या जंगलाची शोभा अधिकच वाढली असून पर्यटकांना येथे नौकाविहारासोबतच निसर्ग सफारीचा आनंद घेता येतो. पश्चिम घाटातील जैवविविधतेचे संरक्षण करण्यासोबतच पाण्याचे स्त्रोत जपण्याच्या दृष्टीने या अभयारण्याचे स्थान अत्यंत महत्त्वपूर्ण मानले जाते.

१०४..दांडेली वन्यजीव अभयारण्य

हे कर्नाटक राज्यातील उत्तर कन्नड जिल्ह्यात काळी नदीच्या काठावर वसलेले एक समृद्ध आणि निसर्गरम्य अभयारण्य आहे. सुमारे ८३४.१६ चौरस किलोमीटर क्षेत्रावर पसरलेले हे अरण्य पश्चिम घाटातील जैवविविधतेचा एक अविभाज्य भाग मानले जाते. २००६ मध्ये या अभयारण्याला शेजारील 'अन्शी राष्ट्रीय उद्याना'सह एकत्रित करून 'काली व्याघ्र प्रकल्प' (Kali Tiger Reserve) म्हणून घोषित करण्यात आले. येथील जंगल प्रामुख्याने निम-सदाबहार आणि पानझडी प्रकारचे असून बांबूची वने येथे मोठ्या प्रमाणात आढळतात.

प्राणीजीवनाच्या दृष्टीने दांडेली हे अतिशय वैविध्यपूर्ण असून येथे वाघ, बिबट्या, काळा बिबट्या (Black Panther), आशियाई हत्ती, गवा (Indian Bison) आणि सांबर यांसारखे प्राणी नैसर्गिक अधिवासात वावरतात. विशेषतः पक्षीप्रेमींसाठी हे ठिकाण नंदनवन असून 'मलबार पाइड हॉर्नबिल' (धनेश) या दुर्मिळ पक्ष्याचे दर्शन येथे सहज घडते. वन्यजीवांसोबतच दांडेली हे साहसी पर्यटनासाठीही प्रसिद्ध आहे; काळी नदीच्या पात्रात केली जाणारी व्हाईट वॉटर राफ्टिंग (White Water Rafting) पर्यटकांमध्ये अत्यंत लोकप्रिय आहे. घनदाट झाडी, नागमोडी वाहणारी नदी आणि डोंगररांगांमुळे दांडेली हे निसर्गप्रेमी, छायाचित्रकार आणि साहसी पर्यटकांचे एक प्रमुख केंद्र बनले आहे.

१०५..ब्रह्मगिरी वन्यजीव अभयारण्य

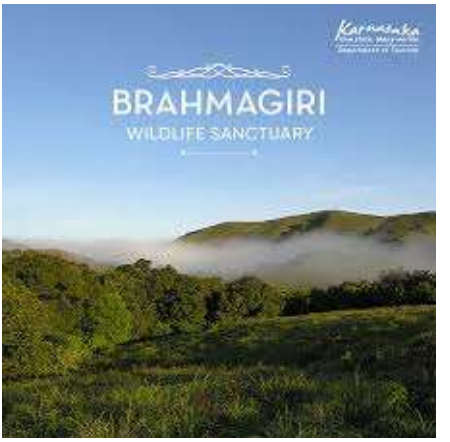

ब्रह्मगिरी वन्यजीव अभयारण्य हे कर्नाटक राज्यातील कोडागू (कूर्ग) जिल्ह्यात आणि केरळ राज्याच्या सीमेवर स्थित असलेले एक अत्यंत महत्त्वाचे अभयारण्य आहे. पश्चिम घाटाच्या डोंगररांगांमध्ये वसलेले हे अभयारण्य साधारणपणे १८१ चौरस किलोमीटर क्षेत्रात पसरलेले आहे. येथील सर्वात उंच शिखर 'ब्रह्मगिरी' असून, त्याची उंची समुद्रसपाटीपासून सुमारे १६०८ मीटर आहे. हे अभयारण्य प्रामुख्याने सदाहरित आणि निम-सदाहरित जंगलांनी व्यापलेले असून, येथे शोला गवताळ प्रदेशाचे मोठे पट्टे पाहायला मिळतात. कावेरी नदीची उपनदी असलेली 'लक्ष्मणतीर्थ' नदी याच डोंगरांमधून उगम पावते आणि प्रसिद्ध 'इरुप्पू धबधबा' याच परिसरात स्थित आहे.

जैवविविधतेच्या दृष्टीने ब्रह्मगिरी अभयारण्य अत्यंत समृद्ध आहे. येथे प्रामुख्याने हत्ती, वाघ, बिबट्या, रानगवा (Indian Bison), सांबर आणि चितळ यांसारखे प्राणी आढळतात. तसेच, पश्चिम घाटातील वैशिष्ट्यपूर्ण 'लायन-टेल्ड मॅकाक' (सिंहासारखी शेपटी असलेला माकड) आणि 'निलगिरी लंगूर' यांचेही येथे वास्तव्य आहे. पक्षीप्रेमींसाठी हे एक नंदनवन असून, येथे मलबार हॉर्नबिल, पाचूची कबुतरे आणि विविध दुर्मिळ पक्षांच्या प्रजाती पाहायला मिळतात. निसर्गप्रेमी आणि ट्रेकर्ससाठी हे अभयारण्य एक मोठे आकर्षण आहे, विशेषतः ब्रह्मगिरी शिखरावरील ट्रेक आणि इरुप्पू धबधब्याचे सौंदर्य पर्यटकांना आकर्षित करते. पर्यावरणाचे संतुलन राखण्यासाठी आणि पश्चिम घाटातील दुर्मिळ वनसंपदेचे संरक्षण करण्यासाठी या अभयारण्याला विशेष महत्त्व आहे.

१०६..कावेरी वन्यजीव अभयारण्य

कावेरी वन्यजीव अभयारण्य हे कर्नाटक राज्यातील चामराजनगर, मांड्या आणि रामनगर जिल्ह्यांमध्ये विस्तारलेले एक महत्त्वाचे संरक्षित क्षेत्र आहे. सुमारे १०२७

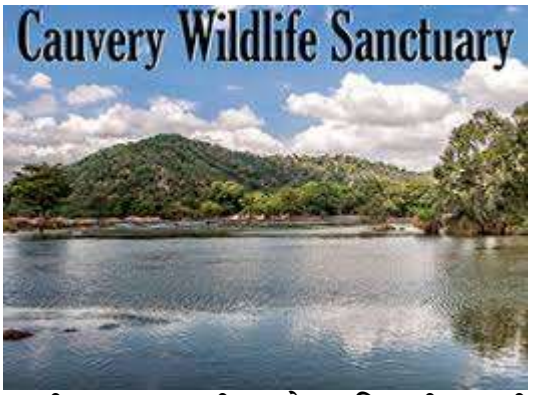

चौरस किलोमीटर क्षेत्रात पसरलेले हे अभयारण्य प्रामुख्याने कावेरी नदीच्या खोऱ्यात वसलेले असून, नदीचे अस्तित्वच या वनक्षेत्राचा मुख्य आधार आहे. येथील जंगल प्रामुख्याने पानझडी प्रकारचे (Dry Deciduous) असून काही भागात खुरटी झुडपे आणि नदीकाठची दाट झाडी पाहायला मिळते. कावेरी नदी या अभयारण्यातून सुमारे ६४ किलोमीटर अंतरापर्यंत वाहते, ज्यामुळे या भागात जलचर आणि वन्यजीवांची मोठी साखळी निर्माण झाली आहे.

प्राणीवैविध्याचा विचार करता, हे अभयारण्य प्रामुख्याने हत्तींच्या वास्तव्यासाठी ओळखले जाते. येथे हत्तींशिवाय वाघ, बिबट्या, रानगवा, अस्वल, सांबर, चितळ आणि तांबड्या रंगाची चौशिंगा हरणे आढळतात. विशेष म्हणजे, कावेरी नदीच्या पात्रात आढळणारा 'मशीर' (Mahseer) हा मासा या अभयारण्याचे मुख्य आकर्षण आहे. तसेच, येथे मगरी (Marsh Crocodiles) आणि विविध प्रकारचे कासव मोठ्या प्रमाणात आढळतात. पक्षी निरीक्षकांसाठी हे उत्तम ठिकाण असून येथे मलबार पाइड हॉर्नबिल आणि अनेक पाणपक्षांच्या प्रजाती दिसतात.

निसर्ग पर्यटन आणि साहसी खेळांसाठी हे अभयारण्य प्रसिद्ध आहे. प्रामुख्याने मुथथी, भीमेश्वरी आणि संगमा यांसारखी ठिकाणे पर्यटकांमध्ये लोकप्रिय आहेत, जिथे लोक निसर्गाचा आनंद घेण्यासाठी आणि मासेमारी (Catch and Release) करण्यासाठी येतात. कावेरी नदीच्या पात्रातील खडकाळ भाग आणि आजूबाजूच्या

टेकड्यांमुळे या अभयारण्याला एक वेगळे नैसर्गिक सौंदर्य प्राप्त झाले आहे. कोळगल आणि होगेनेक्कल धबधब्याचा काही भाग या अभयारण्याच्या सीमेजवळ येत असल्याने, जल व्यवस्थापन आणि निसर्ग संवर्धन या दोन्ही दृष्टीने या क्षेत्राला महाराष्ट्राप्रमाणेच दक्षिणेतही मोठे महत्त्व प्राप्त झाले आहे.

१०७..मगड वन्यजीव अभयारण्य

भीमगड वन्यजीव अभयारण्य हे कर्नाटक राज्यातील बेळगाव जिल्ह्यामध्ये खानापूर तालुक्यात स्थित असलेले एक अत्यंत महत्त्वाचे आणि निसर्गरम्य अभयारण्य आहे. पश्चिम घाटाच्या कुशीत वसलेले हे अभयारण्य सुमारे १९० चौरस किलोमीटर क्षेत्रात पसरलेले असून, २०११ मध्ये याला अधिकृतपणे अभयारण्याचा दर्जा देण्यात आला. या क्षेत्राला 'भीमगड' हे नाव येथे असलेल्या ऐतिहासिक भीमगड किल्ल्यावरून पडले आहे, जो छत्रपती शिवाजी महाराजांनी १७ व्या शतकात बांधला होता. हे अभयारण्य महादयी, मळप्रभा आणि तिळारी यांसारख्या महत्त्वाच्या नद्यांचे उगमस्थान आणि पाणलोट क्षेत्र म्हणून ओळखले जाते, ज्यामुळे या भागाच्या जलसुरक्षेच्या दृष्टीने याला अनन्यसाधारण महत्त्व आहे.

जैवविविधतेच्या बाबतीत भीमगड अभयारण्य जागतिक स्तरावर वैशिष्ट्यपूर्ण मानले जाते. या अभयारण्याचे सर्वात मोठे आकर्षण म्हणजे 'रॉटन्स फ्री-टेल्ड बॅट' (Wroughton's Freetailed Bat) या जातीचे दुर्मिळ वटवाघूळ; संपूर्ण जगात केवळ याच भागातील 'बॅट हायवे' म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या गुहांमध्ये ही प्रजाती आढळते. याव्यतिरिक्त, येथे वाघ, बिबट्या, काळा बिबट्या, रानगवा, अस्वल, सांबर आणि चितळ यांसारखे प्राणी मोठ्या संख्येने आढळतात. पश्चिम घाटातील सदाहरित

आणि निम-सदाहरित जंगलांमुळे येथे औषधी वनस्पती आणि दुर्मिळ वृक्षांची मोठी संपदा आहे.

पर्यावरण संरक्षणासोबतच हे अभयारण्य ट्रेकर्स आणि इतिहासप्रेमींसाठीही महत्त्वाचे केंद्र आहे. येथील घनदाट जंगले, खोल दऱ्या आणि ऐतिहासिक किल्ल्यांचे अवशेष पर्यटकांना आकर्षित करतात. गोव्याच्या सीमेला लागून असल्याने आणि महादयी नदीच्या खोऱ्याचा भाग असल्याने, या अभयारण्याचे संवर्धन हे केवळ कर्नाटक राज्यासाठीच नव्हे, तर संपूर्ण पश्चिम घाटाच्या परिसंस्थेसाठी अत्यंत गरजेचे आहे. वन्यजीव संरक्षण आणि जलसंधारण या दोन्ही आघाड्यांवर भीमगड हे एक महत्त्वाचे नैसर्गिक वैभव ठरते.

१०८..पुष्पगिरी वन्यजीव अभयारण्य

पुष्पगिरी वन्यजीव अभयारण्य हे कर्नाटक राज्यातील कोडागू (कूर्ग) जिल्ह्यात स्थित असून पश्चिम घाटातील सर्वात महत्त्वाच्या आणि सुंदर अभयारण्यांपैकी एक मानले जाते. सुमारे १०२ चौरस किलोमीटर क्षेत्रात पसरलेले हे अभयारण्य जागतिक वारसा स्थळांच्या (UNESCO World Heritage Site) संरक्षित क्षेत्राचा एक भाग आहे. या अभयारण्याला 'पुष्पगिरी' हे नाव येथील सर्वोच्च शिखरावरून प्राप्त झाले आहे. हे क्षेत्र उत्तरेला बिस्ले राखीव वनक्षेत्राशी आणि पश्चिमेला कुक्के सुब्रमण्य या प्रसिद्ध

तीर्थक्षेत्राशी जोडलेले आहे. घनदाट सदाहरित जंगले, उंच डोंगररांगा आणि खोल दऱ्या हे या अभयारण्याचे मुख्य भौगोलिक वैशिष्ट्य आहे.

प्राणी आणि पक्षी वैविध्याच्या बाबतीत पुष्पगिरी अत्यंत संपन्न आहे. येथे हत्ती, वाघ, बिबट्या, रानडुक्कर, सांबर आणि भारतीय महाकाय खार (Indian Giant Squirrel) यांसारखे प्राणी आढळतात. विशेषतः हे अभयारण्य पक्षी निरीक्षकांसाठी नंदनवन मानले जाते; येथे 'मलबार ग्रे हॉर्नबिल', 'ग्रे-ब्रेस्टेड लाफिंग थ्रश' आणि 'ब्लॅक-अँड-ऑरेंज फ्लायकॅचर' यांसारख्या दुर्मिळ पक्षी प्रजातींचे वास्तव्य आहे. पश्चिम घाटातील अनेक धोक्यात आलेल्या वनस्पती आणि वृक्षांच्या प्रजातींचे हे एक सुरक्षित निवासस्थान आहे.

साहसी पर्यटनासाठी पुष्पगिरी हे ट्रेकर्सचे अत्यंत आवडते ठिकाण आहे. कुक्के सुब्रमण्य कडून सुरू होणारा पुष्पगिरी शिखराचा ट्रेक हा कठीण परंतु निसर्गरम्य अनुभवासाठी प्रसिद्ध आहे. डोंगरमाथ्यावरून दिसणारे पश्चिम घाटाचे विहंगम दृश्य आणि पावसाळ्यात तयार होणारे पांढरेशुभ्र धबधबे पर्यटकांना मंत्रमुग्ध करतात. निसर्ग संवर्धन, जलसंधारण आणि जैवविविधतेचे रक्षण या तिन्ही दृष्टीने पुष्पगिरी वन्यजीव अभयारण्य हे कर्नाटकच्या नैसर्गिक वैभवाचा एक अमूल्य ठेवा आहे.

१०९..शरावती व्हॅली अभयारण्य

शरावती व्हॅली वन्यजीव अभयारण्य हे कर्नाटक राज्यातील शिमोगा जिल्ह्यात स्थित असून पश्चिम घाटातील एक अत्यंत नयनरम्य आणि पर्यावरणीय दृष्ट्या समृद्ध क्षेत्र आहे. सुमारे ४३१ चौरस किलोमीटर क्षेत्रात पसरलेले हे अभयारण्य शरावती नदीच्या खोऱ्यात वसलेले आहे. या अभयारण्याचे मुख्य आकर्षण म्हणजे जगप्रसिद्ध 'जोग धबधबा', जो शरावती नदीवरच स्थित आहे. या परिसराची भौगोलिक रचना डोंगराळ असून येथे सदाहरित आणि निम-सदाहरित जंगलांचे प्रमाण मोठ्या प्रमाणावर आहे. लिंगनमक्की धरणाचा विस्तीर्ण जलाशय या अभयारण्याचाच एक भाग असून, यामुळे या वनक्षेत्राला एक आगळेवेगळे नैसर्गिक सौंदर्य प्राप्त झाले आहे.

जैवविविधतेच्या बाबतीत हे अभयारण्य अत्यंत महत्त्वाचे आहे. येथे प्रामुख्याने 'लायन-टेल्ड मॅकाक' (सिंहासारखी शेपटी असलेला माकड) हा दुर्मिळ प्राणी आढळतो, ज्यासाठी हे संरक्षित क्षेत्र विशेष ओळखले जाते. याव्यतिरिक्त वाघ, बिबट्या, रानगवा, सांबर, चितळ, भुंकणारी हरणे (Barking Deer) आणि अस्वल यांसारखे प्राणी येथे मोठ्या संख्येने वास्तव्यास आहेत. सरीसृप वर्गातील किंग कोब्रा आणि विविध प्रकारचे साप तसेच मगरींचेही येथे अस्तित्व आहे. पक्षीप्रेमींसाठी हे एक उत्तम ठिकाण असून येथे मलबार पाइड हॉर्नबिल आणि अनेक जलचर पक्षांच्या प्रजाती पाहायला मिळतात.

निसर्ग पर्यटन आणि साहसी पर्यटनासाठी शरावती व्हॅली हे एक उत्तम केंद्र आहे. लिंगनमक्की जलाशयातील बॅकवॉटरमध्ये नौकाविहाराचा आनंद घेता येतो, तसेच जंगलातील ट्रेकिंग मार्ग पर्यटकांना आकर्षित करतात. पावसाळ्यात या अभयारण्याचे सौंदर्य अधिकच खुलून दिसते, जेव्हा चहूकडे हिरवळ आणि असंख्य छोटे-मोठे

धबधबे प्रवाहित होतात. कर्नाटकच्या पश्चिम घाटातील पर्यावरणीय समतोल राखण्यासाठी आणि शरावती नदीच्या जलसंपत्तीचे रक्षण करण्यासाठी या अभयारण्याला विशेष महत्त्व आहे.

११०..रंगनाथिट्टू पक्षी अभयारण्य

रंगनाथिट्टू पक्षी अभयारण्य हे कर्नाटक राज्यातील मांड्या जिल्ह्यात, ऐतिहासिक श्रीरंगपट्टण शहराजवळ कावेरी नदीच्या पात्रात वसलेले आहे. याला 'कर्नाटकचे पक्षीकाशी' असेही म्हटले जाते. हे अभयारण्य म्हणजे कावेरी नदीतील सहा लहान बेटांचा समूह असून त्याचे एकूण क्षेत्रफळ साधारणपणे ०.६७ चौरस किलोमीटर इतके मर्यादित असले, तरी पक्षीवैविध्याच्या बाबतीत ते अत्यंत श्रीमंत आहे. म्हैसूरच्या महाराजांनी १९४० मध्ये प्रसिद्ध पक्षीतज्ज्ञ डॉ. सलीम अली यांच्या सूचनेवरून या क्षेत्राला पक्षी अभयारण्य म्हणून घोषित केले होते. नदीच्या प्रवाहामुळे तयार झालेली ही बेटे पक्ष्यांच्या प्रजननासाठी आणि निवासासाठी अतिशय सुरक्षित मानली जातात.

येथील पक्षीवैविध्यामध्ये प्रामुख्याने पेंटेड स्टॉर्क (चित्रांग ढोक), ओपन-बिल्ड स्टॉर्क, व्हाईट आयबिस, लिटल कॉर्मोरंट (छोटा पाणकावळा) आणि हेरॉन यांसारख्या प्रजाती मोठ्या संख्येने आढळतात. विशेष म्हणजे, हिवाळ्याच्या काळात सायबेरिया, लॅटिन अमेरिका आणि उत्तर हिमालयीन प्रदेशातून मोठ्या प्रमाणावर स्थलांतरित पक्षी येथे येतात. पक्ष्यांसोबतच कावेरी नदीच्या पात्रात मगरींचे (Marsh Crocodiles) वास्तव्य हे या अभयारण्याचे आणखी एक मुख्य आकर्षण आहे. नदीकाठची

बाभळीची आणि बांबूची झाडे पक्ष्यांना घरटी बांधण्यासाठी उत्तम जागा उपलब्ध करून देतात.

पर्यटनाच्या दृष्टीने रंगनाथिट्टू हे एक अत्यंत लोकप्रिय ठिकाण आहे. येथे पर्यटकांना बोटीतून फिरण्याची सुविधा उपलब्ध आहे, ज्यामुळे पक्षी आणि मगरींना अगदी जवळून पाहता येते. सकाळी लवकर किंवा सायंकाळच्या वेळी बोटीतून फेरफटका मारणे हा पर्यटकांच्या आकर्षणाचा केंद्रबिंदू असतो. निसर्ग छायाचित्रकार आणि पक्षी निरीक्षकांसाठी हे अभयारण्य म्हणजे एक पर्वणीच आहे. कावेरी नदीचे संवर्धन आणि या छोट्या बेटांवरील जैवविविधतेचे रक्षण करण्यासाठी कर्नाटक वन विभाग विशेष खबरदारी घेतो, ज्यामुळे हे भारतातील एक महत्त्वाचे रामसर स्थळ (Ramsar Site) म्हणूनही ओळखले जाते.

१११..दारोजी अस्वल अभयारण्य

दारोजी अस्वल अभयारण्य हे कर्नाटक राज्यातील बल्लारी जिल्ह्यात आणि जागतिक वारसा स्थळ असलेल्या हम्पीच्या अगदी जवळ स्थित आहे. आशिया खंडातील अस्वलांसाठी (Sloth Bears) घोषित केलेले हे पहिलेच अभयारण्य असून, १९९४ मध्ये याची स्थापना करण्यात आली. सुमारे ८२ चौरस किलोमीटर क्षेत्रात पसरलेले हे अभयारण्य प्रामुख्याने खडकाळ टेकड्या, शुष्क काटेरी जंगले आणि विखुरलेल्या दगडांनी व्यापलेले आहे. विजयनगर साम्राज्याच्या अवशेषांजवळच

असलेले हे नैसर्गिक क्षेत्र अस्वलांच्या नैसर्गिक अधिवासासाठी अत्यंत पूरक मानले जाते.

जैवविविधतेच्या दृष्टीने येथे प्रामुख्याने 'स्लॉथ बेअर' (Sloth Bear) मोठ्या संख्येने आढळतात. या अस्वलांना येथील खडकाळ गुहांमध्ये राहणे आणि स्थानिक फळे (विशेषतः बोरं आणि मध) खाणे पसंत असते. अस्वलांव्यतिरिक्त येथे बिबट्या, तरस, कोल्हा, साळिंदर (Porcupine) आणि तांबडी हरणे देखील आढळतात. हे अभयारण्य पक्षी निरीक्षकांसाठीही उत्तम असून येथे मलबार लार्क, सँडग्राऊस आणि विविध प्रकारचे घार-गरुड पाहायला मिळतात. खडकाळ भूप्रदेशामुळे येथे अनेक सरपटणारे प्राणीही वास्तव्यास आहेत.

पर्यटकांच्या सुविधेसाठी कर्नाटक वन विभागाने येथे एक विशेष 'वॉच टॉवर' उभारला आहे, जिथून सुरक्षित अंतरावरून अस्वलांचे दर्शन घेता येते. विशेषतः सायंकाळच्या वेळी जेव्हा अस्वल आपल्या गुहांमधून बाहेर पडतात, तेव्हा पर्यटकांना त्यांचे निरीक्षण करणे सोपे जाते. हम्पीच्या ऐतिहासिक पर्यटनाला भेट देणारे पर्यटक आवर्जून दारोजीला भेट देतात. या रखरखीत आणि खडकाळ प्रदेशातील जैवविविधतेचे रक्षण करण्यासाठी आणि अस्वलांच्या संवर्धनासाठी हे अभयारण्य एक उत्तम उदाहरण मानले जाते.

११२..रामदेवरबेट्टा गिधाड अभयारण्य

रामदेवरबेट्टा गिधाड अभयारण्य हे कर्नाटक राज्यातील रामनगर जिल्ह्यात स्थित असून, भारतातील गिधाडांच्या संरक्षणासाठी राखीव असलेले हे पहिले आणि एकमेव अभयारण्य आहे. २०१२ मध्ये याला अधिकृतपणे अभयारण्याचा दर्जा देण्यात आला. हे अभयारण्य साधारणपणे ३.४६ चौरस किलोमीटर क्षेत्रात पसरलेले असून, ते बेंगळुरू-मैसूर महामार्गावर रामनगर शहरापासून जवळच आहे. येथील अजस्त्र

खडकाळ डोंगर आणि उंच टेकड्या गिधाडांच्या नैसर्गिक अधिवासासाठी आणि प्रजननासाठी अत्यंत सुरक्षित मानल्या जातात.

या अभयारण्याचे मुख्य वैशिष्ट्य म्हणजे येथे आढळणारी 'लॉन्ग-बिल्ड व्हल्चर' (Long-billed Vulture) आणि 'इजिप्शियन व्हल्चर' ही दुर्मिळ गिधाडे. एकेकाळी भारतात मोठ्या संख्येने आढळणारी गिधाडे अन्नातील विषबाधेमुळे नष्ट होण्याच्या मार्गावर असताना, रामदेवरबेट्टा येथील खडकाळ दऱ्यांनी त्यांना एक सुरक्षित निवारा मिळवून दिला आहे. गिधाडांव्यतिरिक्त येथे बिबट्या, अस्वले आणि विविध प्रकारचे सरपटणारे प्राणीही आढळतात. या डोंगराळ भागात औषधी वनस्पतींची आणि खुंटलेल्या झुडपांची मोठी संख्या आहे.

ऐतिहासिक आणि सांस्कृतिक दृष्ट्याही या ठिकाणाला मोठे महत्त्व आहे. 'रामदेवरबेट्टा' चा अर्थ 'प्रभू रामाचा डोंगर' असा होतो आणि येथे एक प्राचीन मंदिरही आहे. विशेष म्हणजे, प्रसिद्ध चित्रपट 'शोले' चे चित्रीकरण याच रामनगरच्या खडकाळ डोंगरांमध्ये झाले होते, ज्यामुळे पर्यटकांना या भागाचे आकर्षण असते. निसर्ग संवर्धन आणि पर्यावरणीय साखळी टिकवून ठेवण्यासाठी गिधाडांची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची आहे, आणि हे अभयारण्य या संकटग्रस्त पक्ष्यांच्या संवर्धनासाठी एक महत्त्वाचे केंद्र ठरले आहे. ट्रेकिंग आणि निसर्ग छायाचित्रणासाठी हे एक उत्तम ठिकाण आहे.

११३..आदिचुंचनगिरी

मयूर अभयारण्य

आदिचुंचनगिरी मयूर अभयारण्य हे कर्नाटक राज्यातील मांड्या जिल्ह्यात नागमंगल तालुक्यात स्थित असून, हे प्रामुख्याने मोरांच्या संरक्षणासाठी राखीव असलेले एक महत्त्वाचे क्षेत्र आहे. साधारणपणे १ चौरस किलोमीटर पेक्षा कमी क्षेत्रात पसरलेले हे छोटेखानी अभयारण्य आदिचुंचनगिरी या प्रसिद्ध धार्मिक क्षेत्राच्या आजूबाजूला वसलेले आहे. या भागातील खडकाळ टेकड्या, शुष्क पानझडी जंगले आणि स्थानिक वनस्पती मोरांच्या नैसर्गिक अधिवासासाठी अत्यंत पोषक आहेत. १९८१ मध्ये या क्षेत्राला अभयारण्याचा दर्जा देऊन मोरांच्या संवर्धनासाठी संरक्षित करण्यात आले.

जैवविविधतेचा विचार करता, येथे मोरांची संख्या लक्षणीय आहे. पहाटेच्या वेळी किंवा पावसाळ्याच्या दिवसात मोरांचे दर्शन आणि त्यांचे नर्तन येथे मोठ्या प्रमाणावर पाहायला मिळते. मोरांशिवाय येथे बिबट्या, तरस, कोल्हा आणि विविध प्रकारचे सरपटणारे प्राणीही आढळतात. या अभयारण्यात अनेक स्थानिक आणि स्थलांतरित पक्षी देखील येतात, ज्यामुळे पक्षीप्रेमींसाठी हे एक आकर्षणाचे केंद्र ठरते. डोंगराळ भागात असलेल्या गुहा आणि जुन्या वृक्षांमुळे वन्यजीवांना येथे सुरक्षित निवारा मिळतो.

हे ठिकाण केवळ निसर्गासाठीच नव्हे, तर धार्मिक पर्यटनासाठीही प्रसिद्ध आहे. आदिचुंचनगिरी मठाला भेट देणारे भाविक आवर्जून या अभयारण्यातील निसर्गाचा आनंद घेतात. अध्यात्म आणि निसर्ग संवर्धन यांचा एक सुंदर संगम येथे पाहायला मिळतो. परिसरातील कृषी क्षेत्र आणि वनक्षेत्र यांच्या सीमेवर हे अभयारण्य असल्याने, येथील पर्यावरणाचे रक्षण करणे स्थानिक जैवविविधतेसाठी अत्यंत गरजेचे आहे. शांतता आणि निसर्गरम्य वातावरण शोधणाऱ्या पर्यटकासांठी हे एक उत्तम ठिकाण आहे.

१. प्रमुख वन्यप्राणी (Major Wild Animals)

कर्नाटकातील जंगले आशियाई हत्ती आणि बेंगॉल टायगर यांच्या सर्वाधिक संख्येसाठी ओळखली जातात.

अ) मोठे आणि हिंस्र प्राणी (Carnivores & Large Mammals)

- **आशियाई हत्ती (Asian Elephant):** हा कर्नाटकचा **राज्य प्राणी** आहे. भारतातील हत्तींची सर्वाधिक संख्या एकट्या कर्नाटकात (प्रामुख्याने नागरहोळे आणि बांदीपूर क्षेत्रात) आढळते.
- **बेंगॉल टायगर (पट्टेदार वाघ):** व्याघ्र गणनेनुसार, वाघांच्या संख्येत कर्नाटक देशात अग्रगण्य राज्यांमध्ये आहे. येथील राखीव जंगलांमध्ये वाघांना उत्तम संरक्षण मिळाले आहे.
- **काळा बिबट्या (Black Panther):** काबिनी (Kabini) आणि दांडेलीच्या दाट जंगलात आढळणारा 'ब्लॅक पँथर' हे येथील विशेष आकर्षण आहे.
- **ढोल किंवा जंगली कुत्रा (Dhole / Indian Wild Dog):** नागरहोळे आणि बांदीपूरमध्ये यांचे शिकारी कळप मोठ्या प्रमाणावर पाहायला मिळतात.

ब) पश्चिम घाटातील वैशिष्ट्यपूर्ण व इतर प्राणी (Endemic & Other Fauna)

- **सिंहपुच्छ वानर (Lion-tailed Macaque):** हे वानर केवळ दक्षिण भारताच्या पश्चिम घाटातील सदाहरित जंगलातच आढळते. याची शेपटी सिंहासारखी आणि चेहऱ्याभोवती केसांची पांढरी आयाळ असते.

• **मलबार जायंट स्क्विरल (शेकरू):** झाडांच्या शेंड्यांवर राहणारी ही मोठी रंगीबेरंगी खार पूर्व आणि पश्चिम घाटातील जंगलात आढळते.

• **गवा (Indian Gaur):** दांडेली आणि बिलीगिरी रंगनाथ स्वामी मंदिर (BRT) अभयारण्यात अवाढव्य आकाराचे गवे मोठ्या संख्येने दिसतात.

• **तृणभक्षी प्राणी:** सांबर (Sambar), चितळ (Spotted Deer), भेकर (Barking Deer) आणि माउस डीअर (Mouse Deer).

२. प्रमुख पक्षी (Major Birds)

कर्नाटकातील विस्तीर्ण किनारपट्टी, नद्यांची खोरी आणि दाट जंगलांमुळे येथे ५०० हून अधिक पक्ष्यांच्या प्रजातींची नोंद झाली आहे.

अ) स्थानिक व महत्त्वाचे पक्षी (Resident Birds)

• **इंडियन रोलर / नीळकंठ (तास पक्षी):** हा कर्नाटकचा **राज्य पक्षी** आहे. याला स्थानिक भाषेत 'नीलकांठी' म्हणतात. हा पक्षी राज्यातील निम-खुल्या जंगलात आणि शेती क्षेत्राच्या आसपास सहज आढळतो.

• **मलबार पाइड हॉर्नबिल (Malabar Pied Hornbill):** दांडेली वन्यजीव अभयारण्य हे हॉर्नबिल (धनेश) पक्ष्यांसाठी प्रसिद्ध आहे. येथे 'ग्रेट इंडियन हॉर्नबिल' देखील आढळतात.

• **श्रीलंकन फ्रॉगमाउथ (Sri Lankan Frogmouth):** पश्चिम घाटाच्या गडद जंगलात आढळणारा हा रात्री फिरणारा, पानांसारखा हुबेहूब दिसणारा दुर्मिळ पक्षी आहे.

• **जंगली पक्षी:** मलबार व्हिसलिंग थ्रश (Malabar Whistling Thrush) आणि ग्रे जंगलफाउल (Grey Junglefowl).

ब) जलपक्षी आणि स्थलांतरित पक्षी (Waterbirds & Migratory Birds)

- **रंगनाथिट्टू पक्षी अभयारण्य (Ranganathittu Bird Sanctuary):** कावेरी नदीतील बेटांवर वसलेले हे अभयारण्य कर्नाटकचे 'पक्षी नंदनवन' मानले जाते. येथे पेंटेड स्टॉर्क (Painted Stork), एशियन ओपनबिल (Asian Openbill), चमचा पक्षी (Spoonbill) आणि काळ्या डोक्याचा अवाक पक्षी मोठ्या संख्येने घरटी करतात.
- **मगरींचे वास्तव्य:** रंगानाथिट्टूच्या पाण्यात पक्ष्यांसोबतच 'मगर' (Mugger Crocodiles) देखील मोठ्या संख्येने पाहायला मिळतात.

थोडक्यात महत्त्वाचे: कर्नाटकातील **'बांदीपूर'** आणि **'नागरहोळे'** ही राष्ट्रीय उद्याने नीलगिरी बायोस्फीअर रिझर्व्हचा (Nilgiri Biosphere Reserve) भाग आहेत, जे जगातील सर्वात मोठ्या संरक्षित वनक्षेत्रांपैकी एक मानले जाते.

||परिशिष्ट||

राज्यवार राष्ट्रीय उद्याने व अभयारण्यांची संख्या

अनुक्रमांक	राज्य	राष्ट्रीय उद्याने	वन्यजीव अभयारण्ये
१	अरुणाचल प्रदेश	०२	१३
२	अंदमान आणि निकोबार	०९	९६
३	आसाम	०७	१७
४	आंध्र प्रदेश	०३	१३
५	उत्तर प्रदेश	०१	२६
६	उत्तराखंड	०६	०७
७	ओडिशा	०२	१९
८	कर्नाटक	०५	३०
९	केरळ	०६	१७
१०	गुजरात	०४	२३
११	गोवा	०१	०६
१२	छत्तीसगड	०३	११
१३	झारखंड	०१	११
१४	तामिळनाडू	०५	१८
१५	तेलंगणा	०३	०९
१६	त्रिपुरा	०२	०४
१७	पंजाब	००	१३

१८	बिहार	०१	१२
१९	मणिपूर	०२	०७
२०	मध्य प्रदेश	१२	२४
२१	महाराष्ट्	०६	५०
२२	मिझोराम	०२	०८
२३	मेघालय	०२	०४
२४	राजस्थान	०५	२६
२५	लडाख	०१	०२
२६	सिक्कीम	०१	०७
२७	हरियाणा	०२	०८
२८	हिमाचल प्रदेश	०५	३३
एकूण		३२४	५१४

भारतातील प्रमुख वन्यजीव अभयारण्ये
चीन
पाकिस्तान
नेपाळ
भूतान
बांगलादेश
म्यानमार
हि मा ल य गा
जम्मू आणि काश्मीर
हेमिस (लडाख)
हिमाचल प्रदेश
उत्तराखंड
जिम कॉर्बेट (उत्तराखंड)
सायली
दुधवा (उत्तर प्रदेश)
केवलादेव घाना
राजस्थान
सरिस्का अभयारण्य
रणथंभोर (राजस्थान)
मानस (आसाम)
काझीरंगा (आसाम)
आसाम
बालपक्रम (मेघालय)
कच्छ रण अभयारण्य
गुजरात
गीर (गुजरात)
मरीन नॅशनल पार्क
मध्य प्रदेश
कान्हा & बांधवगड (मध्य प्रदेश)
पश्चिम बंगाल
सुंदरबन (पश्चिम बंगाल)
ताडोबा अंधारी (महाराष्ट्र)
पेंच (महाराष्ट्र)
मध्य सात
ओडिशा
सिमिलिपाल (ओडिशा)
महाराष्ट्र
शाळढोक
कर्नाटक
आंध्र प्रदेश
बांदीपूर (कर्नाटक)
नागरहोल
बरोन (कर्नाटक)
केरळ
तामिलनाडू
पेरियार (केरळ)
मन्नार सागरी (तमिलनाडू)
मन्नार सागरी उद्यान
उत्तर
अरबी समुद्र
बंगालचा उपसागर
हिंदी महासागर
सूची
राष्ट्रीय उद्यान
वन्यजीव अभयारण्य
पक्षी अभयारण्य
सागरी उद्यान

भारतातील प्रमुख राष्ट्रीय उद्याने
चीन
पाकिस्तान
नेपाळ
भूतान
बांगलादेश
म्यानमार
हि मा ल य गा
जम्मू आणि काश्मीर
हेमिस (लडाख)
हिमाचल प्रदेश
उत्तराखंड
जिम कॉर्बेट (उत्तराखंड)
सायली
दुधवा (उत्तर प्रदेश)
काझीरंगा (आसाम)
राजस्थान
रणथंभोर (राजस्थान)
आसाम
गुजरात
कान्हा & बांधवगड (मध्य प्रदेश)
मध्य प्रदेश
पश्चिम बंगाल
मध्य सात
गीर (गुजरात)
ताडोबा अंधारी (महाराष्ट्र)
पेंच (महाराष्ट्र)
ओडिशा
सुंदरबन (पश्चिम बंगाल)
महाराष्ट्र
उत्तर
अरबी समुद्र
कर्नाटक
आंध्र प्रदेश
बांदीपूर (कर्नाटक)
बंगालचा उपसागर
केरळ
तामिळनाडू
पेरियार (केरळ)
गल्फ ऑफ मन्नार
हिंदी महासागर
सूची
राष्ट्रीय उद्यान
वन्यजीव अभयारण्य
व्याघ्र प्रकल्प
राज्याची राजधानी

प्राचार्य शशिकांत कर्डेकर यांची प्रकाशित 19 माहितीपूर्ण पुस्तके.या लिंकवर विनामूल्य उपलब्ध आहेत. माहिती

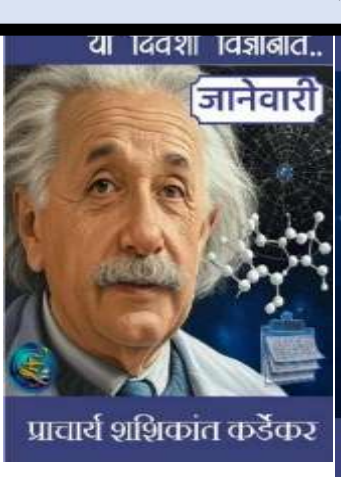

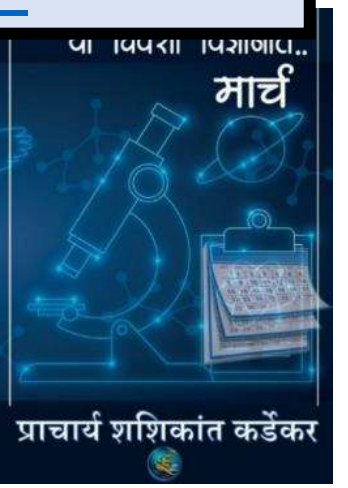

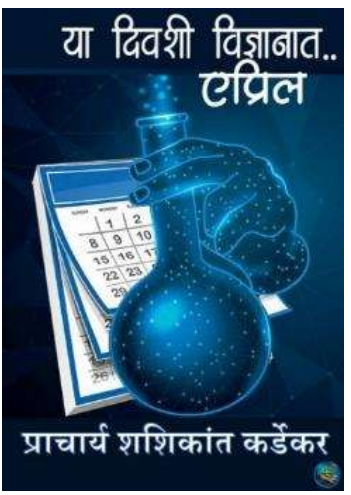

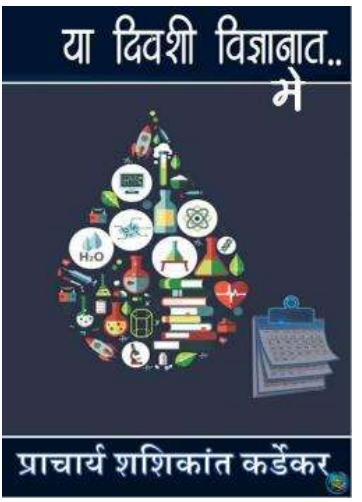

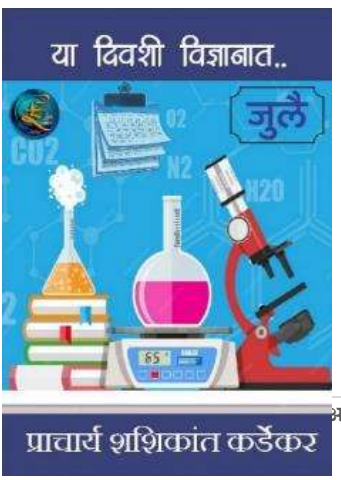

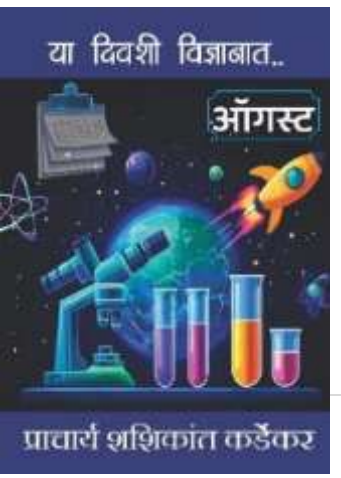

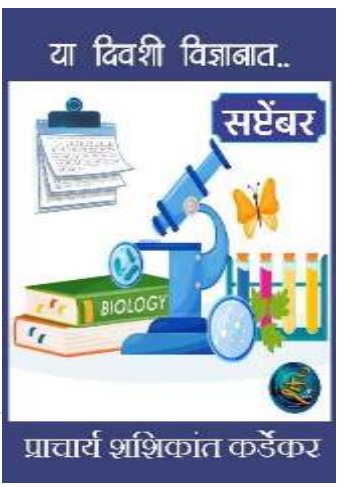

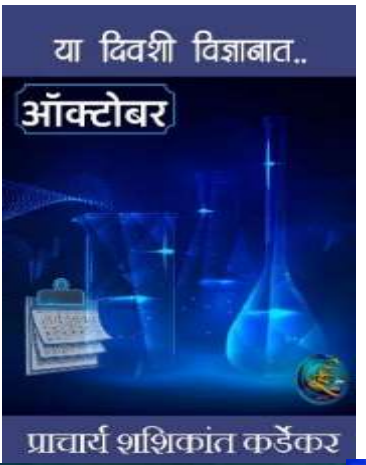
या दिवशी विज्ञानात..
ऑक्टोबर
प्राचार्य शशिकांत कर्डेकर

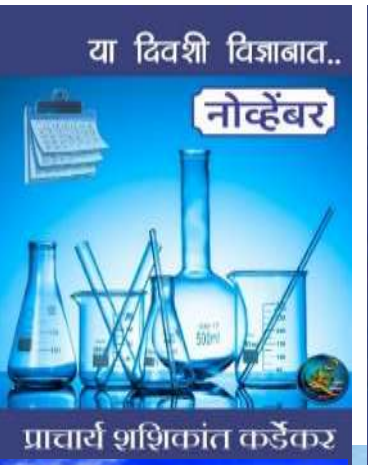
या दिवशी विज्ञानात..
नोव्हेंबर
प्राचार्य शशिकांत कर्डेकर

या दिवशी विज्ञानात..
डिसेंबर
प्राचार्य शशिकांत कर्डेकर

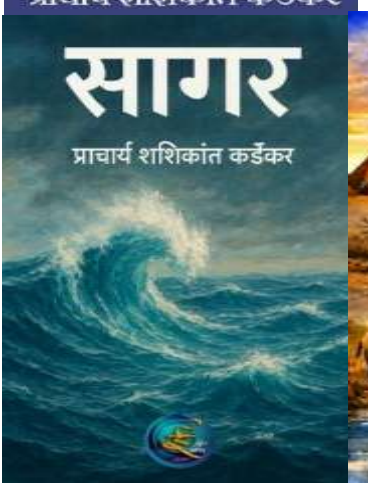
सागर
प्राचार्य शशिकांत कर्डेकर

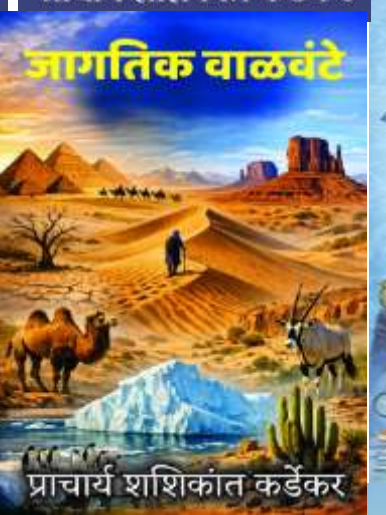
जागतिक वाळवंटे
प्राचार्य शशिकांत कर्डेकर

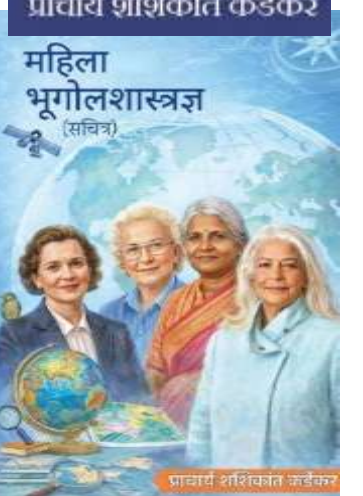
महिला
भूगोलशास्त्रज्ञ
(सचित्र)

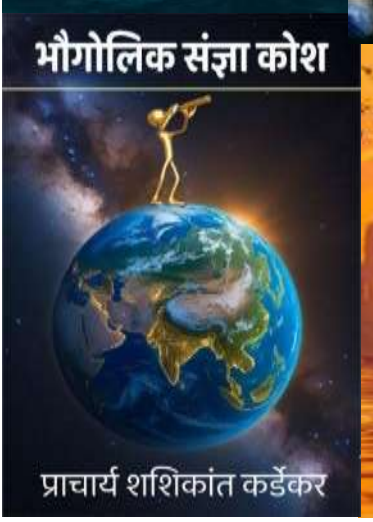
भौगोलिक संज्ञा कोश
प्राचार्य शशिकांत कर्डेकर

लोकमाता नदी
प्राचार्य शशिकांत कर्डेकर

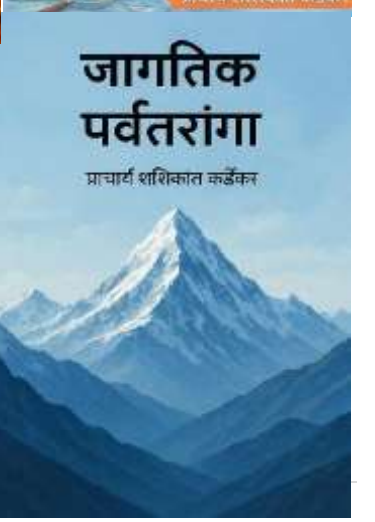
जागतिक
पर्वतरांगा
प्राचार्य शशिकांत कर्डेकर